

AGDERSEMINARET
2016

BERIT EIDE JOHNSEN (red.)

På vandring og på flukt

MIGRASJON I HISTORISK PERSPEKTIV

På vandring og på flukt

Berit Eide Johnsen (red.)

På vandring og på flukt

Migrasjon i historisk perspektiv

CAPPELEN DAMM AKADEMISK

© Berit Eide Johnsen, 2017

Bidragsterne har copyright for sitt eget kapittel.

Dette verket omfattes av bestemmelsene i *Lov om opphavsretten til åndsverk m.v.* av 1961. Verket utgis Open Access under betingelsene i Creative Commons-lisensen CC-BY 4.0 (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>). Denne tillater tredjepart å kopiere, distribuere og spre verket i hvilket som helst medium eller format, og å remixe, endre, og bygge videre på materialet til et hvilket som helst formål, inkludert kommersielle, under betingelse av at korrekt kreditering og en lenke til lisensen er oppgitt, og at man indikerer om endringer er blitt gjort. Tredjepart kan gjøre dette på enhver rimelig måte, men uten at det kan forstås slik at lisensgiver bifaller tredjepart eller tredjeparts bruk av verket.

ISBN: 978-82-02-57413-0

Dette er en fagfellevurdert vitenskapelig antologi.

Boken er utgitt med støtte fra Det sentrale forskningsutvalget og Fakultet for humaniora og pedagogikk, Universitetet i Agder.

Typesetting: Datapage India (Pvt.) Ltd.

Cover design: Kristin Berg Johnsen

Cappelen Damm Akademisk/NOASP

www.noasp.no

Innhold

Forord	9
Innledning. På vandring og på flukt. Migrasjon i historisk perspektiv	11
English summary	17
Kapittel 1 Innvandring i fortid og framtid	23
<i>Knut Kjeldstadli</i>	
Hvem har kommet gjennom tidene?	23
Hvordan har statens fremmedpolitikk vært?	26
Hvordan er det gått med mottakssamfunn og innvandrere?	28
Har historiske erfaringer relevans i dag?	31
Synet på innvandrerne gjennom tidene.....	33
Migrasjon i åra som kommer.....	35
Modeller for samliv.....	37
En ny modell? Enhet i mangfold?	38
Litteratur.....	40
Kapittel 2 Boforhold, arbeid og sosiale nettverk. Norske kvinners emigrasjon til Amsterdam og Hoorn, ca. 1600-1700	43
<i>Kariin Sundsback</i>	
Demografi og økonomi i Amsterdam og Hoorn på 1600-tallet	46
Norske kvinner i Hoorn: bosetningsmønster og sosial samhörighet	48
Norske kvinner i Amsterdam: arbeid, boforhold og sosiale nettverk	52
Arbeid i Amsterdam: tjenestejentene.....	52
Boforhold i Amsterdam	55
Sosiale nettverk i Amsterdam.....	56
Konklusjon.....	58
Litteratur.....	59
Webkilder	60
Kapittel 3 Byfolk, bønder og soldater i Nieuw Nederland. Utvandring fra Norge til det hollandske Amerika på 1600-tallet	61
<i>Frans-Arne Hedlund Stylegar</i>	
Litteratur og forskning.....	61
Bakgrunnen	64
Innvandrere med norsk bakgrunn	68

Til Manhattan via Amsterdam.....	70
De norske immigrantenes bakgrunn	72
Nordmenn i hollandske fjær	76
Kulturell påvirkning.....	81
Litteratur	83
Utrykte kilder	85

Kapittel 4 En stat, «hvortil Udvandring fra Norge kunde ansees fordelagtig». Utvandringen fra Agder til Texas på 1840-tallet..... 87

Berit Eide Johnsen

Hvorfor reiste de?.....	89
En kortvarig internasjonal krise.....	92
Familier og venner i flokk og følge.....	93
Johan Reinert Reiersen – en utvandrigsagitator av rang.....	94
Utvandring for godt.....	99
Christian Grøgaard og familien.....	102
Flere egder til Texas	104
Elise Tvede Wærenskjold – ressurssterk og skrivefør kvinne.....	106
Separasjon og skilsmisse som årsak til utvandring	111
Mange grunner til å reise	114
Litteratur og kilder.....	116

Kapittel 5 Nordmenn i Minneapolis-St. Paul. Faser i norskamerikansk samfunnsutvikling 1849-1940 119

David Mauk

Den brede historiske konteksten.....	120
Den første samfunnsfasen: Midlertidige bosatte immigranter i tettstedene langs Mississippielven, 1849-1869.....	123
Den andre samfunnsfasen: Skandinaviske immigrantkolonier, 1869-1914	125
Første- og andregenerasjons norsk- og svenskamerikanere i Minneapolis-St. Paul.....	128
Den tredje samfunnsfasen: En etnisk hovedstad i USA, 1914-1925.....	129
Den fjerde samfunnsfasen: Et godt etablert, men utfordret etnisk samfunn, 1925-1940	135
Oppsummering.....	139
Litteratur	140

Kapittel 6 På jobb i Alicante 145

Ann Elisabeth Laksfoss Cardozo

Mangesysleri innenfor turisme, eiendom og helse.....	149
Pionertiden: turisme, helse og eiendom (1965-1988).....	151
Nedgang og omstilling (1988-1995).....	155
Mer helse og eiendom – vekst (1996-2013)	155

Konklusjon.....	157
Litteratur og kilder.....	159
Intervjuer	161

Kapittel 7 Flyktninger, fred og sikkerhet. Moral eller realisme i Nobels fredspris' historie? 163

Øyvind Tønnesson

Den fredspolitiske tradisjonen	165
Flyktninger som tema i internasjonal fredspolitikk.....	171
Nestekjærlighet eller realpolitikk?.....	179
Litteratur og kilder.....	181

Kapittel 8 Frivillig sektor som inngangsport til det norske 183

Hanne Haaland og Hege Wallevik

Integrering – politisk og teoretisk begrep.....	185
Frivillig sektor, innvandring og integrering: posisjonering i forskningsfeltet	187
Posisjonering, metodiske refleksjoner og etnografisk nedslagsfelt.....	191
Fra «ute» til «hjemme» via feltarbeidserfaring.....	191
Forskerrollen, perspektiv og kontekst.....	192
Etnografien – arbeid og frivillig sektors rolle i integreringsarbeidet	194
Flyktningers møter med det frivillige Norge.....	195
Møter med kirkerommet som tradisjonell og skapt møteplass	195
Møteplasser skapt av innvandrere selv	198
Å forstå integrering som forventningsinnfrielse.....	201
Å anerkjenne mottakerentreprenørskap	202
Hverdagslivets skuespill og imiteringens kunst.....	204
Litteratur	205

Kapittel 9 Skolen i det flerkulturelle Norge..... 209

Maryann Jortveit

Historikk	210
Loverket	211
Organisering av undervisningen.....	213
Opplæringstilbud i ordinær klasse.....	213
Opplæringstilbud i innføringsklasser på nærskolen.....	214
Opplæringstilbud i innføringsklasser på egen skole.....	214
Innføringsskole/mottaksskole.....	214
Hva det innebærer å være en flerkulturell skole.....	215
Innholdet i undervisningen	215
Kunnskapssyn	216
Likeverdig pedagogikk.....	217
Reduksjon av fordommer	218
Styrking av skolekultur og sosiale strukturer	218

INNHOLD

Behov for å sette minoritetsspråklige elevers opplæringssituasjon på dagsordenen	220
Alle elever - alles ansvar.....	220
Inkludering	222
Litteratur	223
Bidragstere	225

Forord

De foreliggende kapitlene bygger på foredrag på Agderseminaret, som ble arrangert på Universitetet i Agder 13.–14. oktober 2016. Seminaret hadde – i likhet med denne antologien – tittelen *På vandring og på flukt. Migrasjon i historisk perspektiv*.

Agderseminaret viderefører en lang tradisjon med årlige samlinger om historiske emner. Årlige sommerseminarer i historie ble arrangert fra 1976 og fram til 1999. Fra 2007 har Rådet for Forskernettverk Agder videreført denne tradisjonen med et seminar lagt til høsten. Forskernettverk Agder ble etablert året før som et tiltak for å fremme forskning om og formidling av Agders historie, og sette den inn i et videre perspektiv. Nettverket omfatter samtlige av landsdelens institusjoner med faghistorikere i staben, samt Historisk forening Agder (HIFO-Agder). Inntil 2015 ble seminarene som regel fulgt av bokutgivelser. For første gang samles bidragene nå i en *open access*-publikasjon.

Sju av kapitlene i denne antologien er bearbejdede versjoner av foredragene som ble presentert på Agderseminaret 2016. Disse er supplert med ytterligere to bidrag, Kariin Sundsbaks om norsk utvandring til Holland på 1600-tallet og Frans-Arne Hedlund Stylegars om nordmenn i det hollandske Amerika på 1600-tallet. De ni kapitlene favner bredt: fra oversiktsarbeider til punktundersøkelser, fra beskrivelser og analyser av historiske forhold til nåtidsrelaterte problemstillinger. Tanken er at de skal gi grunnlag for diskusjon mellom forskere med ulik faglig bakgrunn, samtidig som de bør ha interesse for det allmenne publikum. Det overordnede målet er å bidra til en dypere forståelse av landsdelens sosiale og kulturelle utvikling ved å fokusere på sentrale temaer og sette disse inn i en større sammenheng.

Antologien er redigert av en komité som har bestått av de seks historikerne som utgjør Rådet for Forskernettverk Agder: Roger Tronstad, førstearkivar ved Statsarkivet i Kristiansand, Kristoffer Vadum, forskningsleder ved Aust-Agder museum og arkiv, Leonhard Jansen, konservator ved Setesdalsmuseet /

FORORD

Aust-Agder museum og arkiv, Gunhild Aaby, formidlingsansvarlig ved Vest-Agder-museet, Bjørg Seland, professor ved Universitetet i Agder og Berit Eide Johnsen, professor ved Universitetet i Agder (hovedredaktør).

Berit Eide Johnsen
Kristiansand, oktober 2017

Innledning

På vandring og på flukt. Migrasjon i historisk perspektiv

Ikke siden andre verdenskrig har flere mennesker vært på vandring og på flukt – over landegrenser eller innenfor eget land. Mennesker flykter fra opprør og krig. Men mange bryter også opp fra sitt hjemsted og flytter fordi de søker arbeid og drømmer om et bedre liv. De siste årene har vi opplevd at flere enn noen gang har stått ved våre grenser for å komme inn. Norge er blitt et flerkulturelt samfunn.

Mange innvandrere har kommet til Norge opp gjennom tidene. Noen har vært på flukt, men flere har kommet for å finne arbeid. Eksempelvis kom det mange svensker over grensen til Øst- og Sørlandet sent på 1800-tallet og tidlig på 1900-tallet. I tidligere århundrer var det likevel ikke *innvandring*, men tvert imot *utvandring* som var det tydeligste trekket. Nordmenn reiste til Holland for å søke arbeid på 16- og 1700-tallet, og til Amerika på 18- og 1900-tallet. Mange vendte tilbake, men de fleste bosatte seg permanent i det nye landet. Korttidsutvandring til Spania er et fenomen som har preget vår nyere historie.

Foredragene til ti forskere på Agderseminaret 2016 gjorde at noen lange linjer kunne trekkes gjennom de siste århundrenes migrasjonshistorie. De første foredragene var viet utvandringen, mens de siste fokuserte sterkere på situasjon de senere årene med stor innvandring og et flerkulturelt Norge. Den internasjonale situasjonen, før og nå, dannet rammen rundt. Slik er også denne antologien disponert.

Knut Kjeldstadli innleder med et tankevekkende kapittel om innvandring i fortid og framtid. Basert på egen forskning, og ikke minst bidraget til trebindsverket om norsk innvandringshistorie fra år 900 til 2000 som utkom i 2003, tar han utgangspunkt i de som har kommet til Norge gjennom tidene, i et tusenårsperspektiv. Det leder over til en gjennomgang av hvordan

fremmedpolitikken har vært i denne perioden. Senere gjennomgås også synet på innvandrerne gjennom tidene. Deretter følger en drøfting av hvordan det har gått med mottakssamfunnene og innvandrerne i Norge, hele tiden med illustrerende eksempler. Etter hvert kommer nåtidsperspektivet tydeligere inn, gjennom en drøfting av om historiske erfaringer har relevans i dag. Kapitlet ender opp med et framtidsperspektiv, der forfatteren understreker at det er stor sannsynlighet for fortsatt global migrasjon, og at en må ta det som et premiss for samfunnsutviklingen. Både befolkningsvekst, økonomiske og sosiale mekanismer, mennesker på flukt og klimaendringer vil bidra til dette. På den bakgrunn avslutter han med å drøfte ulike modeller for å håndtere transnasjonalitet, mangfold og eksistensen av innvandringsminoriteter. Han foreslår en ny modell for samliv, som han kaller «enhet i mangfold», med tre typer medlemskap i samfunnet: politisk, sosialt og kulturelt, basert på både deltaking, omfordeling og anerkjennelse.

Neste kapittel, som er skrevet av Kariin Sundsback, handler om norske kvinners emigrasjon til Amsterdam og Hoorn på 1600-tallet. Det bygger på hennes doktoravhandling fra 2010: *Life-experiences, social mobility and integration. The migration of Norwegian women to Amsterdam and Hoorn (1600–1750)*. Fokus i kapitlet er boforhold, arbeid og sosiale nettverk, både i et kvantitativt og kvalitativt perspektiv. Nederland hadde en enorm tiltrekningskraft på denne tiden pga. det gunstige arbeidsmarkedet og den sterke veksten i økonomi og kultur. Titusenvis av norske kvinner og menn, hovedsakelig fra det vestlige og sørlige Norge, søkte lykken der. Det spesielle med de norske kvinnene var at mange av dem dro alene over Nordsjøen som unge og ugifte. De tilhørte ofte den fattigste delen av befolkningen, og jobbet som tjenestejenter. Derfor har det vært vanskelig å finne opplysninger om dem – ut over navn, alder, herkomst og bosted – i de historiske kildene. Men avhørsprotokoller for Amsterdam, med opplysninger om 176 anklagede og kriminelle kvinner, ga forfatteren viktige opplysninger og en forståelse av hvordan det var for utlendinger nederst på samfunnsstigen å overleve i en fremmed by.

Deretter følger et kapittel av Frans-Arne Hedlund Stylegar om utvandringen fra Norge til det hollandske Amerika på 1600-tallet. Norske kystsamfunn ble på denne tiden innlemmet i en nederlandsk-dominert atlanterhavsøkonomi, og nordmenn fant seg arbeid i hollandske byer og på hollandske skip. En del av dem dro videre over Atlanterhavet og bosatte seg på sørspissen av Manhattan.

Den handelsstasjonen som senere fikk navnet Nieuw Amsterdam, og enda senere New York, ble etablert i 1624. Gjennom omfattende litteratur- og kildestudier har forfatteren klart å identifisere og dokumentere rundt 70 norske personer. Noen av dem har satt tydelige spor etter seg i kildene, andre ikke. I kapitlet vises hvilke utfordringer en forsker står overfor i møte med kildene, ikke minst fordi mange nordmenn skiftet navn og endret navnets stavemåte etter at de utvandret. Videre presenteres en rekke av de norske utvandrerne, og deres kulturelle påvirkning drøftes. Til sammen danner de et nyansert bilde av denne lite kjente delen av norsk emigrasjonshistorie.

Det fjerde kapitlet er skrevet av Berit Eide Johnsen, og handler om egder som utvandret til Amerika på slutten av 1840-tallet og begynnelsen av 1850-tallet. Det bygger på hennes arbeid med *Lillesands historie 1800–50*. Antallet var ikke stort, men denne tidlige utvandringen er interessant av flere grunner. For det første reiste en god del til Texas, som senere ikke skulle bli noe mål for særlig mange norske emigranter. For det andre tilhørte flere av utvandrerne – ulikt den senere utvandringen – embetsstanden og de øvre sosiale lag av befolkningen i lokalsamfunnet. For det tredje skiller viktige forklaringer på den tidlige utvandringen seg fra hovedforklaringene på den senere utvandringen. Og for det fjerde er den knyttet til kjente pionérer som Johan Reinert Reiersen og Elise Amalie Tvede, gift Wærenskjold. Som forklaring på den tidlige utvandringen trekker forfatteren særlig fram den kortvarige internasjonale krisen fra 1847, men også Johan Reinert Reiersens person, ikke minst hans agitasjon gjennom *Christianssandsposten* og andre publikasjoner. Ved å gå flere av utvandrerne tett inn på livet avdekker hun motiver som personlige problemer og frykt for sosial degradering og stigmatisering, blant annet pga. skilsmisse, selvmord i familien, underslag og økonomiske problemer.

I neste kapittel er også utvandringen til Amerika tema, men nå med fokus på nordmenn i tvillingbyene Minneapolis-St. Paul i Minnesota. David Mauk tar for seg fasene i den norskamerikanske samfunnsutviklingen der mellom 1849 og 1940. Bidraget bygger på en bok som er under utgivelse: *The Heart of the Heartland. Ethnic Relations in the 'Capital' of Norwegian America, 1849–2000*. Han identifiserer seks distinkte faser i nordmenns bosetning i området. I årene 1849–69 var forholdene påvirket av flyktige gjennomreisende nordmenn i tettstedene langs elva Mississippi. St. Paul ble anlagt på 1840-tallet ved dampbåtens endestasjon. Perioden 1869–1914 var et høydepunkt i utviklingen, med

stor andel skandinaver. Den var preget av livet i de skandinaviske koloniene, som var ufullstendig integrerte fremmedkulturer. Årene 1914–25 bar preg av forholdet mellom ulike grupper i en etnisk hovedstad, som før øvrig hadde den største og ledende norskamerikanske bosetningen i USA. Neste periode, 1925–40, var karakterisert av sosiale relasjoner i et godt etablert, men utfordrende etnisk samfunn. Ustabilitet og store endringer førte til rask amerikanisering. I årene 1940–75 var det dominerende trekket interetniske forhold i et aldrende og geografisk spredt etnisk samfunn med innflytelsesrike eliter. Den sjettede og siste fasen, 1975–2000, bar preg av norskamerikanske måter å bevare en post-etnisk *ancestry*-gruppe på i et storbyområde. Det er de fire første av de seks fasene som analyseres nærmere i kapitlet.

Med Ann Elisabeth Laksfoss Cardozos kapittel om norske sesong- og arbeidsmigranter i Alicante 1965–2015 er vi fremme ved nyere og nåtidig utvandring. Kapitlet bygger på hennes doktoravhandling som er under arbeid, *Mer enn sol og varme. Transnasjonale norske migranter i Alicante 1965–2014*. Det allmenne inntrykket er norske pensjonister og uføretrygdede på «evig ferie» i Spania, påpeker hun. Men her utforskes et mindre kjent aspekt av fenomenet *nordmenn i Spania*, nemlig de som arbeidet der. Kapitlets tema er hvordan det har vært å jobbe i Alicante, hva nordmenn har jobbet med der, hvordan de har skapt arbeidsplasser for andre, og om den norske velferdsstaten har skapt arbeidsplasser der. På grunnlag av 77 informantintervjuer konkluderer hun med at mange av de som jobbet i Alicante, har solgt boliger og undervist norske pensjonister i spansk. Men de har også vært engasjert innen turisme, annen form for salg, bank- og forsikringstjenester, skole, kirke samt helse- og omsorgstjenester. De har ofte dannet egne foretak, men også vært ansatt i spanske bedrifter og blitt engasjert av den norske velferdsstaten. Offentlig spansk sektor har i praksis vært lukket. Mange yngre nordmenn har jobbet innen turistnæringen, helsesektoren og eiendomsformidling. «Mangesysleri», dvs. flere ulike jobber samtidig og over tid, har også vært typisk.

Øyvind Tønnessons kapittel har tittelen «Flyktninger, fred og sikkerhet. Moral eller realisme i Nobels fredspris' historie?». Her viser han hvordan og hvorfor mennesker på flukt har vært, og fortsatt er, et viktig tema i den bredere debatten om årsaker til krig og betingelser for fred. Han gir først et riss av den internasjonale fredspolitiske utviklingen fra slutten av 1800-tallet til dannelsen av Folkeforbundet etter første verdenskrig. Deretter gjør han rede for fremveksten av det internasjonale flyktningregimet i mellomkrigstiden, som

ikke minst knyttes til Fridtjof Nansens navn og til Folkeforbundet som internasjonal politisk arena. Andre verdenskrig, holocaust og den kalde krigen satte i noen grad det internasjonale flyktningproblemet i et nytt lys. Tønnesson hevder at det internasjonale flyktningregimets utvikling inngikk i en fredspolitisk dynamikk, der realiseringen av humanitære idealer kunne ses på som målet, men der den aktuelle historiske konteksten hele tiden var avgjørende. De siste 35 årene har Nobels fredspris ikke blitt tildelt personer eller organisasjoner som har hatt flyktninger som sitt primære arbeidsfelt, men sammenhengen mellom flyktningstrømmer og krig er likevel langt fra svekket, konstaterer han, og avslutter med å gi en historisk og fredspolitisk begrunnelse for igjen å gi en fredspris til en flyktningorganisasjon.

De to siste kapitlene i denne antologien tar for seg aktuelle temaer knyttet til innvandrere i Norge i dag. Hanne Haaland og Hege Wallevik drøfter frivillig sektor som inngangsport til det norske samfunnet. Innledningsvis konstaterer de at arbeidslivet har blitt tillagt en sentral rolle i den sammenhengen. Men gjennom egen forskning på innvandrerkvinner inngang til arbeidslivet på Sørlandet har de konstatert at arbeidslivet ikke alltid fungerer som den integrasjonsarenaen den var tenkt å være. Tvert imot kan lønnet arbeid noen ganger, paradoksalt nok, ha en ekskluderende effekt, i den forstand at interaksjon mellom arbeidstaker og det norske storsamfunnet reduseres gjennom arbeidstakers jobbaktivitet. I en slik situasjon blir frivillig sektor – som kan favne alt fra idrettslag til sekulære og religiøse foreninger, og også kan inkludere nyere former for frivillig arbeid – viktig. I kapitlet viser de at å se integreringsarbeidet fra et aktørperspektiv gir en innsikt i integreringsprosesser som er ulik den innsikten som genseses på systemnivå. Konklusjonen er at det er mange veier som leder til integrering, og at vi i større grad må anerkjenne agens på aktørnivå og utforske folks evne til å skape noe eget i forhold til det som tilbys.

I det siste kapitlet analyserer Maryann Jortveit skolen i det flerkulturelle Norge. Hun ser på hvordan den mangfoldige skolen har vokst fram, hva det innebærer å være en flerkulturell skole, og presenterer flerkulturell pedagogikk som tilnærming i opplæringen av språklige minoriteter. Som gruppe ble ikke minoritetsbarn i skolepliktig alder nevnt i læreplaner før i 1974. En ny generell del av læreplanen er nå underveis, og forfatteren mener det er grunn til å tro at temaer knyttet til mangfold vil bli fokusert tydeligere enn før. Også lovverket trekker hun fram som relevant for skolen, fordi elever med annet morsmål enn norsk og samisk har særskilte rettigheter. Forfatteren omtaler

flere måter å organisere undervisningen på, før hun går nærmere inn på hva det innebærer å være en flerkulturell skole. Det dreier seg om innholdet i undervisningen, synet på kunnskapen, likeverdig pedagogikk, reduksjon av fordommer samt styrking av skolekultur og sosiale strukturer. Hun understreker behovet for å sette minoritetsspråklige elevers opplærings situasjon på dagsordenen, og at alle lærere har ansvar for at elevene får et relevant læringsutbytte. I den sammenhengen peker hun på *inkludering* som et sentralt tema.

English summary

Not since the 1940s have more people been on the move than today – across borders or in their own country. People flee from rebellion and war, but many also emigrate because they are looking for work and because they dream of a better life. In recent years, Norway has received large numbers of immigrants and has become a multicultural society.

The lectures of ten researchers at a seminar entitled *På vandring og på flukt. Migrasjon i historisk perspektiv (On the move and fleeing. Migration in a historical perspective)* in 2016 allow the history of migration to be seen in a long historical perspective. The first lectures were devoted to emigration as a phenomenon with a long time span, while the later ones focused more strongly on the situation in recent years, with large-scale immigration and the emergence of a multicultural Norway. All the lectures saw the movement of people and its consequences against the background of the international situation, both in a historical perspective and in the context of our contemporary world. This is also the case with this anthology.

Knut Kjeldstadli starts with a thought-provoking chapter about immigration in the past and in the future. It is based on his own research, and not the least his contribution to the ground-breaking volumes on Norwegian immigration history from 900 to 2000, published in 2003. He begins by looking at immigration to Norway in a thousand-year perspective. From this starting point he proceeds to a review of official policy towards immigration and towards immigrants during this whole period, and of public attitudes to immigrants, and how they have changed through the ages. He continues with a discussion of recipient communities and immigrants in Norway, always with illustrative examples. Following on from this historical backdrop, the present-day perspective features more clearly, with a discussion about whether historical experience is relevant today. The chapter concludes with a prognosis of future developments. The author emphasizes that there is a high probability of continued global migration and that this must be accepted as a premise for community development. Many factors will contribute to this: population

growth, economic and social mechanisms, people on the run and climate changes. Against this background, Kjeldstadli discusses different models for dealing with transnationality, diversity and the existence of immigrant minorities. He proposes a new model of social togetherness, which he calls “unity in diversity”, with three types of membership in society: political, social and cultural, based on participation, redistribution and recognition.

The next chapter, by Kariin Sundsbak, examines Norwegian women’s emigration to Amsterdam and Hoorn in the 17th century. It is based on her PhD thesis from 2010: *Life-experiences, social mobility and integration. The migration of Norwegian women to Amsterdam and Hoorn (1600-1750)*. The focus of the chapter is on living conditions, work and social networks, both in a quantitative and qualitative perspective. The Netherlands had a huge attraction due to a favourable labour market and strong economic growth and cultural development. Thousands of Norwegians, mainly from western and southern Norway, travelled by sea to the Netherlands. Many of them were young, unmarried women. They often belonged to the poorest section of the population, and worked in the service industry. This has made it difficult to find information about them - beyond name, age, origin and place of residence – in historical records. However, there was one particularly useful source – legal records referring to 176 women in Amsterdam, some of whom were accused of crimes, while others were convicted criminals. These records gave the author not only important information, but also an understanding of how immigrants at the bottom of the social ladder managed to survive in a foreign city.

Then follows a chapter by Frans-Arne Hedlund Stylegar about emigration from Norway to Dutch America in the 17th century. Norwegian coastal communities were incorporated in an Atlantic economy dominated by the Dutch, and Norwegians found work in Dutch cities and on board Dutch ships. Some of them crossed the Atlantic and settled in the southern part of Manhattan. This trading station, which was later named Nieuw Amsterdam, and even later New York, was established in 1624. Through extensive literature and source studies, the author has identified and documented about 70 Norwegians. The chapter shows the challenges a researcher faces when analyzing such source material, not least because many Norwegians changed their name or the spelling of their name after emigrating. A number of Norwegian emigrants are presented, and their cultural impact is discussed. Together, they form a nuanced image of this little-known chapter of Norwegian emigration history.

The fourth chapter, written by Berit Eide Johnsen, deals with people from Agder, the southernmost part of Norway, who emigrated to America in the late 1840s and early 1850s. It is based on her work on the history of the municipality of Lillesand from 1800 onwards. The number of people was not large, but this early emigration is interesting for several reasons. First of all, a great many settled in Texas, a state which did not attract many Norwegian emigrants later on. Secondly, several of them - unlike later emigrants - belonged to the upper social stratum of society, among them a small group of civil servants and leading merchants. Thirdly, the main reasons for this early emigration differ from the main reasons for later emigration. And, fourthly, it is linked to famous pioneers such as Johan Reinert Reiersen and Elise Amalie Wærenskjold (née Tvede). Explaining what lay behind this early emigration, the author draws particular attention to the short-lived international crisis of 1847, but she also highlights Johan Reinert Reiersen's personality, and not least his agitation through the newspaper *Christianssandsposten*. By examining some of the emigrants closely and analyzing their reasons for crossing to America, she reveals such motives as the wish to resolve personal problems and the fear of social degradation and stigmatization, which could be caused by such things as divorce, suicide in the family, and financial problems.

The next chapter also deals with emigration to America, but now with a focus on Norwegians in the twin cities Minneapolis-St. Paul in Minnesota. David Mauk outlines the phases of Norwegian-American community development there between 1849 and 1940. His contribution is based on a forthcoming book with the preliminary title *The Heart of the Heartland. Ethnic Relations in the Capital of Norwegian America, 1849-2000*. He identifies six distinct phases of Norwegian settlement in the area. In the years 1849-69, life in this region was influenced by itinerant Norwegians in the towns along the Mississippi River. St. Paul was founded as a steam boat terminal in the 1840s. Its development peaked during the years 1869-1914, and a large proportion of its inhabitants were Scandinavians. The city was characterized by incompletely integrated Scandinavian colonies. The years 1914-25 were marked by the relationship between different groups in an ethnic capital, which at this time had the largest Norwegian-American settlement in the United States. In the next period, 1925-40, St. Paul was characterized by developing social relationships in a well established but challenging ethnic society. Instability and major changes led to rapid Americanization. In the years 1940-75, the dominant feature

was inter-ethnic relationships in an ageing and geographically dispersed ethnic society with influential elites. The sixth and final phase, 1975-2000, featured Norwegian-American ways of preserving a post-ethnic ancestry group in a metropolitan area. The first four of these six phases are analyzed in more detail in the chapter.

Ann Elisabeth Laksfoss Cardozo's chapter on Norwegian seasonal and labour migrants in Alicante in the years 1965-2015 focuses on new and recent emigration. The chapter is based on her forthcoming PhD thesis *Mer enn sol og varme. Transnasjonale norske migranter i Alicante 1965-2014* [*More than sun and heat. Transnational Norwegian migrants in Alicante 1965-2014*]. The general impression, she points out, is that Norwegian retirees and disabled people are on an "eternal holiday" in Spain. However, a lesser known aspect of the phenomenon of *Norwegians in Spain* is explored in this chapter, namely those who worked there. What have Norwegians' job experiences in Alicante been? Who have worked there, and how have they created jobs for other people? She also discusses how the Norwegian welfare state has created jobs there. Based on 77 informant interviews, she concludes that many of those who worked in Alicante have been engaged in the real estate business. Some have taught Norwegian retirees to speak Spanish. They have also been engaged in the tourism industry, different forms of sales activities, banking and insurance services, schools, in church work and the health sector. They have often established their own businesses, but have also been employed in Spanish companies. In addition, some have been engaged by the Norwegian welfare state. Holding several different jobs simultaneously and over time has also been typical.

Øyvind Tønnesson's contribution is entitled «Flyktninger, fred og sikkerhet. Moral eller realisme i Nobels fredspris' historie?» ["Refugees, peace and security. Morality or realism in the history of the Nobel Peace Prize?"]. Tønnesson shows how and why people on the move have been, and still are, an important theme in the wider debate on causes of war and conditions for peace. Firstly, he traces the development of international peace policy from the late 1800s to the formation of the League of Nations after the First World War. Then he outlines the emergence of the international refugee regime in the interwar period, not least linked to Fridtjof Nansen's name and to the League of Nations as an international political arena. The Second World War, the Holocaust and the Cold War to some extent put the international refugee problem in a new light. Tønnesson claims that the development of the international refugee regime

was part of a peace-policy dynamic, where the realization of humanitarian ideals could be considered the goal, but where the contemporary historical context was crucial. In the last 35 years the Nobel Peace Prize has not been awarded to individuals or organizations who have had refugees as their primary field of work, but the connection between refugee flows and war is far from weakened, he maintains, and he concludes by making the case that there is a historical and peace policy justification for awarding a peace prize to a refugee organization.

The last two chapters in this anthology cover relevant topics related to immigrants in Norway today. Hanne Sortevik Haaland and Hege Wallevik discuss the voluntary sector as a gateway to Norwegian society. Initially, they find that *work* has played a central part in this context. However, through their own research on immigrant women's entry into working life in southern Norway, they have found that it is not always the integration arena it was supposed to be. On the contrary, paid jobs can, paradoxically, sometimes have an exclusionary effect, in the sense that interaction between the employee and the larger Norwegian society is reduced through the employee's job activity. In such a situation, the voluntary sector - which can range from sports teams to secular and religious associations, and may include newer forms of voluntary work - is important. Haaland and Wallevik also show that seeing integration efforts from an actor perspective provides insight into integration processes that is different from the insight generated at the system level. Their conclusion is that there are many roads to integration, and that we need to recognize action at the actor level and explore people's ability to create something special in relation to what is offered.

In the last chapter, Maryann Jortveit analyzes school in multicultural Norway. She looks at how the diverse school has evolved, what it means to be a multicultural school, and presents multicultural pedagogy as an approach in the education of linguistic minorities. As a group, school children with a minority background were not mentioned in a Norwegian school curriculum before 1974. A new general part of the curriculum is soon to be introduced, and the author thinks that there is reason to believe that themes related to diversity will be focused on more clearly than hitherto. She also draws attention to the fact that the law of the land is relevant to what goes on at school, because pupils with native languages other than Norwegian and Sami have separate rights. The author reviews several ways of organizing teaching, before she moves on

to other areas demanding attention in multicultural schools. She discusses the content of the teaching, approaches to the concept of “knowledge”, equality of education for all, the breaking down of prejudice, and the strengthening of school culture and of social structures. She emphasizes the need to put the education of minority language pupils on the agenda, and she emphasizes the fact that all teachers are responsible for ensuring that pupils receive relevant learning in a suitable educational framework. In this context, she points to *inclusion* as a central theme.

KAPITTEL 1

Innvandring i fortid og framtid

Knut Kjeldstadli

Carl Jeppesen var danskfødt, og utdannet som sigarmaker. Han kom til Oslo eller Kristiania, som byen het den gang, for å begynne å arbeide ved Jordans fabrikker som børstebinder, noe han strengt tatt ikke kunne – det var yrket til kona hans, Hulda. En tid leverte de piassavakoster til kommunen. Så livnærte han seg av en tobakksforretning. Jeppesen ble formann i Det norske Arbeiderparti, redaktør av avisa *Social-Demokraten*, nå *Dagsavisen*, og var hovedstadens første arbeiderordfører mellom 1916 og 1919. I den egenskap kom han til Slottet, der kongen skal ha bemerket: «– De har gjort det godt i landet, De, Jeppesen.» «–Ja, det ku’ man jo osse sige om Dem», skal han ha svart. Kong Haakon var innvandrer, kong Olav var innvandrer, og kong Harald tilhører innvandrerbefolkningen etter en definisjon Statistisk sentralbyrå tidligere brukte. Han er født av to foreldre som begge var født i utlandet. Haralds mor, Märtha, var jo svensk.

Hvem har kommet gjennom tidene?

Innvandrere er så mangt. Innvandrere er forskjellige, og har knapt mer til felles enn å ha krysset en grense, beveget seg mellom to samfunn. Også historisk har det skiftet med hensyn til hvem som kom, hvorfor de kom, hvorfra de kom og hvortil i landet de dro. For, i motsetning til forestillinger en kan høre om at Norge ikke er et innvandringsland, eller at i Norge har det alltid bodd nordmenn, har mennesker flyttet til dette området like lenge som det har bodd folk her. Og da tenker jeg ikke på Odd Børretzens første nordmann, han som tuslet etter isbreen da den smeltet, mens de fornuftige ble i tempererte strøk.

Om vi her forteller historien i store sveip, trenger vi noen ryddebokser.¹ Da kan vi si at fra tidlig middelalder til 1800-tallet var den typiske innvandreren det som iblant kalles en *karriereflytter*, en spesialist som ble hentet av en arbeidsgiver fordi han – det var som oftest en han – hadde en kyndighet eller kunnskap som det var knapt om i landet. Karriereflytterne bidro til å overføre kompetanse til et område som var Europas utkant. Og for å ville komme hit måtte de belønnes. Så de gikk stort sett inn i samfunnets øvre sjikt. På 1000-tallet var det snaut med kompetanse i å kristne folk her i landet. Så engelske og tyske munk og geistlige ble tilkalt av kongen. Olav digre ble Olav den hellige fordi hans engelske hirdbiskop Grimkjel erklærte Olav som helgen etter at han døde i 1030. Fra 1300-tallet og framover brakte hanseater, skotter og nederlendere med seg by- og handelskultur. Bergverksnæringen ble bygd opp etter tyske, eller mer presist sachsiske, mønstre for organisering, teknologi og terminologi. *Skeidersker* het de kvinnene som hadde som jobb å separere malmen fra gråsteinen, etter tysk *scheiden*, skille.²

Industrialiseringen fra midten av 1800-tallet var avhengig av mennesker som kom til landet med sin kyndighet. Mye av den praktiske teknologien kunne en ikke lese seg til i en bok, en måtte lære ved å se og arbeide sammen med mennesker som kunne de riktige takene. Stephen Marmont var sønn av en fransk general som tjente orleanistkongen, og måtte flykte til England etter revolusjonen i Frankrike i 1848. Stephen ble utdannet som verksmester i tekstilbransjen, og i 1863 ble han hentet av fabrikkier Halvor Schou til Hjula Veveri ved Akerselva for å få de kompliserte vevstolene til å virke. Seinere startet han egen fabrikk.³ Uten ham og andre innvandrete mestere og fagarbeidere hadde ikke Norge blitt industrialisert så vidt raskt.

Da oljenæringen startet, ble på nytt spesialister hentet inn, mye amerikanere, som kunne omtale de lokale rogalendingene som «white niggers».⁴

1800-tallet ble ellers preget av en annen type innvandrere – *arbeidsvandrer*, han eller hun som kom for å søke arbeid, oftest på egen hånd. En gruppe er kjent tilbake helt til om lag 1750 – såkalte lersvensker eller moldsvensker, som drev med drenering og annet jordarbeid på gårdene på det østlige

1 For begreper, se Bartram, Poros og Monforte 2014. Begrepet om karriereflytter ble myntet ut av Charles Tilly, 1979.

2 Seresse 1992.

3 Bruland 1989.

4 Smith-Solbakken 1997.

Østlandet. Grågjess ble de noen ganger kalt, de kom og dro; dette var sesongarbeid. En annen gruppe var svenske tjenestejenter – og dessuten anleggsarbeidere og fabrikkarbeidere. En Andersson, en Grankvist, en Hedström. De fleste kom fra grenselenene mot Norge, og dro fra disse marginale jordbruksområdene til den nærmeste store byen, Kristiania, og til kommunene rundt fjorden til og med Aust-Agder. Denne arbeidsimmigrasjonen er halvt glemt i norsk historie, så å si druknet i historien om utvandringen. Men den hadde et betydelig omfang. Vi regner at 750 000 dro fra Norge fra midten av hundreåret fram til 1915. Anslagsvis 150 000 kan samtidig ha kommet hit.⁵ Arbeidsvandrerne kunne ha spesialkunnskap, som for eksempel de svenske stålverksarbeiderne Frisk og Stålhanske ved Christiania Spigerverk. Dette er jo ikke opprinnelig stålarbeidernavn, men soldatnavn som Rask og Motig. Min favoritt er Saktmotig. Men de fleste kom ikke med spesiell kyndighet, men med sin arbeidsevne og arbeidsvilje, fordi det var en plass i økonomien.

Etter andre verdenskrig kom en ny arbeidsinnvandring, først fra Sør- og Sørøst-Europa, så fram til 1975 blant andre fra Tyrkia, Marokko og Pakistan. Polske, litauiske og andre øst-europeiske arbeidsfolk kom etter utvidelsen av EØS etter 2004.

I det 20. hundreåret ble likevel *flyktningen* den typiske innvandreren – hun eller han som måtte dra. De dro i utgangspunktet ikke frivillig, men på grunn av religiøs eller politisk forfølgelse, eller fordi statene de kom fra, grep dramatisk og begrensende inn i privatliv eller i muligheten for å ernære seg. De første flyktningene som er kjent i norsk historie, er fra 1250. Da sa kong Håkon Håkonsson ja til en gruppe som kom østfra, kalt bjarmere. Trolig var det en russisktalende folkegruppe som gikk under navnet vepsere. Det virker raust. Men en bør legge til at det området som kongen åpnet for dem, var Malangen, som samene definitivt så som sitt land.⁶

De første større gruppene som kom fra 1881, var jøder fra tsarens rike, de fleste fra dagens Litauen. Så fulgte flyktninger fra Russland, både etter den mislykte revolusjonen i 1905 og den som ble gjennomført i 1918. Fra Hitler-Tyskland kom kulturarbeidere, som Rolf Nesch og Max Tau, jøder, kommunister og sosialister som Willy Brandt. Og etterpå gjaldt det den kalde krigens flyktninger fra Øst-Europa fram til den siste generasjonens nye

5 Myhre 2003.

6 Opsahl 2007.

flyktningnasjonaliteter: chilenerne, vietnamesere, iranske og irakiske statsborgere, som ofte er kurdere, tamiler fra Sri Lanka, bosniere, kosovarer, somaliere, syrere og andre.

Flyktningene har gjennom tidene kunnet komme med store menneskelige ressurser. Mange måtte jo flykte nettopp fordi de var aktive. Og mange har gått inn i det norske samfunnet og arbeidslivet og lagt ned et livs virke her. Problemet har vært at de kunnskapene og ferdighetene de hadde med seg fra hjemlandet, ikke alltid har vært verdsatt i det nye landet. Noen ganger rett og slett fordi ingen fant anvendelse for den spesielle kompetansen som en tsar-general hadde. General M.F. Kvetsjinskij fikk i stedet jobb på Lillehammer ølbryggeri.⁷ Andre ganger fordi usikkerhet eller fordommer eller konkurranse holdt utlendinger unna jobber de kunne ha fylt. Slik kan en si at flyktningenes spesielle bidrag til det som i dag er norsk, ikke først og fremst er de individuelle arbeidssytelsene, sjøl om de kunne være utmerkete. Kanskje har det viktigste vært at flyktninger åpnet bevisstheten om at det finnes en verden der ute, som ikke kan lukkes ute eller ønskes vekk.

Sist, men ikke minst – *kjærlighetsmigrantene*, de som kanskje fulgte en ektefelle til Norge, eller de som oppnådde gjenforening med et familiemedlem. Slik sett er deres migrasjon avledet av en annen forutgående flytting. Men i antall har de vært mange, hva enten en tenker på svenske husmødre på 1800-tallet eller pakistanske på 1970-tallet.

Hvordan har statens fremmedpolitikk vært?

Når innvandrere krysset en grense og beveget seg inn i nytt territorium, møtte de en makt – staten. Staten og den politikken den har ført, har vært nokså forskjellig. Og holdningene til innvandrere har skiftet med typen stat.

Grovt sagt kan vi si at middelalderstaten og staten i tidlig nytid i Europa og Norge var en *fyrstestat* eller *dynastistat*, altså knyttet til en regjerende slekt (Haralds-ætten i Norge, tudorer i England, oldenburgere i Danmark, osv). I prinsippet var det da fyrstens person som forente de menneskene som var hans undersåtter; de var ikke deler av et «folk» eller en «nasjon». Undersåttene kunne bestå av ulike folkegrupper. Slik var det et stykke på vei også i Norge,

⁷ Morken 1984.

sjøl om en her forholdsvis sterkere kunne skimte forestillinger om at noen var «nordmenn», ledet av «nordmennesenes konge».⁸

En spesiell type fyrstestat i tidlig nytid var de fleretniske og flernasjonale *imperiene*, der samme keiser eller sultan regjerte over mange land, folkegrupper og religiøse orienteringer. Typiske eksempler var det habsburgske keiserriket i Mellom- og Sørøst-Europa, med Østerrike og Ungarn som kjerneland, og det ottomanske riket med Tyrkia som utgangspunkt. Norge var del av en dansk-norsk-nordtysk-islandsk-færøysk-grønlandsk stat, som også hadde en indisk koloni i Trankebar og karibiske besittelser i øyene St. Jan, St. Thomas og St. Croix i De små antillene. Denne konglomeratstaten var en miniutgave av et slikt multikulturelt, multispråklig og multireligiøst imperium. Typisk var at denne staten var forholdsvis tolerant, men klassemessig intolerant, også overfor innvandrere. Staten oppmuntret for eksempel på 1600-tallet til innvandring av jøder fra Portugal og Spania; de hadde kunnskap og kapital. Men staten stengte samtidig ute østjøder som dreiv med småhandel og «betling» (tigging).

Med *nasjonalstaten*, som i prinsippet skulle bygge på nasjonen og folket, og ikke på fyrsten, ble det viktig å definere hvem som hørte med til dette folket.⁹ Faktisk ble Norge etter 1814 mer restriktivt med hensyn til innvandring. Grunnloven av 1814 utelukket som kjent jøder fram til 1851, og medlemmer av den katolske munkeordenen jesuitter var formelt utestengt helt til 1956. I 1888 kom for første gang en lov som formelt definerte statsborgerskap. Statsborgerskapet var en form for medlemskap som gav rettigheter som stemmerett, sosialhjelp og næringsfrihet.¹⁰ Etter hvert som velferdsordninger ble bygd ut fra slutten av det 19. hundreåret, ble myndigheter og rike borgere mer opptatt av hvor mange som skulle få delta og slippe inn. Tankegangen dukket opp igjen ved innvandringsstoppen i 1975, da det ble argumentert med at de som kom, skulle ha samme vilkår som de som var i landet. Men da måtte det ikke komme for mange.

Statlig innvandringspolitikk har skiftet fra en periode til en annen. Den har vært styrt av en blanding av økonomiske konjunkturer, frykt for arbeidsplasser sett opp mot næringslivets behov for arbeidskraft og agitasjon om høye

8 Opsahl 2007.

9 Om ulike nasjonalitetsbegreper, se Kjeldstadli 2008.

10 Nordhaug 2000.

sosialbudsjetter. Fremmedfiendtlighet har stått mot humanitet og solidaritet. Mer eller mindre klare forestillinger har levd om at utlendinger har vært en trussel mot staten ved streiker, opprør, spionasje eller sosiale spenninger. Og norsk politikk har forholdt seg til hva andre stater har foretatt seg. Da den norske staten på 1930-tallet var temmelig restriktiv overfor jøder og andre Hitler-flyktninger, spilte alle disse motivtypene sammen.

I moderne tid kan vi skjelne mellom ulike faser i fremmedpolitikken.¹¹ *Åpen dør* – fra opphevingen av jødeparagrafen i 1851 og innføring av full passfrihet i 1860. I denne liberale perioden mente Stortinget at det ikke høvde seg for en sivilisert nasjon å kreve pass. Døra stod åpen fram til 1901, da den første (men nokså liberale) Fremmedloven kom. Men det egentlige skillet kom med nye lover i 1915 og 1917, som innførte grunntrekkene i den lovgivningen som har rådd seinere.

Lukket dør var tilfelle fra 1915 til 1945. Et strengt kontrollregime ble stimulert av blant annet arbeidsløsheten. Andelen utenlandskfødte sank fra 2,8 prosent i 1920 til 1,4 prosent i 1950.

Relativt åpen dør kjennetegnet tida fra 1945 til 1975, med flyktninggrupper og import av arbeidskraft.

Formelt lukket dør, men faktisk på klem, var stoda fra 1975 og framover. I prinsippet var det innvandringsstopp, men faktisk har innvandringen vært langt større etter denne stoppen.

Hvordan er det gått med mottakssamfunn og innvandrere?

Kompetanse, arbeidskraft og innsikt har altså fulgt innvandrerne gjennom tidene. Har da alt vært uproblematisk? Har innvandrerbidragene til dette området utelukkende vært positive? Å hevde det ville mildt sagt ha vært å hoppe over konflikter. I 1455 drepte hanseatene kongens representant, hans høvedsmann i Bergen, Olav Nilsson – og dertil bror hans Peter, den mindre-årige sønnen Nils og biskop Torleiv som prøvde å beskytte Nils, sammen med en rekke nonner og munkar – i alt 60 personer. Tyskerne stod så sterkt at de kunne ta seg til rette.¹² Men likevel – den mangehundreårige historien om

¹¹ For historisk oversyn over innvandringspolitikken, Myhre 2003. Kjeldstadli 2003, Tjelmeland 2003.

¹² Opsahl 2007.

Hansaen i Norge handler i hovedsak om forbindelser som var til gjensidig nytte.

Mindre dramatisk, men til stor irritasjon, var også oppførselen til mange svenske arbeidsinnvandrere omkring 1900. De var mer kriminelle. De drakk. De sloss. De stjal. Mer enn nordmenn flest. Ja, Norges første egentlige fremmedlov fra 1901 var, satt på spissen, en lov for å kaste ut fulle og fattige svensker.¹³ Men unge svenske menn, som de fleste var, drakk, sloss og stjal ikke mer enn unge norske menn. Året før, i 1900, kom en fattiglov myntet på norske borgere, med de samme målformuleringene som i fremmedloven.

På godt og noen ganger på vondt – innvandrere har gitt sine bidrag. Det samfunnet som til enhver tid har eksistert, har blitt forandret av nykommerne. Mye av det som vi i dag anser som norsk, som *er* norsk, har kommet med mennesker som har flyttet inn. Det norske har ikke vært noen konstant størrelse, et slags indre vesen, kjerne eller essens i historie og samfunn. Det norske har forandret seg, ved indre utvikling, ved at nordmenn dro ut og lærte, og dessuten ved at folk har kommet hit.

Hva så med innvandrere, enkeltpersoner og grupper med innvandreropphav, hvordan har det gått med dem? Har *de* endret seg i møtet med det nye samfunnet? Svaret er ja. Men her kan i enda mindre grad gis ett svar. Innvandrere er ikke bærere av noen faste kjennetegn, slik at det kan summeres opp i en kort formel om hvordan innvandrere er eller har vært, like lite som en kan si noe fast om hvordan nordmenn eller Norge har vært overfor nykommere. Om en spør hvordan det har gått, kan det verken forklares med innvandrerne eller mottakersamfunnet separat. Det er relasjonen, altså forholdet mellom dem, som avgjør, en skiftende relasjon, som også har vært sterkt preget av ulike situasjoner og utviklingen ellers i samfunnet, av forhold som ikke har noe direkte å gjøre med innvandring: krig, krise, gode tider, trygghet og angst.

Imidlertid, sett i et langtidsperspektiv, er svaret at alle innvandrergrupper har endret seg, ja de fleste så radikalt at de har gått opp i mottakssamfunnet. Det har foregått prosesser der nykommere er blitt assimilert, blitt like flertallet – men dette har samtidig vært en toveis prosess der mange altså har bidratt med sitt til det samfunnet de ble en del av. Etterkommere etter tyskerne på Bryggen og nye innflyttere til Bergen gjorde at det fortsatt ble holdt prekener i Mariakirken på tysk til 1868, men så var det slutt. Mang en Andersson er blitt

13 Tufte 2000.

til Andersen – nye barn ble ikke lenger kalt Louise eller Carl Gustaf, men Torgeir og Ragnhild. Tanker om et felles opphav for dem som i dag er etterkommere etter tyskere, skotter, svensker eller dansker, er neppe så viktig at dette forener dem. Kanskje lever en familietradisjon om at en oldemor kom fra Schlesien, eller det serveres juleskinke etter mormors svenske oppskrift, slik norskamerikanere spiser lutefisk og lefse. Noen forskere har kalt dette en symbolsk etnisitet. Den kan spille en viss rolle for individenes identitet, men den gir ikke noe grunnlag for en etnisk gruppedanning.

Det finnes unntak som bekrefter denne regelen. I 1999 anerkjente den norske staten fem grupper som nasjonale mindretall, altså som historiske minoriteter innen det norske territoriet.¹⁴ Det gjelder kvenene i Troms og Finnmark, hvis forfedre kom i særlig monn fra 1700-tallet til 1870-åra, videre skogfinnene med bakgrunn i Finnskogen på grensa til Sverige fra 1600-tallet, romani-folket eller de reisende, hvor en kjerne kan ha kommet på 1500-tallet, rom, av storsamfunnet kalt sigøynere, som kom fra 1860-åra, og endelig jødene, som kom etter at Grunnlovens forbud mot dem ble opphevet i 1851.¹⁵ Statusen som nasjonal minoritet gir noen rettigheter – til skoleundervisning i eget språk, der dette er aktuelt, og til kulturutfoldelse. En nasjonal minoritet er altså rettslig noe annet enn et urfolk, som samene. Og Stortinget mente at de ved sin lange historie i det norske territoriet skilte seg fra nye innvandringsminoriteter.

Hvorfor har akkurat disse fem gruppene blitt opprettholdt som egne minoriteter? Noe enkelt samlet svar er vanskelig å gi. For kvenene har språket vært viktig, men skogfinnene som snakket finsk, gjør jo ikke lenger det. Å være jøde er å høre til en religion. For romani og rom har selve den mobile livsformen vært avgjørende. Det er klart at også storsamfunnet har spilt en rolle, ved å definere gruppene som annerledes: Kvenene ble opp mot andre verdenskrig oppfattet som et nasjonalt problem, et sikkerhetsproblem, og ble overvåket. At kristendommen ikke bare dominerer i Norge, men har vært statsreligion, har bestemt relasjonen til jødedommen. Og romani og rom er i perioder blitt stemplet som et sosialt problem, i de tidene da de ikke har funnet noen økonomisk nisje hvor de kunne fylle funksjoner i det breiere samfunnet.¹⁶

14 For en oversikt, se Bonnevie Lund og Bolmen Moen (red.) 2010.

15 Om kvener, se Fagertun (red.) 2014 og Niemi 2010. Om skogfinnene, Nesholen 2010. Om romani, se Minken 2007 og Møystad 2014 i Lund og Moen (red.). Om jødene, Mendelsohn 1987 og Gjernes 2002.

16 Kjeldstadli 2010. Om forholdet til kvener: Eriksen og Niemi 1981. Om antisemittisme: Eriksen, Harket og Lorenz 2005. Om forholdet til romani: Kaveh 2016.

Sjøl om en ikke skal bagatellisere de uenighetene og spenningene som fortsatt er mellom flertallssamfunnets myndigheter og minoritetene, er det grunn til å mene at de i dag er inkludert, eller at det iallfall er en utvikling i retning av at gruppene deltar mer på like fot, med sin egenart.

Så, på en måte gir historien om innvandringene grunn til en betinget optimisme. Optimisme, fordi trass i dype konflikter, som med hanseatene i 1455, eller irritasjoner, som med svenskene rundt 1900, har det så å si gått seg til. Betinget, fordi det altså er visse vilkår som skal til, som en plass i det økonomiske systemet.

Har historiske erfaringer relevans i dag?

Spørsmålet er: Kan disse historiske innsiktene også si noe om samtidshistorien, om den nye innvandringen som nå har pågått i en drøy mannsalder? Er det noen paralleller mellom situasjonen for la oss si svenskene og pakistanerne – kan vi vente en liknende innpassing? Grunnligheten for svenskene og pakistanerne er at begge gruppene kom som arbeidsmigranter til et arbeidsmarked preget av industrikapitalisme. Men er dette en tilstrekkelig likhet? La oss se på de mulige forskjellene og innvendingene.

Antall. Jo, det er flere i dag. 13,8 prosent var født utenlands i 2016. Men det gikk langt ut på 1980-tallet før tallet for 1920 ble nådd – 2,9 prosent.

Utseende. Det er dette som folk av vane kaller rase. Ut fra vitenskapelig arveforskning er jo kategorien vilkårlig. Men spiller ikke utseende en rolle? Jo, det er et faktum at atskillig flere i dag har mørk hud, at de ser og vil fortsette å se annerledes ut enn flertallet. Men det avgjørende er ikke dette, men hvilken betydning utseendet *tilskrives*. La meg minne om at for rundt 100 år siden ble en skallemåler, en kranimetrisk forsker som Andreas M. Hansen innvalgt i Det norske Videnskabs-Akademi, som var ment å samle landets vitenskapelige elite. I sin *Norsk Folkepsykologi* (1899) hevdet han at det fantes to raser i Norge, med djupe, arvelig betingete forskjeller. Det var *Gor* og *Nor*, kortskaller og langskaller, bestemt ved hodeformen, forholdet mellom lengden og bredden på skallen. Kortskallene var mørke, lavvokste og hadde mongolske islett. De grublet, likte fargen blå, foretrakk orgel og fløyte i molltoner, og politisk stemte de Høyre. De andre, langskallene, skulle være høye, lyse, ariske og aktive. De likte fargene gult og rødt, foretrakk musikk med fele og trompet, og stemte Venstre. Sammenhengene fantes sjølsagt bare i forskerens hode. I dag virker

slike ytringer merkelige på flere enn meg, vil jeg tro. Det er ikke gitt at hudfarge vil bli tilskrevet noen avgjørende betydning i enhver framtid.

Kulturell avstand. Mange vil si at svensker kulturelt likner nordmenn mer enn pakistanere. Men kultur er ikke en størrelse som kan måles med en slags «tommestokk» som sier hvor langt grupper står fra hverandre tankemessig og verdimesig. Forskjeller foreligger, men det avgjørende er kanskje like mye hvordan forholdet *oppfattes*. En sentral innsikt fra antropologen Fredrik Barths teori om etnisitet er at grenser kan trekkes meget skarpt mellom grupper som utenforstående oppfatter som meget like, fordi grensetrekkingen tjener en interesse eller en funksjon.¹⁷ Stort sett var en svenske en arbeidskamerat eller en nabo, men noen ganger, når noen hadde interesse av det, ble de *svensker*. Det kunne være i konkurranse om arbeid, det kunne være fordi noen agiterte mot for store fattigbudsjetter, når en skulle finne ut hvem som rettmessig skulle ha, og hvem ikke, osv. Og da kunne en rundt 1900 snakke om *radd* og *faen*, eller om *bastard*, om den ene av foreldrene var norsk, om «agalause og ærelause folk», som strømte inn altfor lett. «Dei fører vondt med seg og breider vondt um seg. Og norskdom og nordmandskap vert kvævd», het det i en henvendelse til Stortinget fra Venstres amtsarbeiderlag i Smålenene i 1898. Ja, mente de, ble det ikke satt en bom for alle «trengjande og farkar» fra andre land, ville det bli «det norske folks ruin». Og hvem dreidde dette seg om? Det var svenske småkårsfolk, fattige og arbeidsfolk, som prøvde å slå seg gjennom i Norge. Som en sa på Grünerløkka: «Ser’u svensken, ta’n i hue’ og raua og rensk’en.» Så svensker kunne i noen situasjoner ses like aggressivt som noen innvandrere i dag blir sett.

Religion. Jo, det er annerledes nå. Her var skillet mellom nordmenn og svensker lite. På dette punktet kan det ha interesse å sammenlikne med en annen historisk innvandrerkategori – *jødene* i Norge. Nå var de ingen enhetlig gruppe. Den første generasjonen etter 1851 kom fra Danmark og Tyskland, og fant forholdsvis raskt en plass i flertallssamfunnet, med skolegang på norske skoler og deltakelse i norsk foreningsliv. De neste som kom, østjødene, avvek i utgangspunktet mer. Datidas nordmenn mente å se en stor avstand. Et sitat fra *Dagbladet* 1917 viser dette: En «meget stor procent av disse vore gjester bærer et umiskjendelig præg av ghetto og skjönt de ofte ser høist lurvete og uanselige ut, har de likevel, eller kanskje netop derfor, en rent ut sagt forførdende evne

17 Barth 1969.

til at formere sig». Forestillingen om en truende barnerikelighet minner om utsagn en kan høre i dag.

Det interessante med det jødiske samfunnet som dannet helhetlige miljøer i Oslo og i Trondheim med en rekke egne institusjoner, er at dette «ethnic community» før andre verdenskrig synes å ha vært på vei, ikke mot assimilasjon, men mot integrasjon.¹⁸ De bibeholdt sitt, men deltok også i norsk foreningsliv, enkelte i ledende posisjoner. De var på vei ut av den økonomiske nisjen mange opprinnelig kom inn i – omførselshandel. En mindre, men voksende andel tok utdanning og ble leger, advokater, ingeniører. Den første norske jøden som ble immatrikulert ved Universitetet i Oslo, var Elias Oster, født i Berlin som sønn av en polsk sigarettmester. I 25-årsboka for *Studentene fra 1900* skriver han at «aldri behøvde jeg at løpe spidsrot for min religiøse overbevisnings skyld. Jeg sier dette som norsk israelit, fordi jeg alltid har hatt følelsen av at Norge er mit fædreland».

Med andre ord – det dreide seg om tid, om en prosess som ble brutalt avbrutt av andre verdenskrig, og så måtte reetableres etter krigens grusomheter. Kanskje er den jødiske erfaringen en historisk modell for dagens situasjon.

Synet på innvandrerne gjennom tidene

Da et trebindsverk om innvandringshistorien fra år 900 til 2000 ble gitt ut høsten 2003, reagerte en av anmelderne med å si at verket viste at tidligere tiders innvandring hadde vært nyttig. Men i motsetning til denne nyttige gamle og nå etablerte innvandringen, utgjorde den nye innvandringen et stort problem. Den var helt annerledes, ifølge anmelderen.

Og dette sies ikke sjelden. Tidligere tiders innvandrere tilhørte samme kultur og religion som har dominert i Norge. De som derimot kommer nå, er fremmedkulturelle. Ja, sies det, de er så fremmede at samfunnet eller den norske kulturen kan stå på spill.

Ett mulig svar er at angsten for en slik forandring iallfall ikke er ny. Det var vanlig rundt første verdenskrig å snakke om «den gule fare», hordene fra Asia som snart ville sette seg i bevegelse vestover. Boktitler som *Den hvite races siste sjanse* eller *Den hvite races selvmord* ble gitt ut på velrenommerte forlag. Og var det ikke asiatene, var det jødene. De er «samfunnsfiender», het det i *Norges*

18 Om ethnic communities, se Kjeldstadli 2010.

Kjøbmandsblad i 1920. De sammensverget seg internasjonalt, mente artikkelforfatteren, som la til: «Jøden faar mer og mer magt, større og større indflydelse for hver dag som gaar [...] alt staar nu i jødens tegn.» Ikke bare jødedom, men også katolisisme kunne være farlig. I 1930 skrev professor Karl Vold ved Menighetsfakultetet om «disse utenlandske propagandister», og biskop Eivind Berggrav i Oslo advarte mot å anlegge flere klostre fordi de, som han skrev, ville stå «under et annet statsoverhode, paven i Rom». Ja, å tilhøre protestantismen var heller ingen garanti. Hør bare: «Vi har været blinde eller ialfald altfor godmodige, altfor gjæstfrie, altfor umistænksomme og lemfældige ligeoverfor denne snigende Planteskole». Nå måtte Norge få en innvandringslov som hindret at landet fikk «Kolonister, der ere norske Borgere af Navn og til eget Gavn, men i Virkeligheden ere Landsforrædere og villige til at vise dette, saa snart Opfordring og Anledning gives». Dette var i 1885, i *Dagbladet*, og professor Jens Andreas Friis skreiv dette om kvenene.¹⁹ Mange mente at også finnene, trass i deres protestantisme, var ulike, ja, at de kanskje til og med var mongoler, slik det het om dem i mange kretser opp til andre verdenskrig. Men sjøl svensker kunne være farlige. I 1898 skrev som nevnt partiet Venstres arbeiderorganisasjon i Østfold til Stortinget for å advare mot at svenske arbeidere kunne bli «det norske folks ruin».

Og det kunne også gjelde dem en mente egentlig var dansker. Dikteren Nils Collett Vogt, som kom fra en gammel embetsmannsfamilie, ble radikalisert og gikk i 1880-åra på møter i det Venstre-dominerte Christiania Arbeidersamfund. Han forteller i sjølbioografien *Fra gutt til mann* (1932) at han fikk da høre «at jeg ikke var nordmann, ikke av de vaskeekte, men en forbannet innflytter. Det hørtes på navnet. Flere istemte. Jeg kunne dra dit jeg kom fra». Da hadde det vært Vogter i Norge siden Paul Petersen Vogt kom fra Slesvig til Christiania i 1669.

Blikk kan også gå andre veien. Innvandrere har sett og bedømt Norge – med til dels diametralt ulike inntrykk. Da den venetianske adelsmannen Piero Querini havarerte, men ble berget inn til Røst i 1432, opplevde han en slik vennlighet at han følte han var kommet til Paradisets sjuende krets. Et ganske annet bilde ga en engelsk bedriftsleder som i 1890-åra hadde undersøkt muligheten av å etablere en bedrift i Vestfold. Konklusjonen var negativ:

19 Ryymin 1998.

Hvorfor skal vi hjelpe disse skitne og uvitende menneskene som yngler som kaniner? De misbruker jo bare de mulighetene vi gir dem. Hver gang de får for mange penger mellom hendene, bruker de dem opp på brennevin og uvettig sløsing. Hjelpen vi gir dem, er ikke bare resultatløs, men en oppfordring til å skaffe seg enda flere barn.

Slike aggressive utsagn, også fra samfunnets topper, kan få en til å tro at nordmenn historisk ikke bare har hatt angst, men vært notorisk fremmedfiendtlige. Men parallelt med skepsisen har det også levd nysgjerrighet, humanitet og solidaritet. Mens østfoldarbeiderne advarte, erklærte arbeiderne på et masse møte på Rjukan i 1912 i anledning av at utenlandske arbeidere ble utvist etter en bitter streik: Vi står sammen «med vore kammerater som tilfeldigvis er føtt i et annet land».²⁰ Tilfeldigvis født i et annet land, men ikke tilfeldigvis kamerater. Og mens kirken kunne være hatsk mot andre religioner, går den i dag i spissen for en religionsdialog. Både sosialismen og religionen kunne stå for en enhet på tvers av grenser mellom samfunn og kulturer.

Migrasjon i åra som kommer

Hvordan kan det tenkes å gå framover? Sannsynligheten for fortsatt global migrasjon, som også omfatter Norge, grenser til visshet. Uansett om en ser dette som positivt eller ei, må en ta det som et premiss for samfunnsutviklingen. Flere krefter trekker i denne retningen.

Befolkningsvekst. Jordas befolkning vil etter én prognose stige til ni milliarder, andre sier 11 milliarder, for så å flate ut. Denne befolkningen vil søke etter et utkomme, som mange ikke vil finne i sitt eget opphavsland.

Økonomi. To mekanismer er sentrale her, trekking og skyving. Mennesker vil søke til de økonomisk mest aktive sentrene – som i dag Nord-Amerika, Europa og golfstatene, noen vervet, noen på egen hånd. Dertil vil trolig flytting fra bygdeområder øke, fordi småprodusenter på grunn av frihandel slås ut av billigere importvarer til dels produsert av *agrobusiness*.

Flukt. De klassiske grunnene til flukt, som er anerkjent i FNs flyktningkonvensjon av 1951, vil fortsette – forfølgelse med fare for velferd, helse og liv. Grunnen kan være etnisk eller nasjonal gruppe, religion og annet livssyn, sosial gruppe eller politisk overbevisning. I tillegg kommer grunner som ikke

²⁰ Tollevik 1996.

var fanget opp i 1951, som kjønn og seksuell legning. Forfølgelse skjer mye på kollektivt grunnlag, ikke mot spesielle individer. Og internt fordrevne i mange land vokser.

Klima. Miljøflyktninger er etter FNs definisjon «de mennesker som er blitt tvunget til å forlate det tradisjonelle bostedet deres midlertidig eller for godt på grunn av en markert miljødelegging, som er skapt av naturlige årsaker og/eller utløst av mennesker, og som setter eksistensen deres på spill og/eller alvorlig påvirker livskvaliteten deres». Økt temperatur forårsaker havstigning, salt i tidligere ferskvannsområder, vannknapphet – som rammer 14 afrikanske land – og frammarsj av ørken som Gobi i Kina og Sahel i Nord-Afrika, samt ekstremvær. Øystatene rammes hardest. Et virkelig drastisk scenario er at ismassene i Himalaya smelter, først med flom i Guleelva i Kina, Mekong i Vietnam, Ganges og Brahmaputra i India, etterfulgt av en tørke ingen har sett maken til. Ifølge Røde Kors dør flere av miljøårsaker enn av krig og konflikt. Stiftelsen *Environmental Justice Foundation* har anslått at opp til år 2050 kan 150 millioner måtte flytte og kanskje 600 millioner bo i områder som kan bli berørt av miljøkatastrofer.

Sosiale mekanismer. Når et innvandrersamfunn er etablert i et nytt land, vil dette fungere som et *brohode*, som gjør det lettere for andre å komme etter, trukket i det som kalles *kjedemigrasjon*.

De ulike årsakene til migrasjon kan samspille og bidra til å forsterke hverandre. Og sannsynligheten for migrasjon er altså meget stor. Men dette er ikke naturlover. Drivkreftene er menneskeskapte. Verdenshistorien viser ikke en stadig, lineær vekst i antall flyktninger. Da de store, milliontalls flytteprosesser som fulgte etter at andre verdenskrig og avkolonialiseringen var over, sank tallet på flyktninger som var FNs høykommissærs ansvar til rundt 300 000 på 1960-tallet.

En av flere virkninger er at svært mange land vil ha innvandringsminoriteter. Og et økende antall mennesker vil leve et transnasjonalt liv. De bor periodevis i avsender- og mottakerland, og også andre steder. De har en bevissthet om å tilhøre et fellesskap som går over landegrensene. De har sosiale bånd, som kan aktiveres for å mobilisere ressurser, som pengeoverføringer. De kan delta i religiøse og politiske rørsler med opphav utenom mottakslandet.²¹

21 Kjeldstadli 2008.

Modeller for samliv

Denne situasjonen reiser spørsmålet: Hvilke sosiale og politiske modeller finnes for å håndtere transnasjonalitet, mangfold og eksistensen av innvandringsminoriteter?

Når det her snakkes om *modeller* for å leve med forskjeller innen samme territorium, innebærer det at disse løsningsforslagene er framstilt i konsekvent og stilisert form. I praksis vil det kunne være blandingsformer.²²

Et første forslag er *assimilasjon*, som innebærer at nykommere skal gå opp i helheten, «bli som oss». Et argument for dette er at «vi var her først», da må de som kommer seinere, tilpasse seg. Dessuten har vi de gode verdiene. Og blir de som oss, blir befolkningen kulturelt enhetlig, da fjernes kilder til konflikt. Fire motargumenter kan også nevnes. Tilpasningen til samfunnet er ikke en engangsprosess; det kommer stadig nye, slik at vi må leve med ulikhet. Dernest kan en spørre om det er sjølsagt hva det innebærer å tilpasse seg norsk kultur; den har jo vært ganske ulik i forskjellige klasser og regioner. For det tredje innebærer kravet om assimilasjon, og spesielt tvangsassimilasjon, en mangel på respekt for andre mennesker. Endelig er det grunner til å mene at kravet virker kontraproduktivt, mot sin hensikt. Stilt overfor et slikt krav vil mange lukke seg, ja snarere understreke sin forskjell fra flertallet.

Tanken om assimilasjon hviler på det premisset at mennesker kan endre seg. Mot dette sier noen: Kultur er djupt rotet. Mennesker er formet på en spesiell måte; de *kan* ikke og *vil* ikke assimileres. Og samtidig mener de fortsatt at «våre» verdier skal gjelde. Svaret er da ideen som på tysk kalles *Leitkultur*, lederkultur, som altså er den andre modellen. En nykommer kan eller må bevare forskjellene til det tilstedeværende flertallet. Men mindretallet må da underordne seg. Samfunnet kan realistisk erkjenne at det eksisterer flere etniske grupper, men det kan ikke anerkjenne flere kulturer på like fot. Er det uenighet, skal den historiske flertallskulturen ha «forkjørsrett». Kulturene skal eksistere over og under hverandre, ikke side om side. Sammenhengen i samfunnet sikres ved dominansen.²³ Mot dette kan en rette moralske argumenter. Men det virkelig kritiske problemet er at folk neppe vil finne seg i det. Også denne løsningen er kontraproduktiv.

²² For en framstilling av ulike modeller, se Kjeldstadli 2008.

²³ <https://en.wikipedia.org/wiki/Leitkultur>

En tredje linje for å leve med forskjeller er det en kunne kalle *en radikal og konsekvent multikulturalisme*. Denne tanken deler et premiss med forestillingen om en *Leitkultur*, at kultur er en størrelse som går djupt inn i personen og styrer tanker og handlinger. Ja, slik bør det også være. Det følger av denne tenkingen om radikal forskjell at grupper med ulikheter ikke *kan* eller ikke *bør* ha for stor grad av samhandling. De skal leve side om side, atskilt. Staten skal ikke foretrekke noen kulturer, eventuelt styrke kulturelle grupper som har få ressurser. Også denne modellen har problematiske sider, og flere ubesvarte spørsmål: Hvem skal anses som legitime ledere? Hindrer atskillelsen en enhet for eksempel på klassegrunnlag? Skal individet være underordnet en gruppe? Og hvis det bare er forskjell mellom grupper: Hvordan kan det da skapes samfunn mellom mennesker? Hvordan går det med *samfunnsveven*?

Det fjerde programmet kunne kalles *minimumsenighet*. Kravet til innbyggerne er at de skal holde lover og regler, men ikke at de skal ha sterke følelser til stat, samfunn og fellesskapet. Denne retningen vil hevde at det skal være en universell, sekulær offentlighet. Menneskenes bakgrunnskultur er irrelevant, om ikke skadelig. Den får de la bli hjemme, ikke hente inn i offentligheten. Det første problemet er at dette ikke er en reell universalisme, men en kvasi-universalisme der én form gjøres til malen for de andre. Den kan passe for flertallet i Frankrike, men den passer ikke for en jente som vil uttrykke sin fromhet ved å bære hijab. Det andre problemet med dette synet er hvordan en skal sikre nødvendig innsatsvilje til å holde samfunnsinstitusjoner oppe. Må en ikke ha en viss emosjonell varme, ikke bare se relasjonen til samfunnet som en forretningskontrakt?

En ny modell? Enhet i mangfold?

Etter mitt syn må vi prøve å overskride disse problemene, og arbeide oss i retning av en ny modell for samliv.²⁴ Et utgangspunkt er da at *vi* er de som bor i landet; vi er ikke bare de flertallsnorske. Blant oss vil det finnes store forskjeller i privatsfæren, i livsførsel. Det vil være praksiser som en sjøl ikke liker, og kan motarbeide. Men praksisene er like fullt legale, slik at vi ikke kaller på loven og politiet når vi støter på avvik fra egne normer. Et eksempel kan her være arrangerte ekteskap (men ikke tvungne!).

²⁴ Her trekkes på Kjeldstadli 2008.

Likeledes må det være legalt og legitimt å vise verdier, også religion, i den offentlige sfæren. Staten bør anerkjenne ulike kulturer. Dette er ikke fordi kultur er en størrelse som har en slags overindividuell realeksistens. Det er fordi tilgang til det mennesker ser som egen kultur, egne mønstre av mening, er avgjørende for individers orientering i verden. Og, kan en si: Hvorfor skal bare flertallet, som har slik tilgang automatisk, ha en slik mulighet? Dette er et spørsmål om rettferdighet.

Men samtidig som det må være rom for forskjellighet, må en befolkning ha et felles sett av kategorier og kanskje også verdier. En kjerne kan utgjøres av universelle menneskerettigheter. Det betyr at individer skal ha beskyttelse mot mulige overgrep fra kollektiver de tilhører. Og det betyr at et mindretall skal ha beskyttelse mot overgrep fra flertallet. I tillegg kommer kanskje verdier som er særegne for et land. I Norge – var det i det minste – vekt på sosial utjamning og på deltaking, slik dugnaden eksemplifiserer.

Konflikter vil bestå. Konflikter er normalt. Ja, en kan hevde at opp til et punkt kan konflikter bidra til å veve sammen – ulike aktører må forholde seg til hverandre, lære av hverandre, ja også lære å kompromisse. Slik skjedde i Norge på 1800- og 1900-tallet, og en prosess er på gang også i dag.²⁵ Men det må finnes en enighet om hvordan uenighetene skal spilles ut, om demokratiske spilleregler og framgangsmåter. Ett prinsipp er da å skille mellom to typer motsetninger. I den ene ser vi motstanderen som en legitim part. I den andre, antagonistiske, typen ser vi en fiende som skal tilintetgjøres.

Denne modellen kan ses som tre typer medlemskap i samfunnet, politisk, sosialt og kulturelt medlemskap. De innebærer deltaking, omfordeling og anerkjennelse. På engelsk snakker en om *participation, redistribution* og *recognition*. Alle tre må være med.²⁶

Det kommer situasjoner der det er uenighet om hva som skal inngå i den nødvendige felles kjernen av verdier og tenkemåter, og hva som skal tilhøre privatlivets forskjeller. Hva gjør en da? At loven bestemmer, er greit nok. Men det flytter spørsmålet: Loven må anses som legitim; så hvordan skal en begrunne den? En kan vise til menneskerettigheter og til nasjonal historisk tradisjon. Men dersom en ikke når fram til enighet, må uenighetene spille seg ut. Det må pågå en løpende debatt. Noen ganger vil den være en rolig dialog

25 Rokkan 1987.

26 Fraser 2004.

eller en vennlig samtale, noen ganger en sint krangel. Noen ganger er det som forhandlinger, andre ganger som tautrekking.²⁷

Men premisset for at dette skal fungere, er at folk deltar i ordskiftet. Dersom noen skyves ut på grunn av aggressive angrep, betyr det at ordskiftet blir mindre informert. På den andre sida – sinne som kommer til uttrykk offentlig, skal en ikke bli skremt av. Sinte innlegg er også uttrykk for et ønske om deltaking, om å bli hørt. Det en skal være redd for, er dersom noen slipper tauet og sier at «denne leiken vil jeg ikke være med på mer. Nå går jeg andre veier».

Uansett positive eller problematiske sider – innvandring er kommet for å bli. Globalt sett er ikke emigrantene så mange. Rundt tre prosent lever i dag utafor den staten de ble født i. Men vandringer har hatt større virkninger enn disse prosentene skulle tilsi. Kulturer er blitt spredt, og møter mellom kulturer har skapt både konflikt og fruktbart samvirke. Uansett er ikke migrasjon noe 2. ordens-fenomen. Mennesker har vandret i hele *homo sapiens*' historie. Vi har fylt kloden. Uten vandringer ville det ikke ha vært noen i det området vi kaller Norge. Denne prosessen har forandret både vandrerne og de samfunnene og menneskene de har møtt. Uten vandring ville Norge ha vært et annet enn det er. Det norske har blitt til i samspillet mellom dem som har vært her til enhver tid og dem som har kommet til. Slik har det vært historisk; slik skjer det også i dag.

Litteratur

- Bartram, D., Poros, M. og Monforte, P. (2014): *Key Concepts in Migration*, London.
- Barth, F. (red.) (1969): *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*, Oslo.
- Brochmann, G. (2003). Del II.1975–2000, i Kjeldstadli (red.) Bind 3.
- Bruland, K. (1989): *British Technology and European Industrialization. The Norwegian textile industry in the mid nineteenth century*, Cambridge.
- Eriksen, T. B., Harket, H. og Lorenz, E. (2005): *Jødehat, Antisemittismens historie fra antikken til i dag*, Oslo.
- Fagertun, F. (red.): *Veiviser i det mangfoldige nord. Utvalgte artikler av Einar Niemi*, Tromsø.
- Fraser, N. (2004): Recognition. Redistribution and Representation in Capitalist Global Society. An Interview with Nancy Fraser, i *Acta Sociologica* 2004.
- Gjernes, M. (2002): *Jødar i Kristiania. Dei fyrste innvandrarane si geografiske og sosioøkonomiske plassering i samfunnet frå 1851 til 1952*, hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo.

27 Parekh 2000.

- Kaveh, C. (2016): *Omstreiferuvæsenet». Politiets og domstolenes behandling av tatere og sigøynere 1900-1960*, dr.avhandling, Universitetet i Oslo.
- Kjeldstadli, K. (red.) (2003): *Norsk innvandringshistorie. Bind 1-3*, Oslo.
- Kjeldstadli, K. (2003): Del III. 1901-1940, i Kjeldstadli (red.) 2003.
- Kjeldstadli, K. (2008): *Sammensatte samfunn. Innvandring og inkludering*, Oslo.
- Kjeldstadli, K. (2010): Norsk politikk overfor minoriteter – historisk og i dag, i Ø. Kopperud, V. Moe og V. K. Banik (red.) (2010): *Utenfor det etablerte. Aspekter ved Einhart Lorenz` forskning*, Oslo.
- Kjeldstadli, K. (2013): Den norske transnasjonalhistorien, i B.E. Johnsen (red.): *Sørlandet og utlandet. Transnasjonal kontakt, internasjonal påvirkning*, Oslo.
- Lidén, H. og Engebriktsen, A. (2010): De norske rom – og deres historie, i Lund og Moen (red.).
- Lund, A. B. og Moen, B. B. (red. (2010): *Nasjonale minoriteter i det flerkulturelle Norge*, Trondheim.
- Mendelsohn, O. (1987): *Jødenes historie i Norge gjennom 300 år. Bind 1-2*, Oslo.
- Minken, A. (2007): *Tatere i Norden før 1850. Sosio-økonomiske og etniske fortolkningsmodeller*, dr.avhandling, Universitetet i Tromsø.
- Morken, B. (1984): *Kvite russiske emigranter i Norge*, hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo.
- Myhre, J. E. (2003): Del II. 1860-1901, i Kjeldstadli (red.) (2003) Bind 2.
- Møystad, M. Ø. (2010): Taterne – et reisende folk mot en ny tid, i Lund og Moen (red.).
- Nesholen, B. (2010): Skogfinnene i Norge – historie og kultur, i Lund og Moen (red.).
- Niemi, E. (2014): Kvenene – Nord-Norges finner. En historisk oversikt, i Lund og Moen (red.).
- Nordhaug, S. (2000): *Tilknytning og privilegier – en studie av fremveksten av norsk statborgerrett*, hovedoppgave i historie, NTNU, Trondheim.
- Opsahl, E. (2007): «*ieg tusindfold indfødder war*». *Norsk innvandringshistorie ca. 900-1537*, dr. avhandling, Universitetet i Tromsø.
- Parekh, B. (2000): *Rethinking Multiculturalism. Cultural Diversity and Political Theory*, Cambridge, Massachusetts.
- Rokkan, S. (1987): Geografi religion og samfunnsklasse. Kryssende konfliktlinjer i norsk politikk, i Stein Rokkan: *Stat, nasjon, klasse*, Oslo.
- Ryymän, T. (1998): «*Bein av vårt bein, kjøtt av vårt kjøtt*». *Finske nasjonalisters og norske myndigheters kvenpolitikk i mellomkrigstiden*, hovedoppgave i historie, Universitetet i Bergen.
- Seresse, V. (1992): *Tysk bergverkstradisjon ved Røros Kobberverk 1671-1685. En undersøkelse om innvandring av bergfolk fra Sachsen og Harzregionen til Norge og deres virksomhet på 1600-tallet*, Trondheim.
- Smith-Solbakken, M. (1997): *Oljearbeiderkulturen. Historien om cowboyer og rebeller. Nr. 17. Skriftserie fra Historisk institutt, NTNU*, Trondheim.
- Tilly, C. (1979): Migration in modern history, i J. Sundin og E. Söderlund (red.): *Time, Space and Man*, Stockholm.

KAPITTEL 1

- Tollevik, E. (1996): «*Saaheimkonflikten*». *Streiken på Rjukan Salpeteterfabrik i 1912*, hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo.
- Tufte, S. (2000): *Norsk fremmedpolitikk 1901–1927. Lovgivning og utvisningspraksis*, hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo.
- Tjelmeland, H. (2003): Del I.1940–1975, i Kjeldstadli (red.) Bind 3.

KAPITTEL 2

Boforhold, arbeid og sosiale nettverk

Norske kvinners emigrasjon til Amsterdam og Hoorn, ca. 1600–1700

Kariin Sundsback

Da den 22 år gamle Katrin Lourentsdatter fra Bergen kom til Amsterdam i 1689 og registrerte seg som medlem i den lutherske kirken, hadde hun sannsynligvis store forhåpninger om et nytt og bedre liv med mange muligheter. Nederland hadde en enorm tiltrekningskraft på emigranter på 1600-tallet på grunn av det gunstige arbeidsmarkedet og den sterke veksten i økonomien.¹ Titusenvis av norske menn og kvinner flyttet til Nederland på 1600-tallet, og flesteparten av dem kom fra Sør- og Sørvestlandet. Denne store utvandringen må ha vært merkbar i de norske kystområdene, tatt i betraktning at hele Norge på denne tiden ikke hadde mer enn vel 400 000 innbyggere.²

Katrin Lourentsdatter slo seg ned i Jonkerstraat, i en av de fattigste bydelene i Amsterdam, ikke langt fra havnen på østsiden av byen, der mange andre norske og tyske emigranter bodde. I 1690 giftet hun seg med en matros fra Bergen, Jakob Bertelssønn, som bodde i samme gate som henne. De fikk en sønn og ble

1 Nederland var en republikk mellom 1588 og 1795. I dette kapitlet vil navnet Nederland bli brukt for de sju fylkene som hørte under Republikken.

2 Simon Hart, *Geschrift en getal. Een keuze uit de demografisch-, economisch- en sociaal-historische studiën op grond van Amsterdamse en Zaanse archivalia, 1600–1800* (Dordrecht 1976), 170. Erika Kuijpers, *Migrantenstad. Immigratie en sociale verhoudingen in 17e eeuwse Amsterdam* (Hilversum 2005), 374. https://snl.no/Norge_under_dansk_styre_-_1537-1814.

boende på samme adresse.³ Siden Jakob var til sjøs i lengre perioder med en lønn som ikke var tilstrekkelig til å livnære familien, måtte Katrin også arbeide.⁴ Sannsynligvis fant hun først forskjellige, midlertidige småjobber som ikke ble registrert.

I 1693 ble hun anklaget for tyveri. Forhøret av Katrin gir oss informasjon om arbeidet og levekårene hennes. Katrin arbeidet da som korndreier på et kornlager ved havnen i Amsterdam. Hver sommer etter innhøstningen, ble folk, ofte kvinner, leid inn for å vende kornet og luften slik at det ikke skulle begynne å råtne, inntil kornet ble solgt eller bearbeidet.⁵ En dag da Katrin arbeidet, gjemte hun så mye korn hun kunne i skjørtet sitt, og så hastet hun til en baker i nærheten. Der solgte hun kornet hun hadde stjålet for 1/2 stuiver, nok til å kjøpe litt mat til seg selv og sønnen sin. Sjefen hennes hadde imidlertid oppdaget at hun ikke var på arbeidsplassen. Han fant henne hos bakeren, og hun ble anklaget og straffet for tyveriet.⁶

Amsterdam var målet for de fleste norske emigrantene. Men det var også flere hundre nordmenn som slo seg ned i Hoorn, en handelsby omtrent 40 kilometer nordøst for Amsterdam.⁷ Disse to byene er viktige for forskning om emigrasjon fra Norge til Nederland. Mennesker i tidlig moderne Europa var svært mobile og flyttet ofte mellom byer og land. Som regel fulgte kvinnene med familiene sine; enten emigrerte de sammen med foreldre og søsken eller de dro sammen med ektefelle og barn.⁸ Norske kvinner, derimot, flyttet ikke bare med familie eller ektefelle til Nederland. Mange unge, ugifte norske jenter dro alene over Nordsjøen, akkurat som Katrin Lourentsdatter.⁹ Derfor var emigrasjonen av de norske kvinnene unik, både i europeisk og nederlandsk perspektiv. I dette kapitlet står de norske kvinnene i Amsterdam og Hoorn sentralt.¹⁰

3 Gemeentearchief Amsterdam (heretter GAA), ondertrouwregisters, invnr. 697, s. 16.

4 En matros tjente mellom 7 og 22 gulden per måned. Se Kuijpers, *Migrantestad*, 249.

5 J.B., Glasbergen, *Beroepsaanduidingen in Nederland en Belgie voor 1900* (2004), 258.

6 GAA, confessieboeken, invnr. 345, pg 215 (1693).

7 Jeg har tatt stikkprøver i lysningsregistrene fra forskjellige nederlandske byer, Haag, Rotterdam, Hoorn og Delft, for å se hvor mange nordmenn som hadde slått seg ned der, men bare i Hoorn var det et substansielt antall.

8 Jan Kok, «The family factor in migration decisions» i: J. Lucassen, L. Lucassen og P. Manning, (red.), *Migration history in world history. Multidisciplinary approaches* (Leiden 2010), 216, 222–223.

9 Sølvi Sogner, *Ung i Europa. Norsk ungdom over Nordjøen til Nederland i tidlig nytid* (Oslo 1994), 76–79, 140.

10 Dette kapitlet er basert på resultatene av min doktorgradsavhandling (2010): *Life-experiences, social mobility and integration. The migration of Norwegian women to Amsterdam and Hoorn (1600–1750)*.

Disse norske kvinnene tilhørte ofte den fattigste delen av befolkningen, og de er derfor vanskelige å finne i historiske kilder. Vi er avhengige av at kildene oppgir hjemstedet, og at alle kvinner, fra alle sosiale lag, kan bli funnet. Bare hvis disse to kriteriene er oppfylt, vil det være mulig å komme med uttalelser og konklusjoner som inkluderer hele gruppen. De to viktigste kildene for forskning på denne gruppen kvinner er lysningsregistrene/ekteskapsregistrene og medlemslistene til den lutherske kirken.¹¹ Fordelen med lysningsregistrene/ekteskapsregistrene, både i Hoorn og Amsterdam, er at de ikke er sosialt selektive; alle som skulle gifte seg, var forpliktet til å registrere seg, og disse registrene er bevart i begge byene. Siden mange nordmenn i utlandet søkte tilhørighet i et kirkesamfunn de kunne identifisere seg med, ble mange medlemmer av den lutherske kirken. Mange av disse medlemslistene er også bevart.¹²

Når det kvantitative kildematerialet som er brukt i dette prosjektet, blir studert, ser vi at tusenvis av nordmenn emigrerte til Amsterdam og Hoorn på 1600-tallet. Likevel er det begrenset hva vi får vite om dem; bortsett fra emigrantenes navn, alder, hjemsted og adresse får vi lite informasjon. Hvordan var levekårene deres, hvilket arbeid hadde de, hvilke sosiale nettverk hadde de tilgang til? Disse spørsmålene vil vi ikke finne svar på i det kvantitative kildematerialet. En kilde som kan gi oss mer informasjon om de norske kvinnene nederst på samfunnsstigen, er avhørsbøkene i Amsterdam.¹³ Her ble avhørene til (antatt) kriminelle notert i detalj, og de er bevart for hele den undersøkte perioden. Ikke bare blir den kriminelle handlingen presentert med den avhørtes egne ord, men den kriminelles hjemsted, alder og (sosiale) bakgrunn blir også beskrevet. Mellom 1600 og 1700 ble 440 nordmenn brakt inn til avhør i Amsterdam. Av dem var 176 kvinner.

Ved å studere avhørene av norske kvinner, vil det være mulig å få en subjektiv beskrivelse av enkeltindividets skjebne og levekår. Selv om de tragiske og ofte voldelige tilfellene vi finner i avhørsbøkene, ikke nødvendigvis er representative for livet til alle norske kvinner i Nederland, gir de oss en forståelse av hvordan det var for utlendinger nederst i samfunnet å overleve i en fremmed by.

Livet til de norske kvinnene i Amsterdam og Hoorn på 1600-tallet vil stå sentralt i dette kapitlet. I første delen blir demografi og økonomi i begge byene

11 I Hoorn er de faktiske ekteskapslistene brukt, i Amsterdam er lysningsregistrene brukt. Det betyr at i Hoorn er alle som giftet seg, tatt med, mens i Amsterdam er bare ekteskapslysningene for førstegangs-ekteskap tatt med.

12 Kuijper, *Migrantenstad*, 85.

13 For dette prosjektet er bare avhørsbøkene fra Amsterdam brukt.

behandlet, og deretter skal vi se på bosetningsmønster og sosial samhörighet i Hoorn, basert på kvantitativt kildemateriale. I den siste delen vil skjebnene til enkeltindivider funnet i avhørsbøkene i Amsterdam bli brukt for å illustrere forskjellige elementer av livet deres. Vi skal se på boforhold, arbeid og sosiale nettverk.

Demografi og økonomi i Amsterdam og Hoorn på 1600-tallet

1600-tallet var en periode med sterk kulturell, demografisk og økonomisk vekst i Nederland. Folk fra innland og utland flyttet til de stadig voksende byene der det var stort behov for arbeidskraft, både i industri, i handel og på den østindiske handelsflåten. Perioden er kjent i nederlandsk historie som *De Gouden Eeuw*, Gullårhundret, fordi det var en periode med blomstrende handel, og befolkningen i de vestlige fylkene vokste eksplisivt takket være de mange emigrantene.

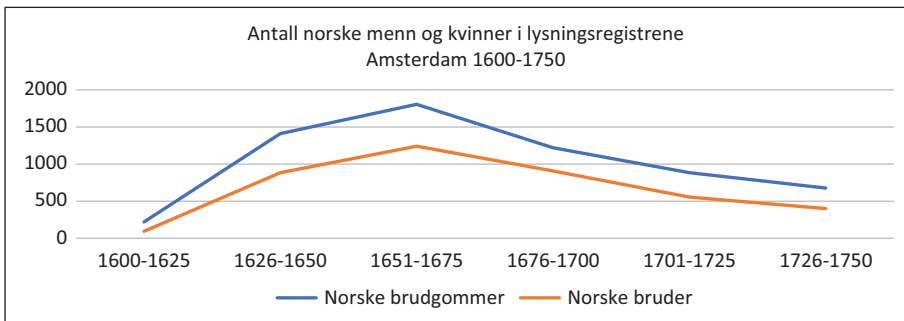
I 1515 hadde det vestlige fylket, Holland, en befolkning på 275 000 innbyggere. I 1622 var befolkningen allerede økt til 672 000, og i 1680 hadde Holland et innbyggertall på 883 000, hvorav 60 % bodde i byer. Internt hadde Holland på 1600-tallet en negativ befolkningsvekst, både fordi flere døde enn det ble født, og fordi mange emigrerte til utlandet, for eksempel med Det østindiske kompani til Asia. At det likevel var en eksplisiv befolkningsvekst i denne perioden, skyldes den store gruppen immigranter som søkte til Nederland på jakt etter et bedre liv. Det er anslått at 1,4 millioner immigranter kom til Holland mellom 1600 og 1800. Av disse kom mer enn halvparten fra utlandet, spesielt fra Tyskland, Belgia og Skandinavia.¹⁴

Hovedstaden Amsterdam spilte en sentral rolle i den raske utviklingen av landet. Amsterdam utviklet seg fra å være et regionalt sentrum til en internasjonal handelsmetropol hvor produkter fra alle kontinenter ble kjøpt og solgt. Det var et multikulturelt samfunn, og byens befolkning vokste sterkt i løpet av 1600-tallet. I 1578 hadde Amsterdam en befolkning på 30 000 innbyggere, og mindre enn hundre år senere, rundt midten av det syttende århundret, var befolkningen mer enn fem ganger så stor; mellom 160 000 og 175 000 innbyggere.¹⁵ Ikke bare

¹⁴ Thimo de Nijs, Eelco Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland, del II* (Hilversum 2002), 181–183.

¹⁵ Willem Frijhoff, Maarten Prak (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. Centrum van de wereld (1578–1650)* (Sun 2004), 42.

var Amsterdam den største byen i Nederland og sentrum i handelsnettverkene, men byen var også kjent for sin liberale immigrasjonspolitik, religiøse toleranse og velbetalte arbeidsplasser, både for menn og kvinner. Derfor tiltrakk Amsterdam seg mange innvandrere fra forskjellige deler av Europa. Dette blir tydelig når vi ser på antall ekteskapslysninger i Amsterdam: I perioden mellom 1600 og 1700 tok nesten 80 000 utlendinger ut lysning for første ekteskap her. Blant disse var det nesten 5000 norske menn og 3000 norske kvinner.¹⁶ Det totale antallet nordmenn var mye høyere enn dette.

Hoorn opplevde en liknende økonomisk og demografisk vekst på 1600-tallet. Selv om Hoorn ikke på langt nær var like stor og viktig som Amsterdam, hadde den en sentrumsposisjon når det gjaldt korn- og trelasthandelen med Norge og Østersjøen på ene siden og store deler av Nederland på den andre siden. Norge var den viktigste handelspartneren til Hoorn på midten av 1600-tallet. Hele 39 % av alle produkter som ble importert i Hoorn rundt 1680, kom fra Norge.¹⁷ Hoorn ble i løpet av første halvdel av det syttende århundret stadig viktigere i handelen av bulk-produkter, slik som korn, salt og treverk. Disse produktene ble transportert til andre deler av Nederland og gjorde Hoorn til den viktigste transittbyen i hele regionen. Det var mye kontakt mellom Hoorn og den norske vest- og sørkysten; regelmessig seilte skip til og fra Norge med handelsprodukter.¹⁸ Hoorns vekst og velstand endte i tredje kvartal av det

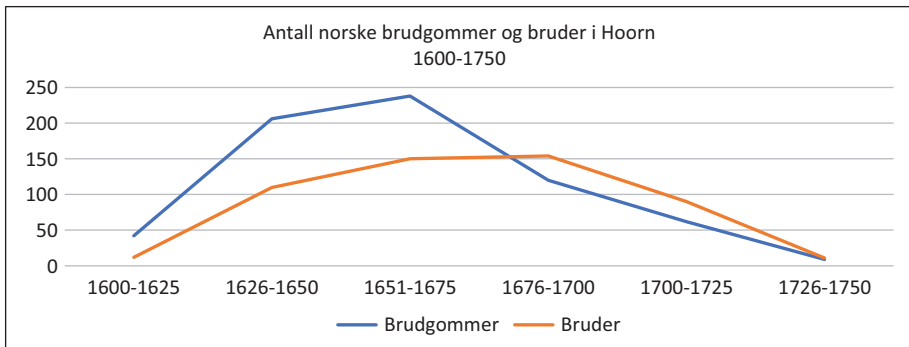
¹⁶ Hart, *Geschrift en getal*, 142, 170.

¹⁷ C.M. Lesger, *Hoorn als stedelijk knooppunt. Stedensystemen tijdens de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd* (Hilversum 1990) 28–30.

¹⁸ http://www.oudhoorn.nl/gevelstijlen/bouwstijlen_05_aantal_inwoners.php Jan de Bruin, *Hoorn, dorp en stad. Middeleeuwse topografie en institutionele ontwikkelingen tot het begin van de 19e eeuw* (Westfries archief, 2007), 14.

syttende århundre som følge av en alvorlig økonomisk nedgangsperiode. Havnebyer som Hoorn ble hardt rammet av nedgangen i handelen. I tillegg økte prisen på norske produkter, noe som gjorde at nederlandske handelsfolk gikk på leting etter andre europeiske regioner å drive handel med. Færre og færre norske fartøyer kom til Hoorn. I samme periode forsandet havnen i Hoorn, noe som gjorde det vanskelig for skipene å ligge for anker der. Det var lettere for skipene å seile forbi Hoorn til handelsbyer som Zaandam og Amsterdam.¹⁹

Akkurat som Amsterdam, tiltrakk Hoorn seg mange emigranter, spesielt fra Tyskland og Norge.²⁰ Ifølge den norske historikeren Oddleif Hodne, som studerte tidlig moderne emigrasjon fra Norge til Nederland, var det spesielt i perioden 1625–1700 at norske innvandrere flyttet til Hoorn. Høydepunktet i emigrasjonen til Hoorn lå mellom 1640 og 1680.²¹ I perioden 1607–1711, for eksempel, giftet 1138 nordmenn seg i Hoorn, og mellom 1626 og 1750 ble 671 nordmenn medlem av den lutherske kirken.²²

Norske kvinner i Hoorn: bosetningsmønster og sosial samhörighet

På midten av 1600-tallet hadde Hoorn et lite, godt sammensveiset norsk samfunn som bestod av noen hundre faste innbyggere og sesongarbeidere. De fleste av mennene arbeidet enten i havnen eller på skip som seilte fra Hoorn,

19 Lesger, *Hoorn als stedelijk knooppunt*, 145.

20 Bruin, *Hoorn, dorp en stad*, 4–10.

21 Hodne, *Fra Agder til Amsterdam. En studie i norsk emigrasjon til Nederland i tiden ca. 1625 til ca. 1800* (Masteroppgave 1976), 36.

22 Hodne, *Fra Agder til Amsterdam*, 20, 60. Se også Sølvi Sogner, *Ung i Europa*.

og de bodde sammen eller i samme gate som andre nordmenn, eller folk fra samme region.²³ Det er vanskeligere å si hvilket arbeid kvinnene hadde, for det blir ikke ofte nevnt i kildematerialet. Sannsynligvis arbeidet de i typiske kvinneyrker der språk ikke var en stor barriere, som rengjøringshjelper, tjenestejenter eller i tekstilindustrien.²⁴ Mange av de norske emigrantene som ble boende i Hoorn, ble medlemmer av den lutherske kirken, og mange av dem giftet seg i byen. Den lutherske kirken var kjent for de mange tyske flyktninger og skandinaviske sjømenn. Hele 75 % av de skandinaviske medlemmene av kirken i Hoorn kom fra Norge, mens bare 15 % kom fra Danmark og 10 % fra Sverige.²⁵

Mer enn 60 % av nordmennene kom fra sørvestkysten av Norge, og mange av dem kom til Hoorn sammen med familie eller venner med samme hjemsted.²⁶ For å illustrere dette kan vi se på en stikkprøve fra medlemsregistrene tatt mellom 1650 og 1680, da emigrasjonen fra Norge til Hoorn var på sitt høyeste. I denne perioden ble totalt 175 norske kvinner medlem av kirken. Av dem kom 134 til kirken for å skrive seg inn som nytt medlem sammen med en eller flere andre nordmenn. Det er ikke alltid tydelig hva forholdet var mellom alle nordmennene som skrev seg inn på samme dag, fordi deres relasjon bare ble meldt hvis kvinnene kom med ektefellene sine. Likevel, hvis dato for innskrivning, etternavn, hjemsted og bosted i Hoorn blir sammenliknet, er det mulig å si noe om forholdet mellom nordmennene. 14. april 1672 ble for eksempel 14 nye norske medlemmer skrevet inn i medlemsbøkene til den lutherske kirken i Hoorn. Det var to familier fra Vesterisen (Vester-Risør, dvs. Mandal) som bodde på samme adresse, et par fra Larvik og nok et par fra Vesterisen som også bodde i samme område.²⁷ At de alle kom fra samme region i Norge, bodde rett i nærheten av hverandre i Hoorn og skrev seg inn i kirken samme dag, er en indikasjon på at de må ha kjent hverandre.

23 Kariin Sundsbäck, «De migratie van Noorse vrouwen naar Hoorn», i: *Oud Hoorn* (3-2016) 129–130.

24 Kuijpers, *Migrantenstad*, 254. Elise van Nederveen van Meerkerk, *De draad in eigen handen. Vrouwen en loonarbeid in de Nederlandse textielnijverheid, 1581–1810* (Amsterdam 2007), 20.

25 J.G. Voortman, R. Voortman, *Transcriptie en index op de Evangelisch Lutherse lidmatenregisters van de gemeente Hoorn (Noord Holland) 1651–1830* (Westfries archief Hoorn, 2010) 1.7.

26 Hodne, *Fra Agder til Amsterdam*, 20, 60.

27 Mellom 1600 og 1750 ble bare 7 kvinner fra Bergen gift i Hoorn og 5 kvinner fra Bergen medlem i den lutherske kirken. Alle ser ut til å ha kommet alene.

Også når vi studerer ekteskapslistene i Hoorn, virker det som om det var et sammensveiset norsk samfunn der. Mellom 1600 og 1750 giftet 574 kvinner seg. Seksti prosent av dem giftet seg med en norsk mann som kom fra samme region som dem.²⁸ Halvparten av kvinnene oppga Vesterisen som hjemsted i Norge. Vesterisen var viktig for trelasthandelen med Nederland, men det var et lite sted med få innbyggere. I 1723, for eksempel, hadde Vesterisen ikke mer enn 85 hus med en befolkning på mellom 500 og 700 personer. I tillegg bodde der også utenlandske handelsmenn. I den første offisielle folketellingen i Norge, i 1769, ble det oppgitt at Vesterisen hadde 791 innbyggere, og i 1792 bodde 1200 mennesker der.²⁹ Tatt i betraktning hvor liten Vesterisen var, er det interessant å merke seg at så mange i Hoorn oppga nettopp dette stedet som hjemsted. Grunnen er kanskje at de kom fra andre steder i nærheten av kysten, men at Vesterisen var det nærmeste stedet de kunne oppgi som også var kjent i Nederland.

Fra medlemslistene kan vi også se at kvinner fra forskjellige steder i Norge hadde forskjellig emigrasjonsmønster. Kvinnene som kom fra Vesterisen, for eksempel, kom nesten alltid sammen med familie eller kjente da de ble medlem av den lutherske kirken. Vi ser også at de bodde sammen eller i nærheten av andre nordmenn fra samme region, mens kvinnene fra andre steder i Norge kom alene, og de bodde ikke i nærheten av andre nordmenn.³⁰

I medlemsbøkene fra den lutherske kirken og i ekteskapslistene er adressen til alle som skrev seg inn, notert for hele perioden, både for mennene og kvinnene. Dette kan ikke bare fortelle oss noe om boforholdene til nordmennene i Hoorn, men også om hvorvidt de var integrerte i samfunnet og deres sosiale forhold. På kartet under, laget av den berømte kartografen Joan Blaeu i 1649, ser vi Hoorn. Kartet er orientert mot sør og viser tydelig gatene og havnen i sentrum av byen. Når adressene til nordmennene blir studert, viser det seg at de mest populære bydelene å bo i for nordmennene var i gatene i nærheten av havnen. Mange oppga ikke engang en bestemt gate eller adresse, men sa bare at de bodde ved havnen eller ved den østlige byporten, ikke så langt fra havnen. Ettersom de fleste

28 Westfries Archief (heretter WA), DTB Hoorn, inv.nr. 46.

29 <http://ukult.net/jave/gamlemandal/historie.html>.

30 WA, DTB Hoorn, inv.nr. 46.

norske menn sannsynligvis arbeidet i havnen eller som sjømenn, er det ikke overraskende at de fant seg et sted å bo i nærheten. Dersom flere nordmenn bodde i samme gate på samme tid, er det sannsynlig at de kjente hverandre.

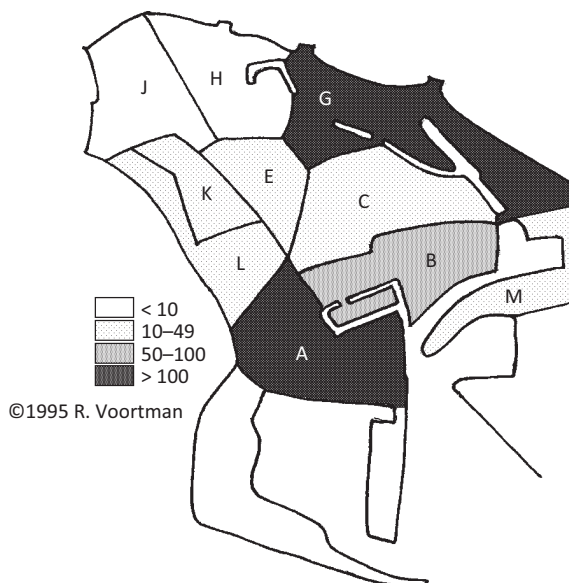

Johan Blaeu, Hoorn, 1649.³¹

I motsetning til andre utlendinger i Hoorn valgte nordmennene ofte å bo i samme nabolag eller gate. Hvis vi for eksempel sammenlikner med tyskerne, som utgjorde omtrent halvparten av alle emigrantene i Hoorn, ser vi at de var spredt rundt i hele byen, uten en tydelig bokjerne. Polakker og andre emigranter delte de samme bosetningsmønstrene som tyskerne; de bodde i alle nabolag i byen.³²

31 <http://www.oudelandkaarten.nl/europa/item/hoorn-1649-blaeu>.

32 Voortman, *Transcriptie en index op de Evangelisch-Lutherse lidmatenregisters van de gemeente Hoorn*, 1.7.

Konsentrasjon av norske emigranter i Hoorn, 1652-1763.³³

En årsak til avviket i valg av bosted mellom nordmenn og andre emigranter kan kanskje finnes i den norske forståelsen av etnisitet. I en relativt liten by som Hoorn, hvor et stort antall norske innvandrere kom fra samme region, og ofte kom til Hoorn med familie og venner, er det forståelig at de ønsket å bo nær hverandre. At 60 % av de norske kvinnene i Hoorn giftet seg med en norsk mann, ofte fra samme region i Norge, er også et tegn på at de sosiale båndene mellom nordmennene var sterke, og at de holdt sammen i Hoorn.

Norske kvinner i Amsterdam: arbeid, boforhold og sosiale nettverk³⁴

Arbeid i Amsterdam: tjenestejentene

Når utlendinger besøkte Nederland i tidlig moderne tid, ble de ofte overrasket over hvor selvstendige nederlandske kvinner var. Kvinnene, spesielt i byene, deltok aktivt på arbeidsmarkedet og hadde i tillegg stor handlefrihet både i og

³³ *ibid.*

³⁴ Noen av eksemplene brukt i disse avsnittene har jeg også publisert i 2016 i en webutstilling: <http://opam.no/nederland/no/historikk/sundsback-artikkel>

utenfor hjemmet.³⁵ Det var vanlig for kvinner å ha lønnet arbeid, selv etter at de var gift. Kvinner kunne ikke bli medlem i et laug, men de kunne jobbe i bedriften til ektefellen og ta over bedriften hvis ektefellen døde.³⁶

De fleste kvinner i Amsterdam måtte arbeide fordi ektefellen ikke tjente nok til å forsørge familien. En stor andel av kvinnene arbeidet som tjenestejenter eller i tekstilindustrien.³⁷ Trolig arbeidet mange norske og andre utenlandske kvinner som tjenestejenter. Det var et populært yrke blant emigrantene fordi det ikke krevde utdanning og språkkunnskaper. I 1700 er det anslått at rundt 20 000 kvinner arbeidet som hushjelper eller tjenstepiker i byen. Dette var et stort antall, tatt i betraktning at Amsterdam hadde en befolkning på rundt 220 000 på denne tiden.³⁸ De fleste tjenestejentene var unge og ugifte, og de fikk kost og losji i tillegg til klær og en liten lønn. Mange av jentene bodde i huset de arbeidet i, og selv om de noen ganger fikk et eget rom, måtte de sove på kjøkkenet hvis det ikke var nok plass. Som regel var bare én tjenestejente ansatt i en husholdning. Jentene hadde diverse oppgaver i husholdningen, både innendørs og utendørs, og til tross for at det var hardt arbeid med lange dager og lite fritid, var lønnen god, særlig etter norske normer. Nederlandske jenter, derimot, syntes ofte at lønnen var for lav.³⁹ Tjenestejentene hadde fri en halv dag på onsdag ettermiddag og noen timer på søndagen for å gå i kirken, men utover det ble det forventet at de var tilgjengelige og arbeidet når de ble spurt om det.⁴⁰

Marit Roelofs' skjebne illustrerer ulike aspekter ved livet til en norsk tjenstepike i Amsterdam. Sommeren 1668 ankom Marit havnen i Amsterdam. Hun hadde reist alene fra Bergen, og hun fant en stilling som tjenestejente på et vertshus og i boligen over vertshuset, i en av sidegatene til Damplass. Noen måneder etter at hun begynte i denne stillingen, på en søndag kveld, brant hele huset ned. Umiddelbart etterpå ble det klart at den 25 år gamle Marit hadde stiftet brannen. Etter flere dager med avhør tilstod hun at hun var skyldig, og hun forklarte hvorfor hun hadde gjort det. Hun forklarte at hun var helt alene i Amsterdam, og at hennes

35 C.B. van Strien, E.J. Brill, *British travelers in Holland during the Stuart period. Edward Brown and John Locke as tourists in the United Provinces* (Leiden 1993), 213–216.

36 Daniele van den Heuvel, «Guilds and the family economy in the Dutch Republic», i: *Continuity and Change*, 23–2 (Cambridge 2008), 220–221.

37 Lotte van de Pol, *Het Amsterdams hoerdom. Prostitutie in de zeventiende en achttiende eeuw* (Wereldbibliotheek 1996) 103–104.

38 Kuijpers, *Migrantenstad*, 254.

39 Marybeth Carlson, *Domestic service in a changing city economy. Rotterdam 1680–1780* (Masteroppgave, University of Winsconsin-Madison 1993), 56.

40 Derek Phillips, *Wellbeing in Amsterdam's Golden Age* (Amsterdam 2008), 81–83.

forventninger til byen ikke var blitt innfridd. Arbeidet hun måtte utføre, var mye tyngre og lønnen lavere enn hun hadde forventet. I tillegg savnet hun familien og vennene i Norge enormt, og hun var desperat etter å dra hjem igjen så raskt som mulig. Fordi det var fastlagt i kontrakten at hun bare hadde anledning til oppsigelse en gang i året, måtte hun finne på noe annet slik at hun kunne komme seg hjem igjen. Marit hadde en venninne i Amsterdam, tjenestepiken Lijsbet, som arbeidet hos en frisør i nabolaget der Marits arbeidsgiver ofte kom. En søndag ettermiddag, da alle var i kirken, satt Marit og Lijsbeth på kjøkkenet i bolighuset over vertshuset og pratet mens de drakk brennevin. Marit og Lijsbet skulle egentlig også gått i kirken, men de hadde greid å komme seg unna denne plikten. Marit hadde en plan som hun la fram til Lijsbet. Hvis Marit kunne sørge for at en liten brann brøt ut i huset, kunne hun i forvirringen som da ville oppstå, stjele litt penger og andre verdisaker. Mens alle var opptatt med å slukke brannen, ville hun ubemerket snike seg ut av huset med pengene, finne en båt i havnen og dra til Bergen med det samme. Etter at Lijsbet hadde gått hjem søndag ettermiddag, satte Marit fyr på litt tørr opptenningsved på loftet, men til hennes store overraskelse spredte brannen seg i et slikt tempo at hun ikke hadde tid til å stjele noen ting. Hun ble arrestert umiddelbart. Marit ble dømt til døden og fikk aldri se igjen Bergen eller familien sin.⁴¹ Til tross for at denne historien er tragisk og ikke representativ, kan den fortelle oss litt om hvordan det var å leve som tjenestejente i Amsterdam. Marit hadde kommet alene til byen, og hadde forventet et bra liv. Hun arbeidet som tjenestejente og bodde i huset hun arbeidet i, men var skuffet over hvordan livet i Amsterdam artet seg. Hun hadde fri en dag i uken for å gå i kirken, og hun var venninne med en annen tjenestepike som bodde rett i nærheten.

Mange tjenestejenter ble anklaget for tyveri i europeiske byer i tidlig moderne tid. Ikke bare var det lett for tjenestejentene å stjele fra huset de arbeidet i og selge objektene på gaten, men de visste også at straffen de ville få ikke var for streng. Dessuten var det et stort behov for tjenestejenter. Selv om de ble oppdaget, straffet og sparket fra jobben, ville de raskt finne seg en ny stilling.⁴² De norske kvinnene i Amsterdam som ble brakt inn til forhør i forbindelse med tyveri, arbeidet ofte som tjenestejenter eller rengjøringshjelpere.⁴³ Avhørene viser at de var mobile,

41 GAA, confessieboeken, inv.nr. 318 (microfilm 1841),83-87.

42 Ulinka Rublack, *The crimes of women in early modern Germany* (Oxford 1999), 99-100.

43 Det er funnet 156 avhør som involverer norske kvinner i Amsterdam i perioden mellom 1600 og 1700. Av disse blir yrket til den avhørte bare nevnt i 37 saker. 22 av disse 37 kvinnene arbeidet som tjenestejente eller renholdshjelp.

hadde et stort sosialt nettverk og visste hvordan de kunne anvende ressursene i og utenfor byen til eget formål. Forbausende nok hadde en del av de anklagede tyvene kontakter utenfor Amsterdam. Et eksempel er Trine Petersdatter fra Stavanger. Hun ble brakt inn til avhør i Amsterdam i 1651 beskyldt for tyveri fra huset hun jobbet i. Trine Petersdatter var ugift og i begynnelsen av tyveårene, og hun arbeidet som tjenestejente i herberget til Mattijs Bullens. Det er ikke nevnt hvor i Amsterdam herberget lå. I løpet av ett år stjal Trine forskjellige ting fra huset hun arbeidet i. Hun stjal blant annet en sølvkopp og en sølvskje fra arbeidsgiveren sin. Sølvkoppen solgte Trine til en kvinne som bodde i et lite rom i emigrantstrøket i Amsterdam, men for å selge sølvskjeen, dro Trine helt til Hoorn. Til tross for at Hoorn ikke var mer enn 40 kilometer fra Amsterdam, brukte Trine en hel dag på å dra dit. Hun må ha kjent noen i Hoorn som hun visste ville være villig til å kjøpe sølvskjeen, ellers hadde hun ikke tatt seg bryet med å dra dit. Som straff ble hun forvist fra Amsterdam for ett år.⁴⁴

Boforhold i Amsterdam

Leveforholdene i Amsterdam, spesielt i nabolaget nær havnen, var ofte dårlige. Dette nabolaget var kjent for høy kriminalitet, fattigdom, gateprostituasjon og overfylte hus.⁴⁵ Hver dag ankom nye migranter fra inn- og utland på jakt etter arbeid og et billig sted å bo. Det var så mange innvandrere i dette strøket at de var tvunget til å leve tett sammen i små rom som ble delt av mange andre.⁴⁶ Det var ikke uvanlig at opptil fire familier bodde sammen på ett rom.⁴⁷ Det neste eksemplet gir oss et glimt av hvordan boforholdene var på emigrantstrøkene i Amsterdam på 1600-tallet.

Høsten 1666 ble en mann funnet drept i kjelleren til huset der han bodde i gaten Zeedijk. Alle naboene ble innkalt til avhør. Da en av naboene, den 28 år gamle Peter Pietersønn fra Norge, ble spurt om hva som hadde skjedd, nektet han å svare og hoppet ut av vinduet, rett i kanalen utenfor. Han ble plukket opp av kanalen og arrestert som mistenkt i drapssaken. Etter noen dagers avhør tilstod han at det var han som brutalt hadde drept naboen sin. Peters historie gir innsikt i de harde levekårene og bosituasjonen for mange norske innvandrere i

44 GAA, inv.nr. 309 (microfilm 1838), 8.

45 Van de Pol, *Het Amsterdams hoerdom*, 96–98.

46 Kuijpers, *Migrantenstad*, 158. Phillips, *Well-being in Amsterdam's Golden Age*, 71–75.

47 Sølvi Sogner, Jelle van Lottum, «An immigrant community? Norwegian sailors and their wives in 17th century Amsterdam», i: *The history of the family*, Vol. 12, iss.3 (2007), 160.

Amsterdam. Peter hadde giftet seg med Anne Jansdatter i Bergen i Norge før de kom til Amsterdam. De leide et lite rom på Zeedijk, og Peter begynte å jobbe som skomakerlærling i nærheten, mens Anne arbeidet som rengjøringshjelp i huset der de bodde. Dette huset var et typisk Amsterdamhus: langt og smalt med et rom på forsiden og et på baksiden i hver etasje. Hvert rom var leid ut til forskjellige personer og bedrifter. Den ugifte tyskeren Jan bodde i kjelleren, på gateplan lå en seilmakerbutikk og et verksted, i andre etasje leide Peter og Anne et lite rom, og på loftet leide en enke et rom. Beboerne i huset hadde mye kontakt med hverandre. Peter og Anne drakk regelmessig øl med enken på loftet, og Peter gikk ofte ned i kjelleren om kvelden for å drikke brennevin og røyke pipe med Jan. To uker før drapet på Jan, hadde Peter og Anne fått en datter; det var deres første barn. Hver kveld kom en nederlandsk jordmor for å reive barnet, slik at det ville vokse bra og bli sunt.⁴⁸ Men dette var ikke billig, så Peter og Anne begynte å få pengebekymringer. Da Anne en dag rengjorde kjelleren til Jan, oppdaget hun at han hadde penger og gull liggende i en skuff. Skuffen var låst, og Jan hadde alltid nøkkelen i lommen sin. Anne fortalte dette til sin mann, som så for seg hvor bra livet deres ville bli hvis de fikk tak i pengene. Anne var ikke overbevist, men Peter kunne ikke få pengene ut av hodet. En kveld etter at Anne og datteren hadde gått til sengs, gikk Peter ned i kjelleren og drakk brennevin med Jan til han sovnet. Jan var likevel ikke full nok, for da Peter prøvde å stjele nøkkelen til skuffen med verdisakene, våknet han og Peter ble tatt på fersk gjerning. De begynte å slåss, og etter et kort basketak trakk Peter fram en kniv og skar over strupen på Jan. Peter åpnet skuffen og tok verdisakene med seg opp til rommet hvor Anne og datteren lå og sov. Han vekket Anne og fikk henne til å gå ned i kjelleren for å vaske vekk alt blodet og alle spor. Da politiet kom neste morgen for å snakke med beboerne i huset, hadde Peter så dårlig samvittighet for det han hadde gjort at han hoppet ut av vinduet og ned i kanalen. Han ble dømt til døden, og Anne og datteren ble forvist fra byen.⁴⁹

Sosiale nettverk i Amsterdam

De norske innvandrerne hadde kontakt med andre nordmenn i byen. De delte ofte rom i billige gjestgiverier, spesielt ment for utlendinger, de bodde i

48 På Nederlandsk heter dette *inbakeren*, og jordmøren som var spesialisert i denne teknikken, ble kalt *bakervrouw*.

49 GAA, confessieboeken, inv.nr. 317 (microfilm 1841), 83–88

nærheten av hverandre og kvinnene giftet seg med norske og tyske sjømenn, de var medlemmer av den lutherske kirken og ofte tilbrakte de resten av livet i samme nabolag.⁵⁰ Det må ha vært et tett norsk fellesskap, og samtidig må det ha vært vanskelig å klatre på rangstigen og bli integrert i samfunnet. Dette kan vi se i de neste eksemplene.

Anna Otte, en 20 år gammel norsk jente, kom til Amsterdam i 1640. Hun giftet seg med en femten år eldre tysk sjømann som bodde et kvartal unna, og paret slo seg ned i Ridderstraat, midt i emigrantstrøket.⁵¹ Elleve år etter at Anna hadde giftet seg, ble hun enke, og hun begynte å få vanskeligheter med å klare seg økonomisk. Hun ble arrestert i den samme gaten som hun bodde i, sammen med en dansk og en norsk gutt. Anna ble anklaget og funnet skyldig i ran, heleri og ulovlig fremleie. For å klare seg gjennom vinteren, hadde hun delt rommet sitt med guttene, som måtte betale litt leie til henne. De tre samarbeidet også på gaten. Anna lot den minste gutten stjele små ting eller mat fra tilfeldig forbipasserende. Tingene solgte Anna til en heler hun kjente i gaten ved siden av, og gevinsten delte hun med guttene. Som straff fikk Anna og guttene ett års forbud mot opphold i byen. Etter at dette året var omme, kom Anna tilbake til Amsterdam, der hun giftet seg med nok en tysk sjømann. Hun slo seg ned i den samme gaten hun hadde bodd i før arrestasjonen og fortsatte å pleie et stort norsk sosialt nettverk i byen.⁵² Hun hadde norske venner, kjente og familie, som alle bodde i samme nabolag. Det at hun ble boende i samme gate i 15 år og var aktiv i det norske samfunnet, er en indikasjon på at hun ikke var helt integrert i det nederlandske samfunnet, men fremdeles holdt seg blant andre med emigrantbakgrunn. Det tyder på lite sosial mobilitet.

Det neste eksempelet likner på det første. Igjen ser vi at nordmenn i Amsterdam kjente hverandre, giftet seg med hverandre og bodde i nærheten av hverandre. Stine Sibrantsdatter dro fra Bergen til Amsterdam sammen med ektefellen, den norske sjømannen Lennert Jansønn rundt 1650. De slo seg ned i Jonkerstraat, gaten rett ved siden av Ridderstraat, der Anna Otte bodde. I løpet av kort tid ble Stine enke to ganger. Lennert Jansønn døde i 1651, og giftermålet i 1653 med ektefelle nummer to, en sjømann fra Stavanger, varte heller ikke lenge. Den tredje ektefellen til Stine var en tysker som bodde i det kommersielle sentrum av

50 Kuijpers, *Migrantenstad*, 327–335.

51 GAA, ondertrouwregisters, inv.nr. 455, 32.

52 Anna Otte er oppgitt som vitne for flere nordmenn i Amsterdam, både i lysningsregistrene og dåpsregistrene.

Amsterdam.⁵³ Stine klatret oppover samfunnsstigen, og derfor hadde hun sannsynligvis tilstrekkelige økonomiske ressurser til å la den yngre søsteren sin komme til Amsterdam. Søsteren, Mari Sibrantsdatter, fikk arbeid som rengjøringshjelp, slo seg ned i emigrantnabolaget, og i 1669 giftet hun seg med en norsk sjømann som bodde i samme strøk som henne. De fikk en datter som ble døpt i den lutherske kirken, og Mari fortsatte å arbeide som rengjøringshjelp. Både ved ekteskapslysningen og ved dåpen møtte søsteren Stine opp som vitne.⁵⁴ I 1673 ble Mari og ektemannen pågrepet av politiet i sentrum av Amsterdam fordi de var involvert i en voldelig slåsskamp med to andre nordmenn.⁵⁵ I avhørene er det tydelig at hele denne gruppen med nordmenn kjente hverandre godt, og at det ikke var unormalt at de kranglet og sloss, ofte under innflytelse av brennevin.

Jonkerstraat, Amsterdam, der en stor andel av de norske emigrantene bodde. Bildet er tatt i april 1927, rett før alle husene ble revet. Det er hovedsakelig 1600-tallsbebyggelse å se på dette bildet.⁵⁶

Konklusjon

I dette kapitlet er livet til norske kvinner i Hoorn og Amsterdam på 1600-tallet belyst både fra et kvantitativt og et kvalitativt perspektiv. Vi har sett at flere

53 GAA, ondertrouwregisters, inv.nr. 471, s. 345, inv.nr. 475, s. 336, inv.nr. 494, s. 6.

54 www.stadsarchief.amsterdam.nl/archieven/indexen/doopregisters.

55 GAA, confessieboeken, inv.nr. 5061, 321 (microfilm 1842), 179 f.

56 www.beeldbank.amsterdam.nl/beeldbank/indeling/grid?q_searchfield=jonkerstraat

tusen kvinner dro fra Norge til Nederland på jakt etter et bedre liv. De fleste kvinnene oppgav Vest-, Sørvest- eller Sør-Norge som hjemsted. Noen av dem dro sammen med ektefellen eller foreldrene sine, mens andre dro alene til Nederland. De bodde sammen med andre nordmenn, giftet seg med nordmenn og var aktive medlemmer i den lutherske kirken sammen med andre nordmenn. I dette kapitlet er avhørene av norske, tiltalte kvinner brukt som kilde for å illustrere deres arbeidsforhold, bosituasjon og sosiale nettverk. Vi har sett at mange kvinner arbeidet som tjenestejenter, og at de hadde lange, ofte tunge arbeidsdager med lite fri og lav lønn. Vi har også sett at mange nordmenn i Amsterdam bodde i de fattige nabolagene ved havnen øst i byen. Dette var et overbefolket område med mye kriminalitet og gateprostituasjon, og innbyggerne måtte dele små rom. De norske kvinnene arbeidet i samme nabolag, giftet seg med nordmenn og tyskere som også bodde i nærheten, og det var vanskelig å klatre på samfunnsstigen. Ofte ble utbredte sosiale nettverk opprettholdt med andre emigranter, både innen og utenfor bygrensene. Felles for disse norske emigrantene er at det ser ut til at det var stor samhørighet blant dem, både i den lille handelsbyen Hoorn og i den store metropolen Amsterdam.

Det kvantitative kildematerialet kan gi oss demografisk informasjon om de norske kvinnene i Amsterdam og Hoorn, som bosetningsmønster og valg av ektefelle. Likevel er det mange spørsmål angående livet til emigrantene vi ikke får svar på i de kvantitative kildene, som hvordan levekårene deres var, hvilket arbeid de hadde og hvilke sosiale nettverk de var del av. For å få en idé om hvordan det var å leve som norsk kvinne i Nederland, er avhør av norske kvinner i Amsterdam brukt som eksempel. Selv om disse kvinnene ikke nødvendigvis er representative for alle norske emigranter i Nederland, kan skjebnene deres gi oss verdifull informasjon om hvordan det var å leve i Amsterdam i tidlig moderne tid. Det er få andre kilder som bringer oss så tett opp til enkeltindividens historier, som ofte er fortalt med egne ord.

Litteratur

- Frijhoff, W. og Prak, M. (red.) (2004). *Geschiedenis van Amsterdam. Centrum van de wereld (1578–1650)*. Sun forlag.
- Glasbergen, J. (2004). *Beroepsaanduidingen in Nederland en België voor 1900*. Veen forlag.
- Hart, S. (1976). *Geschrift en getal. Een keuze uit de demografisch-, economisch- en sociaal-historische studiën op grond van Amsterdamse en Zaanse archivalia, 1600–1800*. Dordrecht.

- Heuvel, D. van den. (2008). «Guilds and the family economy in the Dutch Republic», i: *Continuity and Change*, 23–2. Cambridge.
- Hodne, O. (1976). *Fra Agder til Amsterdam. En studie i norsk emigrasjon til Nederland i tiden ca. 1625 til ca. 1800*. Masteroppgave.
- Kok, J. (2010). «The family factor in migration decisions», i: J. Lucassen, L. Lucassen, P. Manning, (red), *Migration history in world history. Multidisciplinary approaches*. Leiden.
- Kuijpers, E. (2005). *Migrantenstad. Immigratie en sociale verhoudingen in 17e eeuws. Amsterdam*. Hilversum.
- Lesger, C.M. (1990). *Hoorn als stedelijk knooppunt. Stedensystemen tijdens de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd*. Hilversum.
- Nederveen Meerkerk, E. Van, (2007). *De draad in eigen handen. Vrouwen en loonarbeid in de Nederlandse textielnijverheid, 1581–1810*. Amsterdam.
- Nijs, T. de og Eelco, B. (red.) (2002). *Geschiedenis van Holland, deel II*. Hilversum.
- Phillips, D. (2008). *Wellbeing in Amsterdam's Golden Age*. Amsterdam.
- Pol L. van de, (1996). *Het Amsterdams hoerdome. Prostitutie in de zeventiende en achttiende eeuw*. Wereldbibliotheek.
- Rublack, R. (1999). *The crimes of women in early modern Germany*. Oxford.
- Sogner, S. Lottum, J. Van, (2007). «An immigrant community? Norwegian sailors and their wives in 17th century Amsterdam», i: *The history of the family*, Vol. 12, iss. 3.
- Sogner, S. (1994). *Ung i Europa. Norsk ungdom over Nordsjøen til Nederland i tidlig nytid*. Oslo.
- Strien, C.B. og Brill, E. (1993). *British travelers in Holland during the Stuart period. Edward Brown and John Locke as tourists in the United Provinces*. Leiden.
- Sundsback, K. (2016). «De migratie van Noorse vrouwen naar Hoorn», *Oud Hoorn* (3-2016).
- Voortman, J.G. og Voortman, R., (2010). *Transcriptie en index op de Evangelisch Lutherse lidmatenregisters van de gemeente Hoorn (Noord Holland) 1651–1830*. Hoorn: Westfries archief.

Webkilder

- www.beeldbank.amsterdam.nl/beeldbank/indeling/grid?q_searchfield=jonkerstraat
- www.beeldbank.amsterdam.nl/beeldbank/indeling/detail/start/4?q_searchfield=ridderstraat
- www.beeldbank.amsterdam.nl/beeldbank/indeling/detail/start/3?q_searchfield=olie+zeedijk
- www.oudelandkaarten.nl/europa/item/hoorn-1649-blaeu.www.rijksmuseum.nl.
- www.stadsarchief.amsterdam.nl/archieven/indexen/doorprestaties
- <http://ukult.net/jave/gamlemandal/historie.html>.

KAPITTEL 3

Byfolk, bønder og soldater i Nieuw Nederland

Utvandring fra Norge til det hollandske Amerika på 1600-tallet

Frans-Arne Hedlund Stylegar

9. oktober 1825 seilte *Restauration* av Stavanger inn på New York havn med et femtital norske immigranter om bord. Vanligvis regner man denne hendelsen for opptakten til utvandringen fra Norge til Amerika, men en hel del personer født i det nåværende Norge krysset faktisk Atlanteren 200 år før dette. De reiste over som en del av den hollandske koloniseringen av det som ble hetende *Nieuw Nederland* – altså Hudsonдалen fra Manhattan med *Fort Amsterdam* og bosetningen *Nieuw Amsterdam*, dagens New York, til *Fort Oranje* og *Beverwijck*, dagens Albany. Hvor mange var disse første norske kolonistene? Hvem var de? Hvor kom de fra? Hvorfor reiste de? Preget de *Nieuw Amsterdam* og kolonien for øvrig på noe vis?

Fra 1624 til 1664 var *Nieuw Nederland* en privat koloni, underlagt Det vestindiske kompani (WIC) i Amsterdam (Stylegar 2016). Gjennom det meste av denne perioden var *Nieuw Nederland* ikke av spesielt stor betydning for kompaniet, som konsentrerte sin innsats i en annen amerikansk koloni, *Nieuw Holland* i det nåværende Brasil, med hovedstaden Mauritsstad (nå Recife).

Litteratur og forskning

Hollandsk kultur og språk satte sitt preg på Hudsonдалen lenge etter 1664 (Shorto 2005, van der Sijts 2009). Minnet om den nederlandske bakgrunnen

for New York har heller aldri gått i glemmeboken, men så vel blant historikere som i populærkulturen har oppmerksomheten omkring den første koloniperioden variert, like siden forfatteren og historikeren Washington Irving skapte nyhetsinteresse for den hollandske forhistorien gjennom utgivelser som *Diedrich Knickerbocker's History of New York* (1809) og fortellingene om *Rip Van Winkle* og *The Legend of Sleepy Hollow* (1820).

Fra 1850-årene har det vært arbeidet i USA med tilgjengeliggjøring og oversettelse av det hollandskspråklige originale kildematerialet fra kolonitiden. Historikere og arkivarer som E.B. O'Callaghan, J. Pearson, B. Fernow og A.J.F. van Laer har vært sentrale i dette arbeidet, som har resultert i en lang rekke viktige kildeutgivelser i engelsk språkdrakt, i form av kirkebøker, kopibøker, private brevsamlinger, ulike offentlige protokoller osv. En mer eller mindre fullstendig oversikt over publiserte kildeskrifter finnes i Stylegar 2016.

Siden 1974 har arbeidet med kildeutgivelser fra den nederlandske kolonitiden foregått i regi av The New Netherland Project, som ble etablert av New York State Library og Holland Society of New York. Primus motor har hele tiden vært Charles T. Gehring.

En del av drivkraften bak det langvarige arbeidet har vært genealogisk interesse, slik det kommer til uttrykk bl.a. i Holland Societys engasjement. Selskapet som ble stiftet i 1885 og gir ut det prestisjetunge tidsskriftet *de Halve Maen*, tar kun opp medlemmer som avstammer i rett nedadstigende mannslinje fra en person som bodde i Nieuw Nederland i 1675 eller tidligere.

Allerede på et tidlig tidspunkt var man klar over at mange av «hollenderne» i koloniperioden ikke hadde vært hollandske i betydningen barnefødt i Nederlandene, men at ikke minst Nieuw Amsterdam fra første stund av hadde vært en kulturell smeltegryte og en by av minoriteter i like stor grad som New York ble det senere. Her var skandinaver, tyskere, engelskmenn, jøder og arabere. Her var indianere, og her var afrikanere. I småbyen sør på Manhattan handlet og kranglet man på dusinvis av tungemål, og religion stod mot religion (Cohen 1981; Easterbrook 2009).

Fra første stund var det da også enkelte personer med norsk bakgrunn som påkalte historikernes oppmerksomhet, delvis fordi det dreide seg om personer som har satt betydelige spor etter seg i de bevarte kildene, og delvis fordi de hadde – og har – en betydelig etterslekt i USA. J. Munsell skrev således om Albert Andriessen Bradt i Noormanskill, Albany (Munsell 1850:139), og om Anneke Jans (1870), mens T. Bergen tok for seg sin slektning, Hans Hansen

Bergen (Bergen 1876) og T.G. Evans den noe mindre kjente Jacob Bruyn (Evans 1889).

Særlig oppmerksomhet ble knyttet til Anneke Jans, født i «Vlecker» (dvs. i Flekkerøy, se også senere i artikkelen), fordi hennes etterkommere gjentatte ganger trakk den mektige Trinity Church for retten i den hensikt å få omgjort overføringen av Annekes tidligere eiendom på Manhattan til kirken i 1705, en sak som skapte betydelig medieinteresse og førte til at Anneke Jans ble en av de mest kjente skikkelser fra New Yorks tidlige periode (Parker 1994, Parry 1994, Zabriskie 1994).

Mer kuriøst var det at den velkjente historikeren L. Daae (1834–1910) så sent som i 1880 her hjemme kunne mene at opplysningene om norsk innvandring til Amerika på 1600-tallet var «apokryfe» eller av usikkert opphav (Daae 1880:4 f.). Etter hvert oppstod det imidlertid en viss interesse også i de norsk-amerikanske miljøene for den tidlige norske innvandringen, med en serie mindre arbeider av H.R. Holand (1908:23 ff.), T. Jahr (1909, 1919, 1924), A.N. Rygg (1944) og, faktisk, H. Koht (1950). Se for øvrig Drange (2012) for et nyere bidrag.

Den mest betydningsfulle – og mest varige – innsatsen var det J.O. Evjen (1874–1942) som stod for. Han var teolog og kirkehistoriker, og født og oppvokst i De forente stater. Hans publikasjon fra 1916, *Scandinavian Immigrants in New York, 1630–1674*, har blitt stående som et referanseverk (Evjen 1916). Den inneholder en samling biografier over innvandrere fra de skandinaviske land og Tyskland til Nieuw Nederland, og bygger på et stort tilfang av (trykte) kilder – passasjerlister, kirkebøker, rettsdokumenter osv. Til sammen mente Evjen å kunne dokumentere tilstedeværelsen av 57 norske innvandrere i kolonien, foruten 97 danske og 34 svenske. Han identifiserte imidlertid en del personer som skandinaviske på tvilsomt grunnlag, blant annet fordi han oppfattet navnene som «norske», slik A.J.F. van Laer påpekte i sin overveiende positive anmeldelse av *Scandinavian Immigrants* (van Laer 1916). Eksemplene er flere, f. eks. Bent Bagge i Beverwijck, hvis etternavn Evjen mener må være det norske gårdsnavnet «Bakke», men som trolig er identisk med engelskmannen Benjamin Roberts, eller Jan Pietersen Haring, som Evjen antar er dansk, «because Haring is in Denmark», men som faktisk var nederlender god som noen, og født i Hoorn. Hvordan Jan fikk tilnavnet «Haring» (nederlandsk for 'sild'), kan man bare lure på.

Til en viss grad er Evjens fremstilling også preget av hans for så vidt begrensede kjennskap til norsk navngivning og til Norges geografi. Dette kommer

tydelig til uttrykk når han forsøker å identifisere enkelte av innvandrernes hjemstavn ved å lete etter lignende stedsnavn i norske postadressebøker og sammenligne dem med dem han finner i 1600-tallskildene. Når f. eks. Claes Carstensen i Nieuw Amsterdam oppgis å være fra «Sant» i Norge, mener han uten videre at det må være tale om bygdenavnet Sande (i Vestfold).

Likevel må det sies at Evjens verk har stått seg godt, dels også i detaljene. At det i ettertid, og med det større og bredere kildetilfanget som nå er tilgjengelig, har vist seg mulig så vel å peke på feil og misforståelser i *Scandinavian Immigrants* som å supplere hans oversikter er ikke mer enn som forventet etter 100 år.

Bakgrunnen

WIC var blitt etablert i 1621 for å ta opp kampen om Den nye verden, først og fremst med arvefienden Spania og Portugal. Tre år senere ble en handelsstasjon som senere fikk navnet Nieuw Amsterdam, etablert på sørspissen av Manhattan, der hollandske fartøyer hadde drevet en viss handel like siden Henry Hudson «oppdaget» området i 1609 og det ble nærmere utforsket av Adriaen Block i årene som fulgte (Hart 1959).

Norske kystsamfunn var fra begynnelsen av 1600-tallet innlemmet i den fremvoksende, nederlandsk dominerte atlantehavsøkonomien (Løyland 2012), noe som understrekes av eksemplet med nevnte Block. Han var en erfarer skipper, og hadde seilt på både Norge, Spania og Portugal. Blant annet kjøpte han en stor ladning tømmer i Langesund i 1596. Etter innsatsen i Amerika finner vi ham blant annet på Spitsbergen, som ansvarlig for hollendernes hvalfangst der (Stylegar 2016).

I 1626 stod 30 tømrede hus ferdig på Manhattan, og samme år anløp et skip Amsterdam med den første kornavlingen fra kolonien, i tillegg til eksotiske planter, pelsverk og tømmer. «Pelsverk» er et nøkkelord, for det var det høyt verdsatte beverskinnet som var selve utgangspunktet for kolonien. Da WIC fikk enerett på handelen i Nieuw Nederland i 1622, var den russiske beveren nesten utryddet, prisen på den skattede pelsen var høy, og Europas hattemakere var i ferd med å oppdage at den nordamerikanske beverens underhår kunne bearbeides til høykvalitetsfilt. Det er ikke å ta munnen for full å si at kappløpet mellom Holland, Frankrike og England om å kolonisere Nord-Amerika først og fremst var en kamp om beverressursene (Dolin 2010). Fangst,

handel og eksport av bever var grunnsteiner i koloniøkonomiene, og store formuer ble bygd opp på beverhandel (Bachman 1969, Burger 1968, Lawson 1972). På plasser som Beverwijck, Wiltwijck (dagens Kingston, NY) og etter hvert Schanenhechsteder (Schenectady, NY) handlet det meste om bever.

I slutten av 1620-årene stod det imidlertid klart for de høye herrer i *het West-Indisch Huis* i Amsterdam at Nieuw Nederland ikke vokste i det tempoet man opprinnelig hadde sett for seg. Nieuw Amsterdam, for eksempel, hadde ikke flere enn 300 innbyggere i 1629. Dersom det ikke kom fart i koloniseringen, risikerte man å bli hengende etter i kappløpet mot engelskmenn og franskmenn om den lukrative pelshandelen. Noe måtte gjøres, konkluderte man nå. Løsningen kunne ha vært å tilby nybyggere jord fremfor å fortsette med kompaniet som eneste landeier, altså mer eller mindre slik det ble gjort i New England på samme tid, og som der førte til en tilvekst på rundt regnet 20 000 mennesker i det som er blitt kalt «The Great Migration» i 1630-årene. Men slik skulle det ikke gå.

Planen om å etablere en koloni på det nordamerikanske kontinent hadde i utgangspunktet vært omdiskutert i Det vestindiske kompani. Det var pelshandelen og WICs monopol på denne som var hovedsaken, og handelen forutsatte verken omfattende kolonisering eller spesielt mange kolonister. Da Pieter Minuit kom til Nieuw Nederland som generaldirektør i 1626, beordret han de fleste av dem som frem til da var kommet over, til å bosette seg rundt Fort Amsterdam. Spredte bosetninger og *factorij*-er ble nedlagt, og bare en håndfull handlende ble igjen i Fort Oranje og ved Zuylt Rivier (Delaware). Den begynnende konflikten med urbefolkningen og det uavklarte forholdet først og fremst til mohawkene i nord var én årsak, men et vesentlig motiv var utvilsomt også kompaniets ønske om å forsvare sitt handelsmonopol: Dersom befolkningen i innlandet ble for stor, ville det bli vanskelig å unngå ulovlig trafikk i pels og andre varer. Kolonistyret var likeledes rettet inn mot å forsvare WICs enerådende stilling. Generaldirektøren utgjorde sammen med et femmannsråd som var utnevnt av kammeret i Amsterdam, den lovgivende, dømmende og utøvende myndighet i Nieuw Nederland. Til å hjelpe seg hadde rådet en *schout*, som fungerte som fogd og tollar, og en *koopman*, som var skriver og regnskapsfører (Gehring 2000).

I tråd med dette valgte de Heeren XIX, WICs ledelse, i slutten av 1620-årene å raffinere og bygge ut kompaniets monopol i form av det som nærmest var en føydal struktur over store deler av kolonien (Jacobs 2007). I det nevnte år

bestemte nemlig kompaniet å tilby store blokker med land til kapitalsterke interessenter, kalt *patroonen*, som garanterte at de i løpet av fire år ville skaffe minimum femti «sjeler» over 15 år og bosette dem der. Patroniene måtte ligge «langs kysten eller på én eller begge bredder av en seilbar elv», og kunne strekke seg inntil to mil langs én bredd eller én mil langs begge, «og så langt inn i landet som bosetternes situasjon tillater», og de skulle kunne gå i arv. Patronen var herre på føydalt vis, og han skulle ha full lovlig myndighet over sine tjenere og bønder, kun innskrenket ved en formell rett for undersåttene til å appellere til kompaniets myndighet. Patronen ble innvilget skattefrihet i ti år, mens det for hans tjenere var forbudt å forlate patroniet før kontraktsperioden deres var omme. All jord tilhørte herren, og hans tjenere hadde ingen utsikter til å få den jorden de arbeidet på. Pelshandel var ikke tillatt, verken for patron eller bønder, og sistnevnte fikk på grunn av WICs monopol heller ikke lov å veve eller på annen måte tilvirke tøy og klær (Gehring 2000).

Det første patroniet, kalt *Zwanendael*, ble innvilget to av WICs direktører, Samuel Blommaert og Samuel Godyn, som dermed stakk av gårde med en stor del av det som i dag er staten Delaware. Gleden deres ble imidlertid kortvarig, ettersom bosetningen ble utslettet i et indiansk angrep alt året etter grunnleggelsen, i 1632. Investorene kom imidlertid greit ut av det hele – de solgte landområdet tilbake til kompaniet med god fortjeneste. Særlig bedre gikk det ikke med de andre patroniene: Cornelis Melyn fra Antwerpen fikk *Staaten Eylandt*, men måtte oppgi bosetningen der etter få år. *Achter Col* ved Hackensack River ble likedes oppgitt, mens Pavonia i det nåværende Hudson County, oppkalt etter patronen og WIC-direktøren Michael Reyniersz Pauw, ble solgt tilbake til Det vestindiske kompani (Jacobs 2007). Bare ett av patroniene viste seg levedyktig over tid: *Rensselaerswijck*, hvis nærhet til Fort Oranje og mohawkene betydde trygghet og med tiden tilgang på pelsverk.

Bak *Rensselaerswijck*, som omfattet hele området rundt dagens Albany, med unntak av selve Fort Oranje, som forble i WICs eie, stod først og fremst diamanthandleren og WIC-direktøren Kiliaen van Rensselaer fra Amsterdam. Han hadde vært toneangivende innenfor den fraksjonen i kompaniet som gikk inn for intensivt kolonisering og patroniplanen i Nieuw Nederland. Van Rensselaer var i kompaniskap med blant andre den kjente geografen og WIC-direktøren Johannes de Laet, men førstnevnte var majoritetseier (Venema 2011).

Ettersom WIC satte kreftene inn i Brasil og konflikten der, var det lite ressurser å oppdrive for Nieuw Nederland. 1640-årene hadde dessuten vært en

opprivende periode i koloniens historie. Krigen hadde rast mellom ulike indianerstammer, og mellom indianere og nybyggere, og epidemiske sykdommer hadde herjet stygt. De engelske koloniene hadde stadig gjort nye fremstøt mot Nieuw Nederland fra øst, mens franskmenn angrep mohawkene fra nord. Ikke så rent få av kolonistene hadde dessuten reist bort fra kolonien.

Det er ikke vanskelig å forstå at da kompaniet endelig «gjenoppdaget» Nieuw Nederland på slutten av 1640-tallet – etter år uten soldater, med bare et svakt statsapparat og med få produkter å selge til indianerne – møtte de en koloni der handelsmenn og andre hadde tatt saken i egne hender og utfordret dets økonomiske og politiske hegemoni. Et svært tydelig uttrykk for motsetningen var konflikten mellom WICs nye representant i kolonien, Petrus Stuyvesant, og direktøren i Rensselaerswijck, Brant Aertsz van Slichtenhorst. Konflikten endte med at Beverwijck ble utskilt fra Rensselaerswijck i 1652 og ikke lenger ble styrt av patronen i Amsterdam. Men det hadde også vært rene oppløp mot kompaniet, først og fremst i forbindelse med stridighetene mellom Stuyvesant og ledende innbyggere i Nieuw Amsterdam, som ønsket politiske og økonomiske friheter etter samme modell som i hjemlandet (Shorto 2005). Motstanden var ikke uten resultat; i april 1652 besluttet Generalstendene at styresettet i kolonien skulle reformeres, og blant annet innførte man en sivil magistratrett for Nieuw Amsterdam.

I 1664 overgav direktør Stuyvesant Nieuw Amsterdam til en engelsk marineskvadron, og byen skiftet navn til New York. Bortsett fra en kort episode i 1673–74, da en hollandsk flåtestyrke gjenerobret kolonien (og døpte om New York til Nieuw Oranje), forble den på engelske hender frem til Uavhengighetskrigen hundre år senere (Cohen 1972). Ved fredsslutningen i Breda i 1667 forsøkte riktignok engelskmennene å bytte sin amerikanske erobring mot hollendernes sukkerplantasjer i Surinam, men sistnevnte takket nei.

Grunnlaget for Nieuw Amsterdam som et viktig knutepunkt i atlantehavsøkonomien ble lagt etter opprøret på slutten av 1640-årene og frem til 1664. I 1652 hadde innbyggertallet i Nieuw Amsterdam nærmet seg 800, mens kolonien som helhet hadde noe slikt som 1500 innbyggere ved tidspunktet for den engelske maktovertagelsen. På tross av vedvarende konflikter med ulike indianske stammeforbund fremstod Nieuw Nederland i Stuyvesants tid som klart mer dynamisk enn tidligere. I 1655 hadde Stuyvesant organisert den militære erobringen av de svenske befestningene ved Delaware, og etter demokratiseringen av styresettet i Nieuw Amsterdam ble det gjennomført flere tiltak

for å legge til rette for økt sjøbasert handel, blant annet kanalisering av flere gater i byen. Etter hvert ble det også innført borgerskap i Nieuw Amsterdam (Shorto 2005).

De norskfødte i kolonien finner vi dels som byboere i Nieuw Amsterdam og etter hvert i Beverwijck, dels som van Rensselaers tjenere – bønder og landarbeidere – i Rensselaerswijck, og dels som kompanisoldater i de ulike fortene i kolonien.

Innvandrere med norsk bakgrunn

Min egen bok om temaet utkom i 2016, etter flere års arbeid (Stylegar 2016). Den kan et stykke på vei ses på som en oppdatering av Evjens; slik var det i hvert fall tenkt i utgangspunktet. Oppsettet er av den grunn ikke helt ulikt det man finner i Evjens bok, med biografier over enkeltpersoner med norsk bakgrunn osv.

Men min bok bygger på et mer omfattende kildegrunnlag enn min forgjengers. Forskjellen er delvis at jeg har kunnet utnytte et bredere utvalg av (trykte) kilder i De forente stater. Men av større betydning har det vært at jeg har hatt tilgang til nederlandske originalkilder og avskrifter. Av sistnevnte er spesielt Simon Harts avskrifter av dokumenter i Amsterdams notararkiver av stor betydning. Byarkivet inneholder protokollene etter Amsterdams notarer, de eldste helt fra slutten av 1500-tallet. Notararkivene fyller nærmere 3000 hyllemeter. Notarene spilte en viktig rolle i datidens Amsterdam. Til notaren gikk man hver gang en kontrakt skulle inngås, når man trengte en attest eller ville ta opp et lån, for å nevne noe. Det anslås at det i byarkivet finnes to millioner notarforretninger protokollert bare for perioden 1624–1664. I de omfangsrike protokollene finner man opplysninger om personer, steder, yrker, varer, handelsruter og mye annet. Deler av arkivet er katalogisert, men svært mye gjenstår.

Flere av de «nye» nordmennene i Nieuw Nederland har jeg funnet nettopp i notararkivene, deriblant et par som var på Manhattan så tidlig som i 1620-årene. Matrosen Roelof Carstensz fra «Vlecker» var 23 år gammel da han i november 1632 nyss var kommet tilbake til Amsterdam fra Nieuw Nederland om bord på skipet *Nieu Nederlandt*. Han hadde da oppholdt seg i kolonien i fem år. I Amsterdam avgav Roelof vitneforklaring i en pågående disputt mellom valloneren Francois Fezard og den diskrediterte generaldirektøren Peter

Minuit. Han bekreftet overfor notaren at han kjente godt til Fezard, og at dennes sagsmølle var langt mer effektiv enn kompaniets møller, og at den hadde en bedre plassering med hensyn til fremkjøring av tømmeret. Roelof Carstenz må altså ha vært i Nieuw Nederland allerede omkring 1627, som en av de første nordmenn. Det er mulig at han var en av dem som kom til kolonien som et resultat av kolonisekretær Isaac de Rasières anmodning til Det vestindiske kompani hjemme i Amsterdam i 1626, om å sende over «10-12 nordmenn» med kunnskap om tjærebrenning.

Videre vitnet to sjømenn i Amsterdam i februar 1631 på vegne av maste-makeren Carsten Michielsson «van der Neus in Noorwegen», som var eneste arving etter Sijbrant Cornelis van der Neus. De to forklarte at de hadde vært om bord i *de Eendracht* sammen med Sijbrant, og at sistnevnte døde om bord den 22. oktober 1630. *de Eendracht* var skipet som fraktet den første gruppen av Kiliaen van Rensselaers nybyggere til Rensselaerswijck tidligere samme år, og vi vet at det var en håndfull norskfødte om bord, deriblant Anneke Jans og hennes familie. Opplysningen i notararkivet viser at nordmannen Sijbrant Cornelis var mannskap på fartøyet på tilbakereisen fra Amerika, og trolig også på utreisen. Vi kan se for oss at passasjerene og Sijbrant utvekslet nyheter hjemmefra under overfarten – han var jo fra «der Neus» (eg. Lindesnes), mens Anneke Jans var født i det nærliggende «Vlecker», og det samme var gårdsarbeiderne Claes Claesen og Jacob Goyversen.

Ytterligere et eksempel er fra mars 1646, da Roelof Pietersz fra «Westerrijsen» (Vesterrisør, dvs. Mandal) stod på farten til Batavia med *Banda* som *beschieter* (møbelsnekker), og gav fullmakt til Pieter de Winter om å hente en del saker hos Cornelis Teunissen van Breuckelen i Rensselaerswijck: noen dokumenter, en kiste med klær, gods, møbler og annet som Roelof hadde etterlatt seg i kolonien.¹ Roelof Pietersz må tydeligvis ha oppholdt seg i Rensselaerswijck en god stund, men jeg har ikke funnet spor etter ham i kildene der. Han var en av mange som resignerte og flyttet fra Nieuw Nederland i 1640-årene.

Noen av de norske innvandrerne har satt tydeligere spor etter seg i kildene enn andre. Nieuw Amsterdams første jordmor, Trijntje Jonas, var norsk, og gjennom sine to døtre, Anneke og Marritje Jans, ble hun stammor til store deler av New Yorks borgerskap hundre år senere. I boken har jeg også fortalt historiene om den fraskilte sagbrukseieren og krangelfantent Albert Bradt fra

1 Eksempler funnet i Harts *Transcriptie*, etter Stylegar 2016.

Østfold som ingen av arvingene orket å ta seg av da han ble gammel, om «Den flyvende engel», Magdalena Dircks, som ble forvist fra kolonien på grunn av sin giftige tunge, om soldaten Andries Laurensen, som utløste en av de verste konfliktene mellom indianere og nybyggere, om Hans Hansen som slo seg opp som tobakksdyrker på Manhattan, om Harmen Hendricksen som ble tatt til fange av indianerne, men klarte å rømme fra torturen, om «boschloperen» Paulus Jansen, om Laurens Andriessen fra Drammen som måtte «ri tremerra» for å ha forstyrret helgedagsfredagen, men siden stod frem som religiøs opprører og erkelutheraner, og om storbonden og slaveeieren Marten Gerritsen fra Bergen som ble drept av indianere i fransk tjeneste (Stylegar 2016).

Det er mulig å sette opp noen hovedgrupper av norske immigranter, uten at en slik inndeling likevel kan sies å omfatte dem alle: 1) Mange kom som kompanisoldater på ulike tidspunkt, og ble i en del tilfeller igjen i kolonien etter endt tjeneste. 2) En betydelig gruppe kom til Rensselaerswijck i 1630-årene under kontrakt med patroonen. 3) En hel del reiste til Nieuw Amsterdam og til dels videre oppover Hudsonsdalen i 1650- og 1660-årene, da kolonien opplevde relativt stor vekst.

Til sammen har jeg funnet nærmere opplysninger i kildene om rundt regnet 70 personer med norsk bakgrunn, samt ytterligere et dusin som *kan* være norske. Noen komplett liste er det neppe mulig å sette opp i dag, men ytterligere leting i byarkivet i Amsterdam og i andre nederlandske arkiver kan nok fremdeles frembringe nytt stoff.

Til Manhattan via Amsterdam

Det er ingen tvil om at den norske utvandringen til Nieuw Nederland må forstås som en naturlig følge, nærmest en bieffekt, av den storstilte vandringen fra mange norske kystbygder til Nederlandene, og særlig til Amsterdam, på 1600-tallet, og til det betydelige innslaget av norske sjøfolk i de hollandske handels- og krigsflåtene.

En betydelig andel norsk ungdom slo seg ned i Amsterdam, særlig i perioden 1640–1675. De fleste søkte til Amsterdam, men også Hoorn, Middelburg og andre byer fikk et vesentlig tilslag av innvandrere fra Norge i disse årene og frem mot midten av 1700-tallet. Mange av skandinavernene sluttet seg naturligvis til de lutherske, tyskdominerte menighetene på de steder de slo seg ned. Den nederlandske republikken var jo dominert av den reformerte kirken, og

dissentermenighetenes medlemslister og kirkebøker gir et inntrykk av innvandringens omfang. Kommunikantbøkene for den lutherske menigheten i Amsterdam er bevart fra og med 1663, og de inneholder navn på 6 000 nordmenn frem til 1800. I medlemslistene for menigheten i en annen «norsk» by, Hoorn, finnes navn på 500 nordmenn bare i perioden 1650–1700, mens det er 100 nordmenn på medlemslister fra henholdsvis Enkhuizen og Zaandam i den samme femtiårsperioden.

Så å si alle de norske i Nederlandene kom fra kyststrøkene fra Göta älv til Trondheimsfjorden, men det er store forskjeller fra region til region. *Masterland* (Bohuslän), sørlandshavner som *Vlecker* og *Westerryse*, samt Bergen og *Dronten* (Trondheim) går oftest igjen i kildene. Størst utvandring ser det ut til å ha vært fra det nåværende Vest-Agder fylke. Hele 40 prosent av de 12 000 nordmennene som giftet seg i Amsterdam på 1600- og 1700-tallet, kom derfra. I kommunikantbøkene for Amsterdam og Hoorn er over halvparten av nordmennene vest-egder. Oddleif Hodne har pekt på at befolkningsveksten i det daværende Christianssands stift bare var en sjettedel av det den var i landet for øvrig i perioden 1650–1750, og at årsaken var masseutvandringen til Holland (Hodne 1976). Skifter og tingbøker forteller om en utpreget flyttelysten befolkning på Sørlandet, og vi hører regelmessig om sønner og døtre som er i Amsterdam eller «ude paa Fahrten fra Holland». Et karakteristisk eksempel er skiftet etter den nylig avdøde Ole Lauridsen på Berge i Halse i 1681. Han hadde fått syv barn i løpet av sine to ekteskap. Av dem var sønnen Hans gift i Arnhem og død der, og dennes bror, Koll, var også død i Holland. Datteren Lucretie var død i Schleswig i Holstein, mens en annen datter, Birgitte, fremdeles levde og var gift i Roskilde.

Søren Bugge, som var prest på Lista i en årrekke, fortalte at det fremdeles i 1770-årene var en vanlig praksis at sønner og døtre på gårdene i sognet reiste til Holland straks de var konfirmerte, og at de gjerne ble der i flere år for å tjene penger til å skaffe seg sin egen gård der hjemme. Det berettes på slutten av 1700-tallet om kystbygder i Vest-Agder der hjemvendte «hollændsker» med sine særpregede drakter var et karakteristisk innslag, og i Mandal skulle de kondisjonertes stuepiker helst ha erfaring fra Amsterdam. Ikke alle de norske var sjøfolk, selvsagt. Mange av kvinnene søkte tjeneste som hushjelper, mens en god del menn drev sesongarbeid i form av graving og vedlikehold av diker og kanaler eller onnearbeid i jordbruket. Bare i Amsterdam skal det midt på 1600-tallet ha vært behov for så mange som 25 000 kvinner til å fylle husposter

i byen (Sogner 1994, 2012). Virksomheter som falkefangst gjorde at man selv i typiske innlandsdistrikter som Setesdal jevnlig kunne treffe på hollendere.

Det er arbeidsvandringene til Nederlandene som utgjør bakgrunnen for det norske innslaget i Nieuw Amsterdam. Med så mange nordmenn i den hollandske handelsflåten, i hollandsk krigstjeneste og i arbeid i hollandske byer og havner, sier det seg selv at en del av dem fulgte med videre ut i verden da hollendernes nye oversjøiske kolonier lokket med muligheter for arbeid, stor fortjeneste og eventyr utover på 1600-tallet. Vi finner da også et mer eller mindre markant norsk innslag overalt der den hollandske ekspansjonen fikk nedslag – i Brasil, i Karibia, i Sør-Afrika og i Indonesia, foruten altså på Manhattan og i Hudsondalen for øvrig.

Myndighetene i Nederlandene drev en aktiv politikk for å rekruttere arbeidskraft til sine nye kolonier, blant annet gjennom flyveblader som lovpriste livet der. Eksotiske gjenstander fra Den nye verden, og også planter og dyr, var tilgjengelig i Amsterdam for de skuelystne. Der og i andre hollandske byer hendte det dessuten at indianere ble vist frem mot betaling. I 1644 gikk to tidligere soldater fra Det vestindiske kompani sammen om å stille ut «en vill indianer ved navn Jacques», en irokeser. Og i «Anatomikammeret» i Leiden, et av periodens typiske raritetskabinetter, fikk de besøkende se en klubbe fra «de ville i Nieuw Nederland», sammen med blant annet en sjøedderkopp fra samme sted, en utstoppet tiger fra Ostindia, et norsk laftehus, en egyptisk mumie, skjelettet av en henrettet kvinne og et par «skøyter» «som lappene bruker for å ta seg frem over snødekte fjell» (Catalogus 1675).

De norske immigrantenes bakgrunn

Hvor kom de norske innvandrerne fra? Mens vi for enkeltes del kan tegne et nokså detaljert bilde og følge hele livsløpet fra ankomsten i Nieuw Nederland og frem til deres død, og av og til også i Amsterdam før avreisen, er det i samtlige tilfeller svært sparsomt med kildeopplysninger om bakgrunnen deres i hjemlandet. Vi kan imidlertid være nokså sikre på at den har vært like variert som skjebnene deres i Amerika. Ta nå bare skrivekunnskaper: De aller fleste norskfødte i Nieuw Nederland kunne tydeligvis ikke skrive, for de signerte kontrakter etc. med sitt bumerke. På den måten skilte de seg ikke ut fra folk flest i kolonien. I Anneke Jans' tilfelle viser det seg at hun lærte å skrive sitt eget navnetrekk i løpet av tiden i Nieuw Amsterdam, sikkert mens hun var

prestefrue. Men andre av innvandrerne ser ut til å ha hatt en bakgrunn som gav dem en viss erfaring med skrivekultur. Andries Laurensen, den norske ser-sjanten i Eposus, skrev brev til generaldirektør Stuyvesant i et høvisk språk, endatil krydret med latinske formularer. Det kan han selvsagt ha lært seg i hollandsk tjeneste. Marten Gerritsen van Bergen opptrådte også i rollen som brevskriver på et tidlig tidspunkt, kort tid etter at han ankom Rensselaerswijck i Jeremias van Rensselaers tjeneste i 1661 eller noe tidligere. Marten fremstår også i andre henseende som en person med en kulturell og sosial ballast som kan hende skilte seg noe fra de norskfødte innvandrerne flest. På den annen side er det jo mulig at Maria van Rensselaers omtale av Marten Gerritsen som «brautende og oppblåst» betyr at hun oppfattet ham som en oppkomling?

Litt mer konkret går det an å være med hensyn til hvor i Norge innvandrerne hadde sin bakgrunn. Når det gjelder 43 av nordmennene i Nieuw Nederland, er nemlig herkomst angitt i kildene, enten der eller i Amsterdam. Om de øvrige heter det bare at de er nordmenn («noorman») eller er født i Norge («Noorwegen»). Ser vi så på hvilke steder i Norge som er angitt som hjemsted, domineres listen av *Vlecker* (8 personer), *Masterland* (dvs. Marstrand i Bohuslän, 6) og *Bergen* (5). Tre er fra Tønsberg og like mange fra Vesterrisør (Mandal), mens resten sies å komme fra steder som Svinesund (ved Iddefjorden), Hellesund (i Søgne), Langesund, Bragernes, Fredrikstad og Christiania. Så kan man jo tenke at det er fascinerende at flertallet av de norske immigrantere kom fra småsteder som Flekkerøy ved Kristiansand eller Marstrand, og at byene – bortsett fra Bergen og Tønsberg – er heller tynt representert. Man kunne for så vidt også la det bli med det. Tallmaterialet er tross alt lite, og både når det gjelder Flekkerøy og Marstrand, er en stor andel av personene knyttet til den første gruppen av kolonister som patronen Kiliaen van Rensselaer sendte av gårde til Rensselaerswijck i 1630, og det kunne være nærliggende å tenke seg at det var slektskap eller andre bånd mellom disse menneskene. Det er det heller ingenting i veien for, men – som vi straks skal se – er det reelle bildet i hvert fall noe mer komplisert.

Vi har nemlig et kildemateriale å sammenligne med, og det gir grunn til ettertanke. Kommunikantbøkene for den lutherske menigheten i Amsterdam inneholder i perioden 1663–1699 noe over 3300 medlemmer som er oppført med norsk bakgrunn.² Dette mye større tallmaterialet tangerer bare utvand-

2 Etter E. Kuijpers database.

ringen til Nieuw Nederland i tid, men det kan likevel være grunn til å se nærmere på denne kilden; dels fordi den tross alt gir et brukbart bilde av hvor i Norge nordmennene i Amsterdam kom fra, i den forstand at den viser oss den «poolen» av norskfødte i Amsterdam som Det vestindiske kompani og patroner som Kiliaen van Rensselaer hadde å ta av, og dels fordi kilden dokumenterer et mønster som ligner til forveksling på det som møter oss også i det hollandske Amerika: Nordmennene ser ut til å komme fra et begrenset antall steder i Norge, deriblant fra steder med navn som bare få av oss i dag kjenner – og som er gått av bruk for lenge siden.

Aller flest har oppgitt at de er fra Vesterrisør – det gjelder hele 900 personer. 400 er fra Bergen, mens 320 sies å være fra henholdsvis Masterland, Legelandliste (Listahalvøya i Vest-Agder) og Stavanger. Så følger Vlecker (165), Trondheim (135), Christiania (120), Christiansand (90), Larvik (50), Kopervik (44), Mærdø (ved Arendal, 37), Østerrisør (Risør, 35), Langesund (29), Tønsberg (29) og Fredrikshald (Halden, 22), foruten en del steder til med færre oppføringer.

At Vesterrisør rent formelt er Mandal, «Masterland» er Marstrand, «Vlecker» er Flekkerøy, Maerdou er Merdø, «Legelandliste» er Lista, Fredrikshald er Halden og så videre, er det ingen tvil om. Men hva mente man egentlig med disse navnene i den hollandske sammenhengen? Tallene er for høye til at kildene kan mene vesle Marstrand når de skriver «Masterland» eller de enda mye mindre stedene Mandal og Flekkerøy når de fører opp «Westerrisør» og «Vlecker» som opprinnelsessted. En tydelig indikasjon på akkurat det får vi når tre av menighetsleddene presiserer at de kommer fra Flekkerøya (Eylandt van Vlecker), og tre andre opplyser at de er fra Mandal (ikke Vesterrisør). «Vlecker» må i denne sammenhengen betegne et langt større område enn Flekkerøya, og det samme må navn som Vesterrisør og Merdø. Holder vi oss til Sørlandet, er det til sammenligning bare tre personer fra «Westkiel» (Kragør), fire fra Grimstad, én fra Lindesnes, to fra Spangereid, én fra Spind, én fra Lyngdal, to fra Flekkefjord, tre fra Farsund og tre fra Hidra. Tenker vi geografisk på det, må de fem foretrukne hjemstedene Merdø, Kristiansand, Flekkerøy, Vesterrisør og Lista dekke hele Sørlandskysten. Vi ser det samme på norskekysten for øvrig: Vestlandet dekkes i all hovedsak av tre navn – Stavanger, Kopervik og Bergen. Det samme må gjelde den nåværende svenske vestkysten, for selv om Masterland ikke er den eneste lokaliteten i Bohuslän som er oppgitt som fødested, dominerer Masterlands 320 oppføringer fullstendig over resten:

Svinesund (12), Hamburgsund (7), Koster (2) og Oddevold (1). Tilsvarende ser det ut til at «Fredrikshald» rent faktisk betyr dagens Østfold i disse kildene (kanskje med unntak av den nordligste delen, som i stedet blir oppført som «Moss»), at «Tønsberg» betyr Vestfold og så videre. Flere av de stedene som går igjen i kildene, som Langesund og Moss, har det til felles at de er små steder som i likhet med Mandal og Flekkerøya ikke var i nærheten av å ha et slikt befolkningsgrunnlag for 350 år siden at de har kunnet bære den voldsomme utvandringen som kildene forteller om.

De stedene som ikke bare i denne kilden, men i ymse hollandske sammenhenger omtales, er med få unntak større byer og viktige havner, med andre ord steder som sjøfarende hollendere kjente og var opptatt av. På de eldste nederlandske sjøkartene fra 1500- og 1600-tallet er det navn av denne typen som går igjen, og på disse finner vi steder som Vlecker, Masterland, Vesterrisør og Legelandliste på fremtredende plass. De øvrige navnene i medlemsregisteret er også kystbundne, men betegner gjerne steder som på kartene er underordnet Vlecker og de andre.

Andre kilder fra samme periode gir et videre innblikk i hvordan hollenderne oppfattet våre kyster. Samtidige skildringer av det som i Nederlandene kalles «den første engelske sjøkrigen» i 1650-årene, da hollendere og engelskmenn lekte katt og mus med hverandre på sørlandskysten, er typiske i så måte. Med unntak av Flekkefjord, som nevnes fordi noen hollandske ostindiafarere hadde tatt skipskanonene i land og forskanset seg i havnen der, synes denne delen av kysten, med sine svært mange havner og uthavner, å bestå kun av en liten håndfull viktige havner – «Westerryse», «Vlecker» og «Maerdou» – mens det resterende gjerne kan beskrives som «kysten mellom Mardou og Vlecker», for å ta et eksempel.

Fra 1700-tallet er vi heldigere stilt med hensyn til bevarte kilder her hjemme, og da finnes det flere håndfaste bevis for at nordmenn i hollandsk tjeneste har «skrevet seg til» det stedet nærmest hjemplassen som ville ha vært kjent for hollenderne. Et eksempel kan være Gase Ommundsen Øydneskleiv fra Konsmo i Vest-Agder, som var i Amsterdam og skrev brev hjem til sin far. Brevene er bevart. I et av dem, datert 24. august 1770, skriver han at han nylig er hjemkommet fra Ostindia (Bergstøl 1926:49 f.). Gase kan man gjenfinne i Det ostindiske kompanis arkiver; han reiste ut med *t'Loo* den 1. oktober 1767 fra Texel, rundet Kapp det gode håp den 22. januar året etter og var fremme i Batavia den 30. april, og seilte derfra videre til Kina. Hjemreisen begynte den

13. desember 1768, og t'Loo var tilbake i Amsterdam 28. juni 1770. Gase har, i motsetning til mange andre nordmenn, ikke tatt seg et hollandsk navn; han står oppført som «Gase Amonsse». Men han oppgir å være fra «Cristiaansant», og ikke fra hjemstedet Konsmo, som ligger 40 km unna i luftlinje.³

De viktigste havnene kunne også gi opphav til stedsnavn temmelig langt vekk fra havnen. Hollenderne kalte Rygenefossen innenfor Arendal for «Merdøfossen» og hele innseilingen til Arendal for «Merdøfjorden». Nicolaas Witsens lærebok i skipsbygningskunst fra 1690, der forfatteren også redegjør for de ulike typer tømmer som kan hentes på norskekysten, bruker de nevnte navnene nettopp på denne måten, altså som områdenavn. Han skriver blant annet «Groenwijck in Vlecker» om havnen Grovika ved Hamresanden (Hoving 2012:24). På samme vis er det ikke uvanlig å møte på en formulering som «Schien in de Langesont» (Skien i Langesund) i kildene.

Det er innenfor denne sammenhengen at navnene på hjemstedene til de nordmenn som var i hollandsk tjeneste, gir mening. Og stedsnavnene er stort sett de samme når det gjelder norskfødte kvinner og menn i hollandsk tjeneste på 1600-tallet – enten de nå er tjenestejenter i Amsterdam, tømmerhoggere i Sør-Afrika, fraktemenn på Hudsonelva, sjømenn i Indonesia eller soldater i Brasil. For å vende tilbake til Nieuw Nederland er det riktignok å si at av de nordmennene som vi har nærmere opplysninger om opprinnelsesstedet til, var elleve sørlendinger, åtte bohuslendinger, seks vestlendinger, fire østfoldinger, tre vestfoldinger, tre fra indre Oslofjord, tre telemarkinger og en trønder.

Nordmenn i hollandske fjær

Kvinesdal i Vest-Agder, 1672: Didrik Meyer er i trøbbel. Han har lagt seg ut med sin tidligere forretningspartner, Christen Sørensen Godtzen, som endatil er bror av bygdas prest. Anklagene mot Didrik er mange: Han hadde «bedet Fanden fare i sig den Dag, han skulde gaa til Alters for nogen Præst i Norge», innført og spredt kalvinistisk litteratur blant bøndene i distriktet og dessuten fornektet dåpens sakrament ved å ta et nytt navn. Inntil han som ung mann reiste fra fødebygda Søgne til Amsterdam i begynnelsen av 1660-årene, hadde nemlig Didrik Meyer vært kjent under sitt døpenavn, Erik Torkelsen (Løyland 2012).

³ VOC: Opvarenden.

Om saken mot Didrik Meyer var ekstraordinær, var det faktum at han hadde tatt et hollandsk navn i forbindelse med at han oppholdt seg i Amsterdam, heller regelen enn unntaket når det gjaldt de skandinaviske innvandrerne der. Det var dessuten en skikk man tok med seg også til Nieuw Nederland. Eksempelene er mange – og instruktive. Admiral Cornelius Cruys het Nils Olsen under oppveksten i Stavanger, men kalte seg – eller ble kalt – Cornelis Roelofsz i Amsterdam, der han også tok slektsnavnet Cruys. Cort Adeler het på sin side Kurt Sørensen, som ble til Cort Sievertsz hos hollenderne.

I Göteborg ble det i 1704 skrevet ut en fullmakt til styrmannen Evert Meijer på vegne av arvingene etter den nylig avdøde sjomannen Gunnar Torbjörnsson, som var omkommet på en reise til Curaçao i Vestindia. Han hadde «elliest (ellers) brukat det namnet Gowert Ley». Da Boru Ljodusen fra Lindesnes reiste til Holland, kalte han seg Barent Ludersz, mens sønnen Andor ble til Andries Barentsz. Søsteren Anna Borusdatter kalte seg derimot for Anna Brouer.

Så langt viser disse tilfellene at de norske innvandrerne tok eller fikk hollandske navn som lignet på døpenavnet i form av en viss lydlikhet. Kildene viser at Erik ofte ble til Dirck, Jon til Jan, Ole til Roelof, Anders til Andries, Nils til Cornelis, Bjørn til Barent, Peder til Pieter, Gunnar til Govert, Rasmus til Erasmus, Kristoffer til Stoffel, Knud til Cort og Lars til Laurens. Både Torkel og Tolli kunne «oversettes» til Teunis. Sigurd og Sjur ble ofte til Sievert i Holland, men også Eilert Stilluvsen fra Lista, som døde i Ostindia i 1728, brukte denne varianten da han kalte seg Ellert Sieuwertsz. Kvindølen Hans Fredriksz skulle man kanskje tro het Hans også hjemme i Norge, men hans døpenavn var Huge. For kvinnenens del ble Mari gjerne til Maritje(n), Kirsti til Stjintje, Cathrine til Trijntje og Gjertrud til Geertje.

Men noen absolutte regler ser ikke ut til å ha eksistert. Skipper Knud Olsen fra Stavanger bodde i Hoorn i 1675. Han kalte seg ikke Cort Roelofsz, men derimot Cornelis Jansz. Knud Arnesen fra Holum dro hjemmefra som 16-åring, og da noen sambygdinger traff ham i Vestindia mange år senere, kalte han seg Cort Jansen Prøys. Kirsten Madsdatter fra Kvinesdal kalte seg Ajntje Matthijsz da hun flyttet til Holland.

I Nederlandene brukte man patronymikon på samme måte som i Skandinavia, slik at ens etternavn bestod av fars fornavn med etterleddet -zoon eller -dochter (-sønn, -datter). Disse formene ble vanligvis forkortet til -szn og -dr, og etter hvert bare til -se eller -s (f. eks. Roelofs eller Jans). Helt frem til

1811 var det vanlig med patronymikon i Holland, men rene slektsnavn forekom også, og disse var nok mer utbredt enn her hjemme. Gunnar Torbjörnsson ser for eksempel ut til å ha lagt igjen farsnavnet hjemme i Göteborg, og i stedet tatt etternavnet Ley. Bakgrunnen for det slektsnavnet kjenner vi ikke. Men Rasmus Rasmussen Bøkker fra Stavanger, kalte seg Erasmus Coper da han meldte seg til tjeneste for Det ostindiske kompani i 1707 og la ut på en reise til Batavia (Jakarta) som varte i fem år. Her er slektsnavnet en ren oversettelse av det norske navnet. Det er også eksempler på personer som tar seg slektsnavn basert på hjemstedets navn. Daae forteller om en gutt fra gården Vesthassel på Lista som ble prest i Nederlandene og kalte seg Wessel (Daae 1880). Fra samme sted var Osmund Jakobsen Råstad, som brukte slektsnavnet Roos i Holland, og Bernt Jonsen Langåger, som ble til Barent Janszen de Lange.

Det er lett å forstå at det kan være utfordrende å identifisere personer i de hollandske kildene på bakgrunn av norske navn og norske kilder. Den motsatte veien er vanskelig, ikke sjelden umulig, å gå. Da bonden Tore Andersen Vesthassel på Lista døde i 1759, hadde han overlevd alle sine fem sønner. Datteren, Anne Malene, hadde ingen i familien hørt noe fra på 28 år. Men i forbindelse med arveoppkjøret lyktes det å bringe på det rene at hun var bosatt i Bloemendaal ved Haarlem og gift med en mann fra Lister, Cornelis van Drosthagen. Selv gikk hun under navnet Anna Magdalena Wessels. Dersom det ikke var for opplysningen i skiftet etter Lars Andersen, ville neppe noen gjettet på at Cornelis van Drosthagen og Anna Magdalena Wessels var født i Norge av norske foreldre. Dette problemet er enda større når det gjelder de norske innvandrerne i Nieuw Nederland. Da har vi jo å gjøre med et ekstra ledd, og er avhengige av å kunne følge en person først fra Amerika til Holland, og deretter fra Holland til Norge. Det blir ikke enklere av at kildesituasjonen i Norge er langt dårligere i vår periode, for eksempel når det gjelder skifter, enn hundre år senere, som mange av eksemplene i det foregående er hentet fra. For å komplisere bildet ytterligere hører det med at hollandsk språk og hollandsk navneskikk også satte sitt preg på kystdistriktene i Norge på 1600-tallet – ikke minst på Agdesiden. I perioden forut for hollendertiden var mannsnavn som Jon, Ole, Bjørn, Helge, Torgeir og Ånen blant de vanligste i Vest-Agder, men på 1600-tallet kom hollandske navn som Teis, Tønnes, Adrian, Cornelius, Laurits og Didrik inn og fikk stor utbredelse. Kvinnenavnene endret seg også, og Anna, Mari, Åse og Guri fikk konkurrenter i navn som Berte, Katrine, Susanne og Trinke.

I Nieuw Nederland brukte man patronymikon slik som i hjemlandet, men det ble gradvis vanligere med slektsnavn. Anneke Jans sluttet å bruke patronymikon da hun giftet seg med den reformerte predikanten i Nieuw Amsterdam, Evert Willemsz. Bogaert (Everardus Bogardus). Fra da av kalte hun seg konsekvent Anneke Bogardus. Hennes søster, døtre og nieser tok også sine respektive ektemenns (borgerlige) etternavn. Særlig etter den engelske erobringen i 1664 ser det ut til at mange i kolonien begynte å bruke slektsnavn, og i 1687 forbød myndighetene, i overensstemmelse med engelsk sedvane, den gamle praksisen med patronymer. De norske innvandrerne ser i stor grad ut til å ha fulgt denne trenden, og betegnelser som «van Bergen» og «van Vlecker», som til å begynne med bare var en presisering av at en gitt person var fra Bergen eller fra Vlecker, utviklet seg snart til slektsnavn som uforandret gikk i arv – og Marten van Bergen ble til Marten Van Bergen og Carsten Carstenz' sønnesønn, Benjamin Teunisz, til Benjamin Van Vleck, for bare å nevne et par eksempler. Mange av de andre «norske» slektsnavnene er også først og fremst forbundet med den engelske perioden. Det gjelder for eksempel navn som Bradt, Mayer, Kikebull og Toll. Enkelte av dem dukker opp i kildene tilsynelatende uten forvarsel, og uten at de har noen åpenbar forhistorie. Harmen Hendrickszen og Magdalena «Den flyvende engel» Dircks, som drev et gjestgiveri i Nieuw Amsterdam på 1650-tallet, brukte fra tid til annen det ærverdige navnet Rosenkranz, og barna deres tok dette i bruk som slektsnavn.

Andre tok etter hvert i bruk patronymer som slektsnavn. Dirck Volckertszen «de Noorman», som drev et gårdsbruk i dagens Greenpoint, Brooklyn, og som i 1650-årene var *stadstimmermann* i Nieuw Amsterdam, kalles i noen av de tidlige kildene for Dirck Holgerszen; kanskje et minne om at hans norske navn var Helgesen? Men Holgerszen ble på et tidlig tidspunkt erstattet av det nok mer typisk hollandske Volckertszen. Dirck hadde en sønn som tradisjonen tro ble kalt Volckert Dirckszen. Sønnesønnen het Dirck Volkertson og slo seg ned i New Jersey rundt århundreskiftet, slik mange hollendere gjorde etter det mislykkede Leisleropprøret. Og hans barn igjen begynte å bruke navnet Fulkerson som slektsnavn.

Gitt den kreative bruken av hjemlige gårdsnavn blant nordmennene i Nederlandene, kunne man tenke seg at noen av slektsnavnene også i Nieuw Nederland kunne føres tilbake til navn på gårder i hjemlandet. Noen sikre eksempler på akkurat det finnes imidlertid ikke. Én mulighet har vi likevel i navnet Bradt, som brødrene Albert og Arent Andriessen fra «Frerichstadt» og

deres etterkommere i Beverwijck brukte. Det fantes nemlig en Botolv Bratt i Fredrikstad tidlig på 1600-tallet (Fredrikstad lagtingsprotokoll nr. I-VIII, 1607-1615, s. 118 f.). Sistnevnte hadde antagelig navn etter gården Bråte i Trøgstad, og man kan ikke se bort fra muligheten for at det samme kan gjelde Bradt-navnet i Albany. Men for øvrig ser det ikke ut til at de slektsnavnene som de norske emigrantene tok i bruk etter den engelske maktovertagelsen i Nieuw Nederland, går tilbake på gårdsnavn i Norge.

Henimot år 1700 var under enhver omstendighet navneskikken i New York og Hudson Valley blitt annerledes enn i Nederlandene – og enda mer annerledes enn i Skandinavia, der patronymer fremdeles skulle komme til å være så å si enerådende blant de brede lag i enda 150 år.

Både i norske bygder og byer og i Nieuw Nederland var navnefloraen en god del mindre enn det som er tilfellet i vår tid. I Nieuw Amsterdam og Beverwijck fantes det til enhver tid en rekke personer med fornavn som Jan, Pieter og Dirck. Det er en av årsakene til at klengenavn var utbredt i kolonien, som de var det de fleste steder i Europa også. Nasjonalitet var én av karakteristikkene som kunne brukes for å skille folk fra hverandre. Dirck Volckertzen, for eksempel, ser ut til å ha gått under navnet Dirck de Noorman eller bare «de Noorman» – nordmannen, i det daglige. Antonij Janszen i Nieuw Amsterdam kalte alle for Antonij de Turck eller bare «de Turck», altså tyrkeren. Han hadde hollandsk far, men moren var fra Nord-Afrika. Harmen Hendricksz var imidlertid vestlending, selv om man kalte ham «Portugiseren». Navnet skyldtes at han hadde gjort krigstjeneste i Brasil, der hollenderne sloss mot nettopp portugiserne. Andre kolonister fikk navn etter fysiske eller sinnsmessige særpreg: I Beverwijck finner vi både «De malle Vries» (Den gale friseren, om Andriaen Dirksen), «Lange Maria» (om Maria Jansen) og «Jan met de baert» (Jan med skjegget, om Jan Helms). Jan hadde nok bukkeskjegg, for av og til ble han kalt for Jan de bock (Jan Bukken). Det humoristiske elementet i navnegivningen kommer ellers klart til syne når det viser seg at Jans kone, Griet, kunne «arve» mannens klengenavn og selv bli referert til som Griet med barten. Noen oppnavn er vanskeligere å forstå bakgrunnen for, men ikke desto mindre morsomme: «De blauw boer» (Den blå bonde, om Gerrit Hendricksz i Nieuw Amsterdam), «Myn Vriend» (Min venn, om Jacob Claesz ved Zuyt Rivier), «Kint in t'Water» (Ungen i vannet, om Hendrick Pietersz van Wesel i Nieuw Amsterdam) og «Kint van Weelden» (Luksusbarnet, om Frans Pieterse Clauw, snekker i Kinder Hoek og lutfattig).

Kulturell påvirkning

Hvor mange nordmenn som egentlig tok spranget videre fra Amsterdam, er altså uvisst. De rundt regnet 70 personene jeg har klart å dokumentere, er kan hende ikke noe høyt tall, men selve Nieuw Amsterdam hadde som nevnt neppe flere enn 1500 innbyggere i 1664, og slett ikke alle sammen har etterlatt seg spor i de bevarte kildene. Et rimelig anslag tilsier at nordmennene kan ha utgjort en så stor andel som én til to prosent av koloniens innbyggere. De norske innbyggerne var selvsagt en minoritet, men ingen helt liten minoritet. Regner vi med svensker og dansker i tillegg, var trolig nærmere 10 prosent av koloniens innbyggere av skandinavisk opprinnelse på tidspunktet for den engelske maktovertagelsen.

Det er likevel ikke så helt enkelt å svare på hvilken betydning den norske innvandringen fikk for kolonien, eller for New York senere.

Skipskirurgen Nicolas de Graaff, som fem ganger reiste til Ostindia med Det ostindiske kompani i årene mellom 1639 og 1683, beskriver i sine posthumt utgitte memoarer hvordan kompaniets flåte tjente som tilfluktssted for småkårsfolk fra alle Europas nasjoner, deriblant alle slags «Moffen, Poepe, Knote en Hannekemaijers en andere groene kassoepers». «Moffen» og «Poepe» er nedsettende betegnelser for tyskere, mens «kassoepers» antagelig viser til Kashubia i det nåværende Polen og er navn på innbyggerne i Pommern og Prøyssen. «Knoete» er derimot et lite rosende navn på nordmenn.

Det ostindiske kompani var ikke noe særsyn i så måte, for så vel metropolen Amsterdam som hollendernes koloniseringer i øst og vest tiltrakk seg ufaglærte, ugifte og fattige menn og kvinner fra hele Europa. Fremdeles i 1735 heter det i anledning mudringsarbeider i Amsterdam, at man ikke skulle ansette hollendere, som krevde ordentlig lønn, så lenge «Moffe» og «Knoete» – dvs. tyskere og nordmenn – hadde armene i behold og var villige til å arbeide for lav lønn (Sogner 2012). I den konkurransekulturen som preget den såkalte gullalderens Amsterdam, stod rang og sosial status i sentrum. Statusjaget hadde også et etnisk aspekt, og de norskfødte tjenestejentene, sjøfolkene, soldatene og sesongarbeiderne befant seg oftest langt nede på rangstigen. Man kan nok ane noe tilsvarende i Nieuw Nederland, og kanskje er det symptomatisk at en mann som den velhavende og innflytelsesrike Marten Gerritsen van Bergen aldri blir benevnt som norsk i kildene, mens folk som den krangleverne Albert Andriessen og den fattige vedhoggeren Carsten Carstensen i

Beverwijck til stadighet benevnes «Noorman». Sistnevnte svarte nok bedre til det stereotype bildet av nordmenn.

Men flere faktorer bidro til at forskjeller som var vesentlige i *Patria*, fikk mindre betydning ved Hudson. Det medførte i sin tur at personer som ikke var født i Nederlandene, og heller ikke i utgangspunktet ble oppfattet eller selv oppfattet seg som hollendere, kunne spille viktige roller i politiske og økonomiske sammenhenger i kolonien, slik også flere av de norskfødte innvandrerne kom til å gjøre. Denne åpenheten førte samtidig til at de etniske og kulturelle forskjellene gradvis forsvant, og ved slutten av den hollandske perioden i New Yorks historie er det bare enkelte av førstegenerasjons norske innvandrere som i kildene beskrives som nordmenn. Det store flertallet, deriblant barn og barnebarn av dem som var kommet over Atlanteren i 1620- og 1630-årene, var blitt hollendere gode som noen. De snakket hollandsk, var medlemmer av den reformerte kirken og fulgte hollandsk skikk og bruk. Det skulle ta tid før Nieuw Nederlands kvinner og menn ble engelske, og senere amerikanske, og i bygdene oppover i Hudsondalen og i New Jersey gjorde hollandsk språk og kultur seg gjeldende også lenge etter at koloniene hadde erklært sin uavhengighet i 1776.

Det er en utbredt oppfatning at frihetsparagrafene fra 1664, i kombinasjon med den etniske og kulturelle smeltegryten som Nieuw Amsterdam hadde vært og fortsatte å være, fremdeles i dag preger New Yorks kultur og mentalitet (Shorto 2004). Denne smeltegryten har en norsk ingrediens også, og den har hatt det fra første stund. Om det er noen sammenheng mellom dette og de norske innvandrernes demokratiske sinnelag og hang til lov og orden, slik Evjen foreslo (Evjen 1916), er selvsagt vanskeligere å avgjøre.

På individnivå var det neppe noen av innvandrerne fra Skandinavia som kunne matche den innflytelsen som Trijntje Jonas, Anneke Jans' mor, skulle komme til å få. Trijntje var Nieuw Amsterdams første jordmor, og hun reiste vestover med den beste kapitalen som tenkes kan i et nybyggersamfunn med naturlig overskudd av unge, gifteklare menn – nemlig et koppel av døtre og datterdøtre. Trijntje og hennes to døtre, Anneke og Marritje, forrentet sin kapital på best tenkelige måte. Gjennom en serie strategiske ekteskap med stadig rikere kjøpmenn som satt med formuer bygd opp på den hollandske atlanterhavsøkonomien, tok de familien ut på en klassereise som førte dem til topps i kolonien, og i byen som etter hvert vokste frem lengst sør på Manhattan, Nieuw Amsterdam.

Da kolonien ble erobret av England i 1664 og Nieuw Amsterdam ble til New York, var jordmoren Trijntje Jonas også blitt fødselshjelper for den kommende verdensmetropolens ledende sjikt. Anneke Jans hadde giftet seg på nytt med den reformerte pastoren i Nieuw Amsterdam, Everhardus Bogardus, da ekte mannen Roelof døde. Søsteren Marritje hadde først vært gift med skipstømmermannen Tijmen Jans fra Amsterdam, og deretter med eiendomsspekulanten Cornelis Dircksz fra Wensveen. Da hun giftet seg for tredje gang i 1649, var det Govert Loockermans som var den utvalgte. Han var ved sin død i 1671 New Yorks rikeste handelsmann. Han var kommet til kolonien som stuert i 1634, og hadde tjent seg søkkrik på smuglervirksomhet. Innen vi skriver 1690, er over halvparten av de 22 offiserene i den viktige bymilitsen i New York direkte beslektet med Anneke og Marritje Jans. Da vi kommer frem til 1770-årene og uavhengighetskrigen mot England, kan så å si hele New Yorks borgerskap regne sine aner tilbake til jordmoren Trijntje Jonas fra Norge (Voorhees 2001).

Litteratur

- Bachman, V.C. (1969). *Peltries or plantations. The economic policies of the Dutch West India Company in New Netherland 1623-1639*. Baltimore: Johns Hopkins Press.
- Bergen, T.G. (1876). *The Bergen Family: Or, The Descendants of Hans Hansen Bergen, one of the early settlers of New York, with notes on other Long Island families*. Albany: J. Munsell.
- Bergstøl, T. (1926). *Atterljom I. Folkeminne fraa smaadalane kring Lindesnes*. Oslo: Norsk folkeminnelag.
- Burger, C. (1968). *Beaver Skins and Mountain Men: The importance of the beaver in the discovery, exploration, and settlement of the North American continent*. New York: Dutton.
- Catalogus (1675) *van alle de principaelste rarieteyten die op de anatomiekamer binnen der stadt Leyden vertoont worden*. Leiden: Gedruckt by de weduwe van Daniel vander Boxe.
- Cohen, D.C. (1981). «How Dutch Were the Dutch of New Netherland?» *New York History* 62.
- Cohen, R.D. (1972). «The New England Colonies and the Dutch Recapture of New York, 1673-1674». *New York Historical Society Quarterly* 56.
- Daae, L. (1880). *Nordmænds Udvandring til Holland og England i nyere Tid. Et Bidrag til vor Søfarts Historie*. Kristiania: Cammermeyer.
- Dolin, E.J. (2010). *Fur, Fortune, and Empire: The Epic History of the Fur Trade in America*. New York: W.W. Norton & Company.
- Drange, E.B. (2012). «Nordmenn i Ny-Nederland (New York) på 1620–30-talet – og ein indianartolk frå Ryfylke?» *Heimen* 49.
- Easterbrook, J. (2009). «'we can use those folk and turn them into Hollanders': Cosmopolitan Citizenship and Adriaen van der Donck's A Description of New Netherland»,

- i C.R.K. Patell & B. Waterman (red.), *Lost New York, 1609-2009*. New York: New York University.
- Evans, T.G. (1889). «The Bruyn Family of Ulster County, New York». *New York Genealogical and Biographical Record* 20.
- Evjen, J. (1916). *Scandinavian immigrants in New York, 1630-1674*. Minneapolis: K.C. Holter Publishing Company.
- Fredrikstad lagtingsprotokoll nr. I–VIII, 1607–1615*, utg. av Odd Sandaaker. Oslo: Riksarkivet, 1989.
- Frijhoff, W. (2007). *Fulfilling God's Mission. The Two Worlds of Dominie Everardus Bogardus, 1607–1647*. Leiden: Brill.
- Gehring, C.T. (2000). Privatizing Colonization: The Patroonship of Rensselaerswijck. *Annals of New Netherland*. New York: New Netherland Project.
- Hart, S. (1959). *The Prehistory of the New Netherland Company. Amsterdam Notarial Records Of the first Dutch voyages to the Hudson*. Amsterdam: City of Amsterdam Press.
- Hodne, O. (1976). *Fra Agder til Amsterdam*. Upublisert hovedoppgave i historie. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Holand, H.R. (1908). *De norske settlementers historie. En oversigt over den norske indvandring til og bebyggelse af Amerikas nordvesten fra Amerikas opdagelse til Indianerkrigen i nordvesten, med bygde- og navneregister*. Ephraim, Wisc.: Eget forlag.
- Hoving, A.J. (2012). *Nicolaes Witsen and Shipbuilding in the Dutch Golden Age*. College Station: Texas A&M University Press.
- Jacobs, J. (2007). Dutch Proprietary Manors in America: The Patroonships in New Netherland, i L.H. Roper & B. van Ruymbeke (red.), *Constructing Early Modern Empires. Proprietary Ventures in the Atlantic World, 1500-1750*. Leiden: Brill.
- Jahr, T. (1909). «Nordmænd i Nieuw-Nederland. Rensselaerswyck og 'Bratt-ætten'». *Symra* 5.
- Jahr, T. (1913). «Nordmenn i Ny Nederland. Anneke Jans fra Marstrand, hennes farm og hennes slekt», *Symra* 9.
- Jahr, T. (1924). «Den første nordmann på Manhattan», *Norges-Posten* 26. november 1924.
- Koht, H. (1950). «Dei fyrste skandinaviske innflyttarane i Amerika», *Scandia* 20.
- Kuijpers, E. (2004). «Poor, Illiterate and Superstitious? Social and Cultural Characteristics of the 'Noordse Natie' in the Amsterdam Lutheran Church in the Seventeenth Century», i L. Sticking, H. de Bles og E. de Bouwrie (red.), *Dutch Light in the Norwegian Night: Maritime Relations and and Migration Across the North Sea in Early Modern Times*. Hilversum: Uitgeverij Verloren.
- van Laer, A.J.F. (1916). «Review: Scandinavian Immigrants in New York, 1630-1674 by John O. Evjen». *The American Historical Review* 22:1.
- Lawson, M.G. (1972). The Beaver Hat and the Fur Trade, i: M. Bolus (red.), *People and Pelts: Selected Papers of the Second North American Fur Trade Conference*. Winnipeg.
- Løyland, M. (2012). *Hollendartida i Norge*. Oslo: Spartacus forlag.

- Munsell, J. (1850). *Annals of Albany* I. Albany: J. Munsell.
- Munsell, J. (1870). *An Account of Anneke Janse and Her Family; Also the Will of Anneke Janse in Dutch and English*. Albany: J. Munsell.
- O'Callaghan, E.B. (1855). *History of New Netherland, or, New York under the Dutch*, 1-2. New York: D. Appleton & Company.
- Parker, M.L.S. (1994). «Old Myths Never Die, or: Myths and Truths of Anneke Jans Bogardus». *Dutch Family Heritage Society Quarterly* 7.
- Parry, W.J. (1994). «The 'heirs of Anneke Jans Bogardus' versus Trinity Church: A Chronicle of New York's Most Prolonged Legal Dispute». *New York Genealogical and Biographical Record* 125.
- Rygg, A.N. (1944). «Notes and Documents: Karel Hansen Toll». *Norwegian-American Studies* 14.
- Shorto, R. (2004). *The Island at the Center of the World: The Epic Story of Dutch Manhattan and the Forgotten Colony that Shaped America*. New York: Doubleday.
- Sijs, N. van der (2009). *Cookies, Coleslaw, and Stoops: The Influence of Dutch on the North American Languages*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Sogner, S. (1994). *Ung i Europa. Norsk ungdom over Nordsjøen til Nederland i tidlig nytid*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Sogner, S. (2012). «Og skuta lå i Amsterdam...». *Et glemt norsk innvandrersamfunn i Amsterdam 1621-1720*. Oslo: Aschehoug.
- Stylegar, F.A.H. (2016). *Nieuw Amsterdam. Nordmenn i det hollandske Amerika, 1624-1674*. Sandnes: Commentum forlag.
- Venema, J. (2011). *Kiliaen Van Rensselaer (1586-1643): Designing a New World*. Hilversum: Uigeverij Verloren.
- Voorhees, D.W. (2001). «First Families». *Seaport: New York's History Magazine* 36.
- Zabriskie, G.O. (1973). «Anneke Jans in Fact and Fiction». *New York Genealogical and Biographical Record* 104.

Utrykte kilder

- Transcripties, regesten en vertalingen van notariële akten. Archief van Dr. S. Hart. Stadsarchief, Amsterdam.
- VOC: Opvarenden. National Archief: <http://vocopvarenden.nationaalarchief.nl>
- Database over medlemmer av den lutherske kirken i Amsterdam 1663–1699, utarbeidet av Erika Kuijpers.

KAPITTEL 4

En stat, «hvortil Udvandring fra Norge kunde ansees fordelagtig»

Utvandringen fra Agder til Texas på 1840-tallet

Berit Eide Johnsen

4. juli 1825 forlot sluppen *Restauration* Stavanger med kurs for det lovede landet, Amerika. Et barn ble født underveis, og de 51 utvandrerne ble dermed til 52 før de nådde New York i oktober.¹ Der ventet Cleng Peerson på dem. De fleste var haugianere og kvekere. I migrasjonsforskningen er de religiøse motivene – som spilte minimal rolle i den senere utvandringen – blitt trukket fram som den viktigste forklaringen på hvorfor denne gruppen reiste: De søkte et friere land. De fleste dro videre fra storbyen New York. Cleng Peerson bodde flere steder, men endte opp i Texas i 1850, først i Dallas County og fra 1854 i Bosque County, hvor han døde i 1865. Nettopp til Texas utvandret mange egder på 1840- og 1850-tallet.

Det skulle gå flere år fra den første utvandringen fra Stavanger til de første egdene forlot hjemlandet. I 1843 forlot i alt fire personer Nedenes fogderi, dvs. kystområdene i nåværende Aust-Agder.² I beretningen for femåret 1840–45

1 Det har vært en omfattende diskusjon om hvor mange utvandrerne med *Restauration* i 1825, *sluffefolket*, var. En kartlegging er foretatt av Gunleif Seldal, Stavanger. Han er kommet til 52, og har (med visse forbehold) navngitt alle bortsett fra én. Upublisert manus, presentert på Cleng Peerson Legacy Conference, Clifton, Texas, 13.–16. oktober 2015.

2 Tveiten 1974: Vedlegg 1: Emigrasjonen fra Nedenes fogderi 1843–60.

skrev amtmannen i Nedenes, Henrik Harboe: «I de senere Aar er Udvandringen til Amerika begyndt og finder endnu Sted tildeels fra Ombli [Åmli] Præstegjeld og den vestre Deel af Nedenæs.» Også fra Setesdal var det noen familier som utvandret. Men dette ville ikke vare ved, antok amtmannen: «det er at formode, at denne Reiselyst vil aftage eller maaskee ophøre, naar Almuen faaar paalideligere Kundskab om det rette Forhold i Amerika».³ Selv om myndighetene, som amtmannen representerte, ikke gjorde forsøk på å hindre utvandringen i denne perioden, så de ikke med blide øyne på den. Det ville tappe landet for nødvendig arbeidskraft. Men utvandringen opphørte ikke, i alle fall ikke med en gang.

Den totale utvandringen fra bygdene i Nedenes fogderi var 1 440 i årene 1843–59.⁴ Det var en del flere menn enn kvinner som reiste.⁵ Utvandringen var relativt beskjeden de første tre årene, for så å ta seg opp til 92 personer i 1846. Etter en nedgang de to følgende årene kom en topp i 1849–50 med til sammen 433 personer. Neste topp var 1853–54 med 542 utvandrere, før en rask nedgang kom fra og med 1855. Hele 76 prosent av dem som utvandret fra Nedenes fogderi i denne perioden, gjorde det mellom 1849 og 1854 – 1 099 personer. Fra 1860 var utvandringen fra kystområdene i Nedenes nærmest ikke-eksisterende. I alt utvandret omkring 3 000 fra hele Agder mellom 1840 og 1855. Utvandringsintensiteten var høyere her enn ellers i Norge.⁶

Totalt sett er utvandringstallene for Nedenes fogderi små, og de årlige utslagene kanskje noe tilfeldige. Men utvandringstoppen 1849–54 er likevel så tydelig at den krever en forklaring. Utvandringstallene er også små sammenliknet med utvandringen på slutten av 1800-tallet og ut over 1900-tallet. Det var nemlig først etter 1880 at Agder kom med i masseutvandringen.⁷ Men denne tidlige utvandringen er interessant, ikke minst fordi den på vesentlige punkter skiller seg fra den senere utvandringen og utvandringen fra andre deler av landet.

3 Nedenæs og Raabygdelagets Amt, beretning 1840-45, signert Harboe og datert 08.09.1846.

4 Ifølge Tveiten 1974: 4, hadde byene og ladestedene i fogderiet «ytterst lave utvandringsrater under den tidligste emigrasjonen».

5 Tveiten 1974: 99–100. Omkring 60 prosent av de som reiste fra Nedenes fogderi, var menn og 40 prosent kvinner.

6 Ordahl 1981: 58. Nedenes amt (Nedenes og Råbygdelaget) 1846–55: 4,4 utvandrere per 1 000 innbyggere, for Norge totalt 2,3 utvandrere per 1 000. Ordahl 1981: 65, med referanse til NOS rekke VII, nr. 25. Utvandringsstatistikk 1921. I alt utvandret vel 18 000 personer fra Norge 1825–1850. Årlig utvandret mellom 1 100 og 1 600 personer 1843–1848, i 1849 4 000. Semmingsen 1942: 92.

7 Ordahl 1978: 137.

Mange av de tidlige utvandrerne søkte til jordbruksstrøkene i innlandet i Amerika. De fleste dro til nordstatene, Illinois og Wisconsin, men en del reiste også sørover, blant annet til Texas. Totalt emigrerte omkring 1 500 nordmenn til Texas i årene 1845–1900, de fleste i den tidlige fasen. I hele Texas bodde 321 av norsk herkomst i 1860, 552 i 1870 og 941 i 1880.⁸ De norske bosetningene i Texas ble altså aldri særlig store. Men selv om den tidlige utvandringen dit var forsvinnende liten sett i den store sammenhengen, har den en spesiell interesse fordi utvandrerens sosiale posisjon og utvandningsårsakene skiller seg merkbart fra senere utvandring. Den er også interessant pga. tilknytningen til kjente utvandrerpionerer som Johan Reinert Reiersen (1810–64) og Elise Amalie Tvede, gift Wærenskjold (1815–95).

I det følgende skal fokus spesielt rettes mot utvandringen til Texas fra lillesandsområdet. Hvem var de første utvandrerne herfra? Hvorfor utvandret de? Hvordan hadde de fått høre om mulighetene for utvandring, og hvem ledet an? Reiste de alene eller sammen i vennelag eller familier? Og hvordan reiste de? Dette er spørsmål som vi skal søke svar på. Vi skal avdekke enkeltskjebnene, men også fange inn de overordnede forklaringene. Årsakene til utvandringen kan finnes i mer langsiktige, strukturelle endringer av det norske samfunnet, men også i en kortvarig økonomisk krise. Årsakene finnes både i Norge og Amerika.

Det er tidligere skrevet en del om den tidlige utvandringen fra Agder. Jeg vil spesielt trekke fram tre arbeider: Helge Ove Tveitens hovedoppgave i historie fra 1974: *En utvandring blusser opp – og slokner. Sørlandsk emigrasjon på 1800-tallet*, Odd Magnar Syvertsen og Derwood Johnsons bok fra 1982: *Norge i Texas* og Erik Aalvik Evensens doktoravhandling fra 2008: *From Canaan to the Promised Land*, om utvandringen fra Landvik og Eide. For øvrig vises til referanser og litteraturliste.

Hvorfor reiste de?

Hvilke årsaker har migrasjonsforskerne trukket fram for å forklare den tidlige utvandringen? I kystsamfunnene på Agder det var en vandrertradisjon som strakte seg tilbake til utvandringen og arbeidsvandringene til Holland på 16- og 1700-tallet. Skipsfarten med de mange sjøfolkene skapte i seg selv

8 Semmingsen 1942: 279.

en fortrolighet med det å reise ut. Grunnleggende forutsetninger var selvsagt mulighetene til å komme seg over havet til Amerika, og kunnskap om hvordan man reiste dit. Disse forutsetningene var til stede på midten av 1800-tallet, selv om besværlighetene og usikkerheten knyttet til reisen var langt større enn senere.

En økende informasjon om Amerika i Norge har selvsagt også blitt tillagt stor vekt. Den første veilederen, Ole Rynnings *Sandfærdig Beretning om Amerika til Oplysning og Nytte for Bonde og Menigmand*, kom ut i 1838. I 1840-årene begynte brev å komme til hjemlandet, og de sirkulerte i flere bygdesamfunn. Aviser begynte å skrive om Amerika. De fortalte om forholdene i nybyggerstrøkene, både slit og vansker, men også om mulighetene, og de ga råd og veiledning til potensielle utvandrere.⁹

De første utvandrerne fra Stavanger i 1825 reiste til et land som gav dem større religiøs frihet. Men også økonomiske motiver kan ha hatt betydning for beslutningen om å reise. De reiste til et land som de trodde ville gi dem et bedre levebrød og et tryggere utkomme enn hjemme. Befolkningspress og dårligere levevilkår for store befolkningsgrupper er de viktigste momentene som migrasjonsforskerne har trukket fram for å forklare utvandringen til Amerika på 1800-tallet totalt sett. Økonomisk krise i årene rundt 1850 kan muligens forklare utvandringstoppene i Nedenes fogderi 1849–50 og 1853–54.¹⁰ Mange forskere har koplet økningen i utvandring på 1850-tallet til de omkring 400 arbeiderforeningene som Marcus Thrane (1817–1890) stiftet på Østlandet, Vestlandet, Agder og så langt nord som til Trøndelag i løpet av to–tre år fra desember 1848. Bevegelsen, som har blitt karakterisert som Norges første moderne politiske masseparti, ble brutalt slått ned sommeren 1851, og lederne ble straffet.¹¹

Selv om håpet og ønsket om bedre økonomisk utkomme og sikrere levebrød også hadde betydning for den tidlige utvandringen, er det klart at de fleste som reiste i 1840- og -50-årene langt fra var blant de fattigste. Mange av dem tilhørte embetsmannsfamilier og handelspatrisiatet. Det krevde kapital å legge ut

9 Lovoll 1997: 21.

10 Tveiten 1974: 62–63. Han kopler særlig utvandring fra Nedenes fogderi i årene etter 1848 til økonomisk krise. I første halvdel av 1850-tallet, da neste utvandringstopp kom, var den økonomiske tilstanden i fogderiet «generelt meget god». I 1853 kom 171 av 353 utvandrere, nesten halvparten, fra Holt, og de fleste var jernverksarbeidere.

11 Semmingsen 1942: 420; Tveiten 1974: 78; Kummen 1949: 98 og 100–103; Pryser 1977: 11.

på den lange reisen og etablere seg på nytt i et fremmed land. Dette utelukket de aller fattigste i samfunnet. Først senere på 1800-tallet, da nordmenn som alt var etablert i Amerika, kunne finansiere reisen og ta imot nykommere, kom mindre velstående med.

Religiøs frihet er allerede nevnt, men frihetsbegrepet omfattet også politisk frihet og holdninger i samfunnet generelt. Brev hjem fortalte om frihet og likhet i Amerika. Der behøvde ikke den alminnelige mann å bukke for øvrighet og overklasse, men «saasart som en Mand er bekjendt her ordentlig og skikkelig, saa er den Ene agtet som den Anden, Bønder og Haandværkere ere ligesaameget som Kjøbmænd og Embedsmænd», skrev en utvandrer fra Wisconsin i 1845.¹² Utvandringsagitatoren Johan Reinert Reiersen, som vi snart skal høre nærmere om, og Henrik Wergeland, som var en sterk utvandringsmotstander, stod på samme linje når de krevde en mer liberal reformpolitikk i Norge. Reiersen brukte konsekvent manglende reformvilje som argument for utvandring.¹³ Flere av dem som utvandret i den tidlige fasen, var i opposisjon til øvrigheten eller hadde kommet på kant med samfunnet, gjennom skilsmisse, pga. lovbrudd eller på andre måter. De ønsket å starte på nytt, i et samfunn med mer liberale holdninger enn hjemme.

Både kunnskaper om Amerika i Norge, og flere særtrekk ved det norske og amerikanske samfunnet, er altså blitt trukket fram i migrasjonslitteraturen for å forklare den tidlige utvandringen. På visse punkter skilte den seg fra den senere utvandringen. Når vi nå skal se nærmere på de lokale forholdene, kan vi ikke bare overføre de generelle årsakene. Hver enkelt utvandrer, hver enkelt familie, hadde sine spesielle grunner til å reise. Oftest er disse grunnene skjulte for oss i dag. Men innimellom får vi et innblikk i en menneskeskjebne og et familieliv, et glimt av det mennesket og den familien som tok den vanskelige beslutningen om å forlate det hjemlige og etablere et nytt liv på den andre siden av havet. Noen ganger kan vi i det minste antyde hva som var årsakene til at de utvandret. Og i enkelte tilfeller har vi kildemateriale og konkrete opplysninger som gjør oss i stand til mer enn å antyde.

¹² Lovoll 1997: 21.

¹³ Semmingsen 1942: 203-204.

En kortvarig internasjonal krise

I 1847 brøt en internasjonal økonomisk krise ut. Bølgene slo inn over Norge de følgende årene, og arbeidsplasser forsvant. Eksportnæringer som i årene før hadde vært i kraftig vekst, ble hardt rammet. Det gjaldt særlig jernverkene, trelasteksporten og skipsfarten. Skipsbyggingen stanset opp. Sjøfolk og verftsarbeidere ble arbeidsledige. Håndverkere, som hadde levert varer og tjenester til disse næringene, fikk redusert sine oppdrag. Også bygdene ble rammet: Særlig rundt byene og tettstedene var ikke bondesamfunnet lenger basert på selvforsyning – det var sterkt integrert i pengesamfunnet. Når skogeiernes trelastleveranser til skipsbyggingen og eksporten stanset opp, forsvant også inntektene deres.

At det var uår i jordbruket rundt 1850, vanskeliggjorde forholdene ytterligere. Misvekst og tørråte på poteten førte til matmangel og til at kornprisene steg. Alt i 1846 hadde den første jordbrukskrisen kommet, da potetavlingen og kornhøsten slo feil. Våren 1847 var det knapt med korn over hele Europa. Også vinteren 1850–51 var vanskelig. Korntilførselen stoppet opp om høsten, og prisene økte i været. Arbeidsløsheten steg, og det samme gjorde tallet på fattigunderstøttede.¹⁴

Trelasteksporten til Frankrike, som hadde vært betydelig de foregående tiårene, stoppet opp pga. de politiske urolighetene i kjølvannet av februarrevolusjonen i 1848. Amtmann I.S. Thomle skrev i sin beretning for femåret 1846–50: «siden de politiske Uroligheder i 1848 Udskibningerne [fra Risør] til Frankrige have været ubetydelige og desuden givet et slet Resultat».¹⁵ Og krisen fikk ringvirkninger. Arbeidere, håndverkere, handelsmenn, skogsarbeidere, husmenn og bønder – alle merket de den økonomiske krisen.

Utvandringsbølgen la seg relativt raskt. Amtmannen i Nedenes konstaterte at «saaagodt som ingen Udvandring» hadde funnet sted i 1855. Og han fortsatte: «[...] og, saalænge de nuværende gode Tider, navnlig for Arbeidsklassen, vedvare, vil rimeligviis Udvandringen ganske standse.»¹⁶ Og det var nettopp det den gjorde. Trelasteksporten, skipsbyggingen og skipsfarten gikk inn i tidenes høykonjunktur. Arbeidsløshet ble snudd til mangel på arbeidskraft. Utvandring for å finne levebrød ble mindre aktuelt.

14 Tveiten 1974: 65 med referanse til amtmannsberetningen 1846–50; Pryser 1999: 102.

15 Nedenæs og Raabygdelagets Amt, beretning 1845–50, signert I.S. Thomle og datert 01.11.1851.

16 Nedenæs og Raabygdelagets Amt, beretning 1851–55, signert I.S. Thomle og datert 23.01.1857.

Økonomiske motiver kan til en viss grad knyttes til utvandringen fra kystområdene i Nedenes. Men vi kjenner også til andre utvandringstyper.

Familier og venner i flokk og følge

Noe som særpreget den tidlige utvandringen fra Norge til Amerika, var at mange reiste gruppevis fra ett og samme bygdesamfunn. Fra ei bygd kunne det reise mange, mens ingen reiste fra andre bygder. Spredning av opplysninger og kjennskap til det nye landet hadde stor betydning for om folk brøt opp og dro av gårde. Utvandringen på 1840- og -50-tallet var også preget av *kjedemigrasjon*. Først reiste én, så fulgte andre – familiemedlemmer og granner – etter. Et annet trekk er at de fleste som reiste i denne tidlige fasen, aldri kom tilbake til hjemlandet, heller ikke på besøk. De etablerte seg for godt i det nye landet.

Utvandrerne var ofte i familie eller nære venner. Sammenliknet med den senere utvandringen var det svært mange familier som dro. Opplysninger vi har om prestedatteren Maren Fridrichsen Fleischer, som sannsynligvis var enke og reiste fra Vestre Moland i mai 1853 med sine tre barn, viser at emigranter i den nærmeste familie og vennekrets kan ha hatt stor betydning for hennes beslutning om å utvandre. Hun var datter av prosten i Vestre Moland, Jacob Fridrichsen, og hans kone Anna Dorthea.¹⁷ Hun tilhørte dermed embetsstanden, det øverste sosiale sjiktet i lokalsamfunnet. Søsteren Mathilde Jeanette (f. 1819) og hennes mann Knud Johan Fleischer, samt broren Anders Emil Fridrichsen (f. 1810) utvandret også til Amerika på denne tiden, muligens samtidig med henne.¹⁸ Kanskje hadde Maren vært gift med Knud Johan Fleischers bror, og så blitt enke? Broren Anders Emil Fridrichsen var for øvrig pastor for den norske kolonien i Texas i årene 1854–57.¹⁹ I flere brev fra Elise Tvede Wærenskjold (som hadde utvandret til Texas i 1847 og før det hadde tilbrakt mange år i Vestre Moland og Lillesand, se nedenfor) går det fram at hun hadde kontakt med pastor Fridrichsen i Texas og kjente hans familie i Vestre Moland godt.²⁰ Jacob Fridrichsen hadde i 1829 etterfulgt hennes far i sogneprestembetet i Vestre Moland. Også redaktør Fleischer nevnes i brevene

17 Sundtoft 1983: 159–163. Fridrichsen var sogneprest i Vestre Moland fra 1829 og prost der 1838–61.

18 Knud Johan Fleischer var inkassator i Kristiansand, og i USA redaktør for bladet *Emigranten*.

19 Blegen 1958: 311 (brev fra Elise Tvede Wærenskjold fra høsten 1857); Solum u.å.

20 Blant annet Øverland og Kjørheim 1992 II: 61, brev 12 datert 16. oktober 1858; Øverland og Kjørheim 1992 II: 354–355, brev 135 datert 22.–27. juni 1866; Øverland 2009: 540, brev 304 datert 22.–24. juni 1894.

hennes. Maren og Elise må altså ha vært bekjente – kanskje til og med venner – fra miljøet rundt Vestre Moland kirke. At Maren emigrerte til USA med tre mindreårige barn i 1853, hang altså klart sammen med at både venner og kjente fra lillesandsområdet hadde reist dit få år tidligere, og at en søster og en bror, og også andre fra lokalmiljøet, emigrerte dit på denne tiden.

Johan Reinert Reiersen – en utvandringsagitator av rang

Ofte var det enkeltpersoner som plantet oppbruddstanken og fikk folk fra bestemte lokalsamfunn til å utvandre. Av og til kan vi si det så sterkt, at hadde ikke den aktuelle personen agitert for utvandring, hadde den heller ikke funnet sted fra det aktuelle området. Beskrivelsen kan passe på Johan Reinert Reiersen. Ikke bare bidro han indirekte, gjennom sin agitasjon, til at tusener emigrerte til Amerika.²¹ Han var også den direkte årsaken til at vel 200 mennesker fra Nedenes amt bosatte seg i det østlige Texas fra 1845, det året han selv emigrerte, og de følgende årene.²² Han grunnla to av i alt sju norske *settlementer* eller bosetninger der: Normandiet (senere kalt Brownsboro) i Henderson County, og Four Mile Prairie (Prairieville) i Van Zandt County og Kaufman County. Hans foreldre og alle hans søsken utvandret også.

Johan Reinert Reiersen var født i Vestre Moland 17. april 1810. Faren, Ole Reiersen, var klokker og skolelærer der. I 1813 flyttet familien til Holt, der faren tok over en annen klokkerstilling. Selv om Johan Reinert var for liten da de flyttet til at noen personlige bånd var blitt knyttet, kom han i voksenalder til å gjenoppta kontakter som familien hadde hatt i lillesandsområdet. Varige forbindelser og sterke nettverk sentrert rundt kirken og prestegården i Vestre Moland, med forgreninger både til ladestedet Lillesand og til miljøet rundt Næs jernverk i Holt, skulle få stor betydning for utvandringen.

Johan Reinert Reiersen var en begavet gutt. I to år hadde han friplass på middelskolen i Arendal, og fikk gode språkkunnskaper. Deretter reiste han tilbake til Holt og ble privatskolelærer en periode. Men Jacob Aall på Næs verk trådte til med økonomisk støtte slik at han kunne få examen artium i Kristiania.

²¹ Syvertsen 1981: 159.

²² Beretningen om Johan Reinert Reiersen bygger i stor grad på Syvertsen 1981 og Semmingsen 1942: 91–92, 202–207 og 276.

Noen videre studier ble det ikke til, for han begikk det som er blitt kalt «uhæderlige Streger». Dette henspeilte blant annet på ubetalt husleie og tyveri. Han fikk rykte på seg for å være «noget upålitelig, noget løs». For å unngå tiltale og straff reiste han i 1832 til København. Der livnærte han seg som språklærer og oversetter av romaner, i et enkelt tilfelle som skjønnlitterær forfatter, og også som forlegger og ukebladredaktør. I København giftet han seg med Henriette Christiane Marie Waldt. Ifølge en kilde satte han etter kort tid svigerfarens formue over styr gjennom satsing på et ukeblad og en «Læsesalon».²³ Etter et kortvarig opphold i Hamburg, sannsynligvis fra høsten 1837 til sommeren 1838, reiste han tilbake til Norge og Holt igjen.

8. mai 1839 stod en annonse i *Christianssands Adresseavis*, undertegnet «J.R. Reiersen». Han var nå blitt 29 år gammel. Fra 1. juni ville det utkomme en ny avis i byen. *Christianssandsposten* skulle være liberal, men uten noen særskilt politisk farge. Fra starten av utkom den to ganger ukentlig. Fra mai 1840 kom også et tilleggsblad: *Almindelig Commissions-Tidende for Christianssands Stift. Indrettet med særdeles Hensyn til Byerne Egersund, Flekkefjord, Farsund, Mandal, Lillesand og Grimstad*. Denne gikk inn fra nyttår 1842, men til gjengjeld utkom *Christianssandsposten* fra da av tre ganger ukentlig. Og opplaget økte stadig. Avisen fikk stor utbredelse på Agder, og hadde også abonnenter på Østlandet.²⁴

Tonen og stilen i *Christianssandsposten* var både hissig og krass. Reiersen kastet seg uredt ut i diskusjoner, og ble flere ganger stevnet for injurier. På denne måten fikk han beundrere, men også fiender. En av hans beste venner ble Henrik Wergeland. Flere av Wergelands arbeider fra denne tiden ble trykt i *Christianssandsposten*. Blant annet skrev han en lengre artikkelserie over vel tjue avisnumre fra juli til desember 1842 om bondeføreren Kristian Lofthus (1750–1797).²⁵

Christianssandsposten ble et viktig talerør for utvandringen til Amerika. Trolig hadde Reiersen allerede kommet i kontakt med emigrasjonsforkjempere og blitt interessert i denne saken da han var i Hamburg 1837–38.²⁶ For Reiersen var denne interessen sterkt knyttet til kampen mot undertrykkelse,

23 Syvertsen 1981: 135–136.

24 Syvertsen 1981: 138.

25 Henrik Wergeland: *Almuestalsmanden Christian Jensen Lofthuus samt Almue-Urolighederne i 1786 og 87 i Nedenæs Amt. Christianssandsposten* fra og med 13. juli til og med 2. desember 1842.

26 Syvertsen og Johnson 1982: 29.

urettferdighet og korrupsjon. Folk skulle likevel ikke utvandre for enhver pris. Men hadde man kapital og arbeidslyst, var utvandring tingen og Amerika stedet.

Særlig fra høsten 1842 ble det trykt mye stoff om utvandringen til Amerika i *Christianssandsposten*, og det kan også ha vært på den tiden at Reiersen selv bestemte seg for å utvandre. I oktober publiserte blant annet under signaturen x.y. «Betragtninger i Anledning af vore Landsmænds Udvandringer til America» over tre avisnumre, og fra *Skiensposten* ble det sakset en tekst med tittelen «En hjemkommen Tellebondes Beretning om hans Reise og udvandrede Nordmænds Befindende i Nordamerica». I desember ble sitert en lengre reportasje fra *Stavanger Amtstidende* «om vore Landsmænds Udvandringer». Samtidig ble det trykt annonser for skipsleilighet til Amerika, og avisens spalter ble åpnet opp for diskusjon om saken.

Selv skrev Reiersen i *Christianssandsposten* 13. mars 1843, i den siste artikkelen om utvandring han publiserte i egenskap av redaktør for avisen:

Vi have aldrig *opmuntret* til Udvandringer, – men vi have heller ikke *fordømt* disse. Vi have paavist Udvandringslysten som et *positivt Factum*, der fortjente den høieste Opmærksomhed af Regjeringen og Pressen, – som et Factum, der maaske inden 10 Aar vil frembringe en fuldstændig Omvæltning i alle Norges Forholde.²⁷

Han hevdet at en norsk koloni i et fruktbart og sunt distrikt i Amerika raskt ville gjøre store fremskritt, når først stedet med den «behørige Sagkundskab» var blitt valgt. De nyankomne ville da med større trygghet kunne velge sitt oppholdssted i nærheten av allerede etablerte landsmenn. Reiersen tenkte selv å legge ut på en ekspedisjon for å finne dette stedet. *Christianssandsposten* ble derfor solgt, og utkom med ny utgiver fra juni 1843.²⁸ En gang i løpet av året 1842, kanskje om høsten, hadde altså Reiersen bestemt seg for å utvandre. Men det skulle ennå gå noe tid før planene ble realisert. Om hvordan utvandringen fra Kristiansand stift startet, og om Reiersens rolle i den, forteller Elise Tvede Wærenskjold, en annen utvandringspioner, detaljert i en beretning fra 1869:

I længere Tid havde Flere i Christiansands Stift skjænket Udvandringssagen særdeles Opmærksomhed, da det blev bekjendt at «Christiansands-Postens» Redaktør, Johan

²⁷ Syvertsen 1981: 141.

²⁸ Fra og med nr. 49, mandag 19. juni 1843, var H.R. Thrane utgiver (redaktør).

Reinert Reiersen, vilde søge sig et nyt Hjem i Amerika, og man troede da i ham at have fundet den rette Mand til at Undersøge Forholdene i Amerika og give en Beretning derom. Efter Forslag af Christian Grøgaard [...] blev han af Flere opfordret til først at reise uden sin Familie, saa at han kunde bereise de forskjellige Stater, hvortil Udvandring fra Norge kunde ansees fordelagtig, og da ved sin Tilbagekomst give en fuldstændig Beretning om disse Stater. For dette tilbød man ham 300 Spd., hvilket Reiersen gikk ind paa og afgik fra Norge i Sommeren 1843 til Havre de Grace i Frankrig og derfra til New Orleans.²⁹

Elise Tvede Wærenskjold forteller at Christian Grøgaard hadde spilt en viktig rolle da Reiersen reiste til Amerika for å undersøke forholdene der med tanke på en senere utvandring. Troels Christian Krog Grøgaard, som var hans fulle navn, var lensmann i Lillesand, og sønn av eidsvollsmannen Hans Jacob Grøgaard, som hadde vært sogneprest i Vestre Moland 1811–22, samtidig som Ole Reiersen hadde vært klokker og skolelærer der. Nå var gamle bånd mellom de to familiene knyttet på nytt gjennom sønnene.

Det finnes en samling brev fra Reiersen til Grøgaard – fem brev skrevet i Kristiansand i tidsrommet januar–mai 1843, før rekognoseringsreisen, og to skrevet vinteren 1844 fra Holt, omtrent et år før han utvandret for godt. Dessverre har ikke de norske originalene latt seg oppspore. De befant seg, og befinner seg sannsynligvis fremdeles, hos Reiersens etterkommere i USA. Men brevene i engelsk oversettelse, kommentert av Theodore C. Blegen i 1944, er publisert på internett.³⁰ De viser at det var et nært og personlig forhold mellom Reiersen og ekteparet Grøgaard. De besøkte hverandre i Lillesand og Kristiansand, og utvekslet litteratur og idéer om utvandring.

I beretningen fra 1869 skriver Elise Tvede Wærenskjold at det var Grøgaard som opprinnelig hadde foreslått at Reiersen skulle foreta en rekognoseringsreise. Av brev fra Reiersen til Grøgaard fra 1843 ser det derimot ut som om det var Reiersen selv som hadde fått denne ideen. 30. januar 1843 skrev han om sine planer om å selge trykkeriet og avisen og emigrere. Men han hadde ikke endelig bestemt seg for om han først skulle reise alene for å finne et passende sted for en norsk koloni, enten i Brasil, Chile, Canada, California eller et annet

29 *Billed-Magazin* 1870 nr. 8. «Beretning om de norske Settlementer i Texas» «Af E.W.», datert 9. juni 1869, ble opprinnelig trykt i det norsk-amerikanske tidsskriftet *Billed-Magazin* nr. 8, 9 og 10 1870. Tidsskriftet ble utgitt i Madison, Wisconsin, USA. Også gjengitt i Blegen 1958: 318.

30 Blegen 1944.

sted i Nord-Amerika, eller om han umiddelbart skulle ta kone og barn med. I et brev datert 9. april 1843 ble de to mulighetene utdypet. Han kunne enten reise med familien og arbeide isolert for eget beste, eller han kunne – dersom folk ønsket det – reise alene på en ekspedisjon til fellesskapets beste. Han nølte imidlertid med å bruke sin egen, oppsparte kapital til dette. Men dersom han fikk en garanti på 2–300 spesidaler, var planene for ekspedisjonen allerede lagt, fortalte han. På den bakgrunn stilte Grøgaard seg i spissen for en innsamlingsaksjon, og 300 spesidaler ble samlet inn.³¹

I det nevnte brevet fra april 1843 foreslo Reiersen å etablere en organisasjon bestående av folk som tenkte på å utvandre. Medlemmene (50–100 familier eller enkeltmedlemmer) måtte være så formuende at de kunne skyte inn en viss pengesum (noen hundre spesidaler, antydte han) i denne organisasjonen. Så kunne de kjøpe opp et større område i Amerika, som siden kunne stykkes ut til medlemmene. Tanken var også at medlemmene kunne hjelpe og støtte hverandre. Reiersen visste imidlertid at Grøgaard ikke var enig i disse planene, skrev han, og noen slik organisasjon ble heller aldri realisert. Men der var uformelle nettverk.

I Eide og Landvik var det flere som var villige til å satse på Reiersen, velstående bønder som lenge hadde hatt tanker om å utvandre. De fremste var brødrene Osuld Nielsen Enge og Anders Nielsen Holthe og deres fetter Peder Nielsen Kalvehaven. De utvandret til Missouri i 1846.³² I brevene som Reiersen sendte til Grøgaard vinteren 1843 og høsten 1844, ble disse bøndene nevnt flere ganger. Reiersen bad Grøgaard hilse dem. Han beklaget også at han ikke hadde hatt tid til å skrive til Ørbæk og Elise Tvede. Dette viser klart at det var tette kontakter mellom ladestedet Lillesand og nabosognene Landvik, Eide, Birkenes og Vestre Moland i utvandringssaken, og at Christian Grøgaard var

31 Blegen 1944; Syvertsen 1981: 143, med referanse i note 36 til brev i Reiersen-familiens eie. Nelson 1981: 24.

32 Tveiten 1974: 7–9. Tveiten skriver at personer som Åsulv Enge i Eide og Anders Holte og Peder Kalvehaven i Landvik hadde stor betydning for utvandringen fra de vestlige deler av Nedenes fogderi. De var Johan Reinert Reiersens kontakter på grunnplanet. Disse personene er også nevnt i brev fra Elise Tvede Wærenskjold: Øverland 2002: 447, brev 224, datert 23. september 1883 («Osuld Enge, Peder Kalvehaven og Anders Holte, Christian Grøgaards gamle venner»), Øverland 2009: 214, brev 96 datert 21. desember 1887 («Veed Du noget om [...] Peder Kalvehagen, Osuld Enge og Anders Holte»). Sannsynligvis var det brødrene Anders Nielsen Holthe og Osuld Nielsen Enge som var de «Tvende norske Bønder» som hadde et innlegg i *Christianssandsposten* 12.01. 1843: «Hvilket Sted skulle de norske Emigranter helst vælge som Maal for deres Udvandring?». Landvik historielag 2012: 10, 33 ff. og 41 ff. Osuld Nielsen (Iglan) Enge (1802–1880) var bonde fra gården Enge, Eide sogn. Anders (Andreas) Nielsen Iglan Holthe (1809–1887) var bonde bosatt i Birkenes sogn. Peder Nielsen (Iglan) Dolholt Kalvehaven (1794–1884) var bonde og båtbygger i Homborsund, Eide sogn.

sentral i opprettholdelsen av denne kontakten. Jeg trenger assistanse, skrev Reiersen i 1844 til Grøgaard, som han visste slet med sykdom på denne tiden (se nedenfor). Men, fortsatte han, jeg kjenner ingen jeg heller vil appellere til enn deg, som alltid har vist meg slik godvilje.³³

I juni eller juli 1843 dro Reiersen av gårde. Han reiste via Havre de Grace (nåværende Le Havre) til New Orleans, og derfra videre til de nordvestlige statene, der han besøkte norske settlementer. Han konsulterte og fikk informasjon fra flere nordmenn. Men han kom aldri til verken Brasil, Chile, Canada eller California. I mai–juni 1844 var han tilbake i Norge. I Holt skrev han nå ferdig den beretningen som allerede var blitt påbegynt under reisen. Flere avisinnlegg ble samtidig publisert, blant annet i *Morgenbladet*. Allerede samme høst var boken ferdig: *Veiviser for Norske Emigranter til De Forenede Nordamerikanske Stater og Texas, udarbeidet efter egne iagttagelser*.³⁴ I den beskrev han inngående statene Wisconsin, Illinois, Missouri og Iowa. Texas, som ennå ikke var selvstendig republikk, fikk et eget kapittel.³⁵ «Han bereiste ogsaa Texas, som dengang var en Republik for sig selv, og gav en meget fordelagtig Beskrivelse over Landet, hvilken findes optaget i 'Veiviseren' [...]», skrev Elise Tvede Wærenskjold.³⁶ Og nettopp Texas var det Reiersen likte best. Boken var for øvrig ikke bare skrevet på grunnlag av «egne iagttagelser», også områder som lå utenom hans reiserute, ble beskrevet på grunnlag av eksisterende litteratur. Uansett – boken fikk stor utbredelse i Norge.

Utvandring for godt

I mars 1845 dro Johan Reinert Reiersen til Amerika igjen, og denne gangen for godt.³⁷ Reiseløpet forlot Havre de Grace i april 1845 med det amerikanske skipet *Alisto*, og ankom New Orleans 9. juni.³⁸ Et kvart århundre senere beskrev Elise Tvede Wærenskjold nærmere det som hadde hendt:

33 Blegen 1944, udatert brev, men antakelig fra høsten 1844.

34 Reiersen 1844.

35 Syvertsen 1981: 144; Aamland og Semmingsen 1953: 35.

36 *Billed-Magazin* 1870 nr. 8. Også gjengitt i Blegen 1958: 318. Texas ble først 29. desember 1845 tatt opp i Sambandsstatene. Russell 2015: 84.

37 Dette følget var ikke det første som reiste fra Agder til Texas. En gruppe på åtte personer, alle med etternavn Reiersen-Strengereid, hadde slått seg ned i Henderson i Texas allerede i 1844. Tveiten 1974: 6.

38 En omfattende «Beretning fra Texas», forfattet av J.R. Reiersen og med opplysninger om ankomsten og de første månedene i Texas fra det norske følget på 10 personer ankom New Orleans 8. juni 1845, ble trykt som føljetong i bladet *Norge og Amerika. Et maanedligt Flyveblad* i 1. årgang mars-mai 1846 (nr. 8, 9, 10, 11), og i 2. årgang juli 1846 (nr. 1). I dette følget på 10 var: Peder Fidje med kone, Gunder Fidje

I Marts 1845 afreiste Reiersen fra Lillesand i Følge med Christian Grøgaard og Syvert Nielsen, en Smedegut fra Birkenæs Sogn og i Havre de Grace traf de sammen med Reiersens Fader, Ole Reieron, forhenværende Kirkesanger ved Holt, dennes ældste Datter og hans Søn, Uhrmager Reiersen samt Snedker Stiansen fra Christiansand, som vare reist over Arendal, da de ikke alle kunde gaa med et Fartøj, da disse vare ladede. Fra Havre gik de med et amerikansk Skib til New Orleans og først ved Ankomsten dertil toge de den Beslutning at gaa til Texas, da de der erfarede at Texas vilde blive optaget i Unionen. De havde dog hjemmefra været enige i at ville vælge et mildere Klima end Wisconsins, men vaklede mellem Valget af Missouri eller Texas.³⁹

I Johan Reinert Reiersens følge var flere familiemedlemmer; hans far, en søster og en bror. Også Christian Grøgaard fra Lillesand, en «smedegutt» fra Birkenes og en snekker fra Kristiansand var med. Tre av Reiersens brødre hadde reist over året før. Reiersens kone og barn fulgte etter senere på høsten sammen med hans mor og en annen søster. To brødre var de siste som reiste av gårde, høsten 1846. Dermed var hele familien Reiersen i Amerika.

Henimot høsten reiste Johan Reinert Reiersen ut for å søke etter land,

[...] og valgte sit Hjem nogle Mile nordenfor Floden Neches, hvor endnu ingen havde setlet. Her fik de udmaalt sine 1476 Acres Land og desuden 640 Acres som "claim". Samtidig toge ogsaa nogle faa amerikanske Familier og en gammel norsk Ungkarl, Knud Olsen, som var kommet fra Nordstaterne, Land i samme Egn og dette var da den første svage Begyndelse til et norsk Settlement i Texas [...]⁴⁰

Slik erindret Elise Tvede Wærenskjold det mange år senere. Settlementet de grunnla, fikk navnet Normandiet.

Fra juli 1845 stod Reiersen som utgiver at et lite månedsskrift som utkom i Norge, *Norge og Amerika*. Meningen var å sammenlikne de to landene. Nordmenn skulle få øynene opp for all den skrøpelighet som rådet i Norge, og bli bevisst «frihetens egentlige vesen og betydning» slik at de kunne «løsrive seg fra aristokratiets og juristeriets trykkende og hemmende åk».⁴¹ Reiersen

(disse tre reiste videre til St. Louis i Missouri), Chr. Grøgaard, snekermester Stiansen, smed Syvert Nielsen, J.R. Reiersens far, bror og søster, samt J.R. Reiersen selv.

39 *Billed-Magazin* 1870 nr. 8. Også gjengitt i Blegen 1958: 318–19. Elise Tvede Wærenskjolds beretning stemmer godt overens med det J.R. Reiersen selv berettet i 1846 i månedsbladet *Norge og Amerika* (se tidligere note).

40 *Billed-Magazin* 1870 nr. 8. Også gjengitt i Blegen 1958: 319.

41 Semmingsen 1942: 207

skrev for bladet etter at han hadde utvandret, men redaksjonen ble overlatt til hans bror Christian som fortsatt befant seg hjemme. Da han utvandret i 1846, overtok Elise Tvede. Skriften ble lagt ned etter to år da også hun emigrerte.

Johan Reinert Reiersen solgte etter hvert sin eiendom i Henderson county og flyttet til Four Mile Prairie, ikke langt unna. Allerede i 1847 hadde han blitt klar over at det meste av land i Henderson county var tatt av amerikanere, slik at det ikke kunne bli plass til en større norsk koloni der. En del nordmenn fulgte Reiersen til Four Mile Prairie, blant annet Elise Tvede og Vilhelm Wærenskjold (1822–1866), som utvandret sammen til Texas i 1847, og like etter giftet seg der.⁴² De fleste av en gruppe som kom i 1848, tok seg også nytt land i dette settlementet. Også det fortalte Elise Tvede Wærenskjold om i beretningen fra 1869:

I Begyndelsen af 1848 blev der lagt Grundvolden til et nyt norsk Settlement paa ”Four-mile Prairie” i Countierne Van Zandt og Kaufman, omtrent 36 Mile fra Brownsboro. Som Navnet viser, er Prairien her den fremherskende Del, skjønt der ikke er Mangel paa Skov. [...] Paa ”Four-mile Prairie” var atter Reiersen den første Norske, da han ogsaa kjøbte en Plads der i Begyndelsen av 1848 og i Juni samme Aar flyttede Vilhelm Wærenskjold fra Fredrikshald. [...] dertil. De Norske i Brownsboro vare imidlertid blevne friske og tilfredse og havde lært at indse hvilke store Fordele Texas byder den fattige Emigrant og Flere havde sendt rosende Breve til Norge. Som Følge heraf ankom atter 14 Familier, de fleste af Omblu [Åmli] Præstegjeld og nogle ugifte Personer om Høsten 1850 og nedsatte sig dels i Brownsboro, dels paa ”Four-mile Prairie”. Nogle Faa vare ankomne samme Sommer med Andreas Ørbæk, der havde været hjemme i et Besøg i Norge. Ørbæk udvandrede i Selskab med Christian Reiersen og var en Søn af afdøde Kjøbmand Ørbæk i Lillesand. To af hans Sødskende fulgte nu med ham og senere fulgte hans Stedfader, Kjøbmand Bache fra Lillesand og de øvrige af Familien.⁴³

I 1869 bodde 16 norske familier i Brownsboro og 17 på Four Mile Prairie. En del hadde i de foregående årene flyttet fra Brownsboro til Four Mile Prairie, og derfra videre til et tredje settlement, Bosque.

42 Hans fulle navn var Johan Matheus Christian Vilhelm Wærenskjold, sønn av premierløytnant Otto Christian Wærenskjold (1784–1836) og hans husholderske Cathrine Caroline Poulsen, født utenfor ekteskap i Fredrikshald (Halden). https://lokalhistoriewiki.no/index.php/Elise_W%C3%A6renskjold lastet ned 6.08.15; Russell 2015: 1. Fornavnet er oftest skrevet Wilhelm, men selv skrev han (oftest) navnet med enkel V, Vilhelm.

43 *Billed-Magazin* 1870 nr. 9. Også gjengitt i *Blegen* 1958: 319–20.

Johan Reinert Reiersen var en kontroversiell person, både i Norge og i Amerika. Mange følte seg lurt, og han fikk flere mot seg. Selv om han fikk et par hundre egder til å utvandre, lyktes han ikke i å grunnlegge en stor agderkoloni i Texas, slik han hadde tenkt.⁴⁴

Christian Grøgaard og familien

Lensmann Christian Grøgaard, sønn av sogneprest og eidsvollsmann Hans Jacob Grøgaard og bror av den velstående rederen og kjøpmannen Johannes Grøgaard, reiste fra Lillesand til Texas sammen med Johan Reinert Reiersen i mars 1845. Senere samme år fulgte familien etter.

Christian Grøgaard ble i familien omtalt som «den begavede sønn». En periode fra 1815 var han til sjøs, men det var prest han skulle bli. Slik skulle det imidlertid ikke gå. Som det stod i et familiebrev: «Hans forstands lys formørkedes».⁴⁵ Neumann formulerte det slik: «[Han] var allerede færdig til Høiskolen, da Legemet maatte give efter for Sjelens Anstregelser. Sindsvagelighed hæmmede hans videre Fremskridt paa Videnskabelighedens Bane». Han fikk aldri tatt teologisk embetseksamen.⁴⁶

I september 1825, som 25-åring, giftet Christian Grøgaard seg med Thomine Ellefsen. De fikk hele 12 barn. To av dem døde som små. På slutten av 1820-tallet drev han forretninger sammen med Frederik Heyerdahl, storrederen og handelsmannen Steener Steenersens nevø. Forretningene gikk godt noen år, og i 1834 bygde han seg stort hus. Men på det tidspunktet var forretningene allerede i tilbakegang, trolig på grunn av hans sviktende helbred, og til tross for stigende konjunkturer innen handel og skipsfart.

I 1837 ble Christian Grøgaard valgt til medlem av Lillesands første formannskap etter at formannskapslovene var blitt innført samme år. I 1840 fikk han stillingen som lensmann. «Gudskelov, det er nu meget bedre for Christian, end før, da han er bleven Lensmand. Han er sygelig, men med et godt Mod», skrev moren Anne Marie Grøgaard til sin datter i 1843.⁴⁷ Pga. sin nye stilling

44 Tveiten 1974: 5, kaller Reiersens nybygg der, Brownsboro og Four Mile Prairie, en stor fiasko.

45 Utdrag av brev fra fru Margit Nelson f. Grøgaard til rektor Hans Jacob Hammer. Brevsamling og familieopptegetninger angående familiene Hammer og Grøgaard (Karen Braarvig). Privatarkiv v/ Jens Braarvig.

46 Rosenberg 1990: 453–55 og op.cit.

47 Brev fra Christian Grøgaards mor, *Anne Marie Grøgaard*, til datteren Anne Marie, gift Müller. Brevsamling og familieopptegetninger angående familiene Hammer og Grøgaard (Karen Braarvig).

måtte han gå ut av formannskapet, men var fremdeles med i styre og stell i det voksende ladestedet.

Likevel synes det klart at de økonomiske forholdene for familien Grøgaard hadde forverret seg på begynnelsen av 1840-tallet. Våren 1844 innleverte han sitt bo til skiftebehandling, og måtte oppgi stillingen som lensmann. Dette ble en sak for Lillesand formannskap og kommunestyre høsten 1845, fordi Grøgaard i egenskap av lensmann hadde fått i oppgave å kreve inn utestående kommuneskatt for året 1842. Nå viste det seg at disse midlene var gått tapt. Selv om boet siden ble tilbakelevert ham til fri rådighet uten at det ble tatt under skiftebehandling, ser det ikke ut til at han var i stand til å utbetale kommuneskatten som han hadde krevd inn på kommunens vegne.⁴⁸ Situasjonen for familien Grøgaard var altså langt fra tilfredsstillende da de bestemte seg for å utvandre.

På det tidspunktet formannskapet og kommunestyret behandlet saken om Grøgaard, høsten 1845, hadde han selv og familien allerede utvandret. Tanken på utvandring hadde blitt sådd to–tre år tidligere gjennom kontakt med Johan Reinert Reiersen. I 1843 hadde Grøgaard, som allerede omtalt, bidratt til å skaffe Reiersen 300 spd. slik at han kunne reise til Amerika for å undersøke forholdene og mulighetene for utvandring dit. Året etter kom Reiersen tilbake, og Christian Grøgaard var altså med i det følget som reiste av gårde i mars 1845. Hans kone Thomine og de ti barna kom etter på høsten. Antonette Grøgaard skrev i et brev til søsteren Anne Marie Müller 31. september 1845 om svigerinnen og barnas avreise til Amerika:

Det er saa ondt at vide dem man har kjær i Nød og Trang og ikke kunne hjelpe. Det var et skrækkeligt Syn at see Thomine med sine 10 Børn tage paa Veien til Amerika uden at vide hvad de skal tage sig for eller ernære sig med naar de kommer der. Her er omtrent 3 Uger siden de reiste herfra til Havre for derfra at faa Leilighed til Amerika. Johannes [Christian Grøgaards bror] var udmerket mod dem. Det er ikke ubetydeligt han har opofret på Christian. Gud give at det maa være til nogen Nytte for dem. Før til Vaaren kan vi ikke vente nogen Efterretning fra dem fra Amerika. Gid den blot maa være god, saa faar vi enda finde os i at vente. Fra Christian havde

Privatarkiv v/Jens Braarvig; Syvertsen og Johnson 1982: 210. Anne Marie Grøgaard flyttet fra Bergen og tilbake til Lillesand etter mannen, sogneprest Hans Jacob Grøgaards, død i 1836.

48 Lillesand kommunearkiv. 1.4.7. Lillesand formannskap og bystyre, kopibok 1827–98], s. 96–100. AAma.

Thomine Brev før hun reiste. Det var saa meget vi fik vide at han var frisk og vel kommen over, men noget om hvordan der er kan han naturligvis ikke skrive da han ikke havde opholdt sig der længere end 4 Dage. Han var da i New Orleans, men skulde just tiltræde Reisen op i Landet for at bese sig og vælge sit fremtidige Opholdssted. Ellers tror jeg de tænker at opholde sig Vinteren over i New Orleans, men det lod til at han havde Lyst til at vælge Texas til at nedsætte sig for Alvor.⁴⁹

Det gikk ikke særlig bra for familien i Amerika heller. Planen var først at Christian Grøgaard skulle være prest og skolelærer for den nyetablerte kolonien, som de så for seg ville vokse. Men slik gikk det ikke.⁵⁰ Heller ikke hans plan om *farming* ble vellykket. To av barna hadde dødd kort tid etter ankomsten til Amerika. Selv døde han allerede i 1846 av sykdom. På det tidspunktet drev han en liten landhandel og underviste i musikk. I 1848 døde også Thomine Grøgaard. Barneflokket ble tatt hånd om av hjelpsomme og snille naboer. Yngstedatteren Emma vokste opp hos Elise og Vilhelm Wærenskjold.⁵¹

Flere egder til Texas

Vinteren 1845 satte Johan Reinert Reiersens bror, Christian Reiersen (1814–53), inn en annonse i *Morgenbladet*. Han søkte om skipsleilighet for ca. 300 utvandrere til New Orleans. Omtrent samtidig satte kjøpmann Erich Bache i Lillesand seg i kontakt med skipsredere i Bremen for om mulig å få tyske skip til å frakte gruppen over Atlanteren.⁵² Reiersen og Bache opptrådte på vegne av de samme personene, nemlig de som hadde finansiert Johan Reinert Reiersens rekognoseringsreise i 1843, og som nå selv ønsket å emigrere. Det var meningen at det store utvandrerfølget skulle komme samlet til Texas høsten 1845. Men av ulike – til dels uklare – grunner reiste emigrantene likevel ikke i samlet flokk, men i mindre puljer. Det oppstod splittelse da de nådde New Orleans, og de dro hver til sin kant. Mange valgte å bosette seg i Missouri og Wisconsin.⁵³

Johan Reinert Reiersen var som nevnt med i den første gruppen som dro. Da hans kone og barn kom til New Orleans 17. november 1845 med skipet

49 Brevsamling og familieopptegetelser angående familiene Hammer og Grøgaard (Karen Braarvig). Privatarkiv v/ Jens Braarvig.

50 Semmingsen 1942: 276.

51 Syvertsen og Johnson 1982: 210.

52 Syvertsen 1981: 145 med referanse til *Norge og Amerika. Et maanedligt Flyveblad*, No. 9, Marts 1846.

53 Semmingsen 1942: 276 og Syvertsen 1981: 146.

Magnolia, stod han på kaia og tok imot dem. Fem barn var døde på overfarten, blant dem en datter av Reiersen.⁵⁴ Han hadde ventet at alle de 128 norske passasjerene om bord ville følge med ham videre til Texas. Men han ble skuffet. Bare hans egen familie fulgte med ham.

Noe bedre gikk det høsten 1846. Av et følge på 70 utvandrere dro omkring 50 til Texas. Johan Reinert Reiersens brødre Christian og Georg fra Holt, og Andreas Heyerdahl Ørbæk fra Lillesand, var med her.⁵⁵ I årene 1850–51 fulgte seks andre medlemmer av familien Ørbæk etter til Texas. Hva var deres historie, og hvorfor utvandret de?

I 1819 ble en 21 år gammel, velstående og farløs kristiansandspike, Jacobine Dahm (1799–1840), gift med farens kontorbetjent, Ouen Ørbæk (1797–1829) fra Torridal.⁵⁶ Hennes far, rådmann Jens Dahm, hadde dødd noen år tidligere, i 1814, og overlatt hele sin formue til sitt eneste barn, født utenfor ekteskap. Kort tid etter slo Jacobine og Ouen Ørbæk seg ned i Lillesand, der de ble en del av det som kunne betegnes som «de kondisjonerte». Ouen Ørbæk ble etter hvert kjøpmann og reder, og ble betrodd offentlige verv.

I løpet av ni år fikk ekteparet Ørbæk like mange barn, men bare fire vokste opp: Ole Johan (1820–77), Sigurd (1826–88), Andreas Heyerdahl (1828–56) og Ouline Jacobine (1829–1919). Så skjedde tragedien. 21. april 1829, seks måneder før deres yngste datter ble født, tok Ouen Ørbæk livet sitt. Klokkeren noterte i kirkeboken: «Hængte sig selv i Vildelse.»

Det gikk fire år. 6. desember 1833 ble enkemadam Jacobine Ørbæk viet til kjøpmann Erich Endresen Bache (1798–1867). Han tok over den virksomheten som Ouen Ørbæk hadde etterlatt seg, og som enken deretter hadde tatt hånd om, og drev videre som kjøpmann og reder i Lillesand. Det kom en sønn i dette ekteskapet, Edvard Maurentzius (f. 1835). Så rammet tragedien igjen. Da gutten var fem år, i 1840, døde Jacobine bare 41 år gammel.

Erich Bache giftet seg på nytt i 1842. Hans andre kone var den 23 år yngre Ingeborg Svendsdatter (1821–1901) fra Holte i Høvåg. På denne tiden fikk familien, kanskje via naboen Christian Grøgaard, kjennskap til Johan Reinert Reiersen og hans utvandringsprosjekt. Tanken på selv å utvandre modnet.

Ole Johan, den eldste av Jacobine og Ouen Ørbæks sønner, ble i 1847 gift med Oline Cathrine Olsdatter (1827–1892) fra Espevika på Justøy. De fikk

54 *Norge og Amerika. Et maanedligt Flyveblad*, Anden Aargang, No. 1, Juli 1846: 14. Syvertsen 1981: 152.

55 Syvertsen 1981: 146.

56 Alle opplysninger i det følgende fra Rosenberg og Ordahl 1985.

to sønner, Andreas Nicolai (1849–1932) og Ole Christian (1850–1883). Ikke lenge etter reiste far til Amerika, og mor ble igjen tilbake med de to småguttene. De fikk bevilling til å «leve adskilt fra bord og seng», dvs. de ble skilt.

I løpet av få år forlot sju medlemmer av familien Ørbæk/Bache Lillesand og slo seg ned i Texas. Andreas Heyerdahl Ørbæk, som hadde reist over høsten 1846, kom tilbake på et kortvarig besøk i 1850, og broren Sigurd og søsteren Ouline Jacobine fulgte med ham over igjen. Erich Bache reiste året etter sammen med sin kone Ingeborg og deres sønn. I dette følget var også stesønnen Ole Johan.

I Texas bosatte medlemmer av familien Ørbæk/Bache seg i nærheten av familiene Reiersen, Grøgaard og Wærenskjold og andre de kjente fra tidligere. Vennskapsbånd fra hjemlandet ble videreført i det nye landet. Også ekteskapsbånd mellom familiene ble knyttet.

Elise Tvede Wærenskjold – ressurssterk og skrivefør kvinne

Selv om settlementet i Texas som familiene Reiersen og Grøgaard hadde slått seg ned i, ikke vokste så raskt og så sterkt som Johan Reinert Reiersen opprinnelig hadde planlagt, kom en del over fra Norge og bosatte seg der i årene etter 1845. En av dem var Elise Tvede Wærenskjold, som skulle få stor betydning for settlementet de kommende årene.

Vi har allerede møtt Elise Tvede Wærenskjold som brevskriver og skildrer av utvandringen til Texas og det første settlementet der. På grunn av sine mange brev, som gir et enestående innblikk i livet i det norske settlementet i Texas, fikk hun tilnavnet «The Lady with the Pen». Mange av brevene skrev hun til sin nære venninne i Lillesand, Thomine Marie Dannevig (1812–1905). Hvem var Elise Tvede?

Elise Amalie Tvede ble født i Dypvåg 19. februar 1815.⁵⁷ Hun var eneste datter av Nicolai Sejersløv Tvede (1779–1832) og Johanne Elisabeth Meldahl (1773–1839). Foreldrene var danske, og de hadde kommet til Norge da Nicolai

57 Omtalen av Elise Tvede bygger hovedsakelig på Higley 1995 I og 1995 II. Se også Olsen 1925; Russell 2001, 2006, 2010 og 2015. Ifølge Sundtoft 1983: 158 hadde ekteparet Nicolai Sejersløv Tvede og Elisabeth Meldahl også en sønn, men han døde «forholdsvis tidlig».

Tvede var nyutdannet teolog. Hans kusine var gift med jernverkseier Jacob Aall. De hadde dermed forbindelser til miljøet rundt Næs verk, som også Johan Reinert Reiersen var en del av. Da Elise var åtte år, flyttet familien til Vestre Moland, der faren etterfulgte Hans Jacob Grøgaard som sogneprest.⁵⁸

Elise fikk mange venner blant barna til Lillesands ledende familier, og grunnlaget ble lagt for vennskap som skulle komme til å vare livet ut. Som eldre dame i Texas skrev hun at disse årene i Lillesand hadde vært de beste i hennes liv – «der har jeg dog leved mine gladeste Dage».⁵⁹ I 1829, da hun var 14 år, flyttet familien til Holt, der de igjen kom i nærheten av sine slektninger i Aall-familien så vel som familien Reiersen. «Det er nu 37 Aar siden vi forlod [Vestre] Moland, Gud skal vite med stor Bedrøvelse for [mit] Vedkommende», skrev hun til en venn flere år senere.⁶⁰

Da familien hadde bodd i Holt i tre år, i begynnelsen av oktober 1832, døde plutselig Nicolai Tvede. Etter en tid satte mor og datter igjen kursen for Lillesand, der de hadde gamle venner fra årene på Vestre Moland prestegård. Elise reiste imidlertid videre til Tønsberg i 1834 etter noen måneder i Lillesand, og der gikk hun i gang med å undervise småjenter.⁶¹ I Tønsberg ble hun kjent med kaptein Svend Foyn (1809–1894), den senere berømte hvalfanger og oppfinner av harpunen. De korresponderte med hverandre da hun flyttet tilbake til Lillesand etter tre år for å pleie sin syke mor. 4. april 1839 giftet de seg i Vestre Moland kirke og bosatte seg i utkanten av Lillesand, i madam Poppes hus på Nygård. De leide seg etter et år inn i andre etasje hos kjøpmann S.N. Hansen i Strandgaten. Hansens søster og Elises gode venninne Thomine Dannevig – også kapteinsfrue og senere brevvenninne gjennom alle årene i Texas – bodde i første etasje.

Ekteskapet mellom Elise Tvede og Svend Foyn holdt ikke lenge. Kaptein Foyn var mer ute enn hjemme. Han seilte på Belgia, Frankrike, England og Østersjøen med den nye skuta *Brødrene*. Og Elise var ikke bare en begavet kvinne, men også en rastløs sjel. Hun var ikke fornøyd med å fylle tiden med huslige sysler.

58 Sundtoft 1983: 156–159.

59 Øverland 2009: 470–471, brev 254 fra Elise Tvede til Thomine Dannevig datert Prairieville Kaufman 29.07.1892. Brev i engelsk oversettelse med forord: Clausen 1976.

60 Øverland og Kjærheim 1992 II: 339, brev 127 fra Elise Tvede til Carl Budde, Bergen, datert Four Mile Prairie 11.09.1865.

61 Semmingsen 1942: 276; Higley 1995 I: 45; Jacobsen 2008: 63.

I 1841 engasjerte Elise Tvede seg i måteholdssaken. En kilde hevder at det var hun som dette året stiftet *Vestre Molands Maadeholdsselskab*. Det er uansett klart at hun ble et aktivt medlem av foreningen, tross motstand fra andre medlemmer fordi hun var kvinne.⁶² Hun engasjerte seg også i skolesaker. Også dette var uhørt for en kvinne i Lillesand på denne tiden. Det var to både viljesterke og egenrådige personer som etter 3,5 års ekteskap bestemte seg for å gå hvert til sitt. Skandalen var et faktum. Separasjon og skilsmisse var ytterst sjeldent i Norge på 1840-tallet (se under).⁶³

«Jeg blev gift i 1839 med en Skibskaptein, men da vi uheldigvis ikke passede for hinanden, bleve vi enige om at søge Separation for 3 Aar siden», skrev Elise Tvede i et brev i oktober 1846. Hun understreket samtidig at «Separationen ikke blev foranlediget ved nogen slet Opførsel fra min Side».⁶⁴ Mange år senere, i et brev fra 1894, skrev hun at årsaken til at de var blitt skilt, var at uoverensstemmelser i deres karakter hadde gjort samlivet mindre lykkelig. Da de ikke hadde barn, hadde de blitt enige om å gå fra hverandre. Og de skiltes som venner, understreket hun.⁶⁵

Etter ekteskapsbruddet høsten 1842 reiste Svend Foyen til sjøs. Elise tok tilbake sitt pikenavn og ble boende i Lillesand, nå i et hus på Kokkenes som antakelig Svend Foyen kjøpte til henne.⁶⁶ Hun gikk energisk i gang med å undervise barn på stedet, og brukte også mye tid på måteholdssaken.⁶⁷ Både i lokal- og hovedstadspressen hadde hun innlegg, men alltid anonymt med signaturen «Af en Dame». Hun hadde klare meninger som ble formulert i en direkte, av og til også provoserende, form.

Elise klarte å fylle livet i Lillesand med meningsfulle aktiviteter. Likevel kan man tenke seg at en fortsatt tilværelse på det lille ladestedet kan ha fortont seg som umulig for henne etter ekteskapsbruddet. 1. april 1844 forlot hun stedet.

62 Hageland 1922. Her går det fram at Elise Tvede var den som startet måteholdsselskapet: «Her var det en kvinde som tog fat. Den for almene spørgsmaal interesserte prestedatter greb tanken med begeistring og stiftet en forening for V. Moland d.v.s. for Lillesand og omegn.» Higley 1995 I: 48. «Elise ba om å få bli medlem av lokallaget, men hun var ikke ønsket. Hun lot seg ikke stanse, men insisterte på medlemskap.»

63 Higley 1995 I: 48.

64 Øverland og Kjørheim 1992 I: 73, brev fra Elise Tvede til Taale Gjestvang datert Kristiania 4.10.1846.

65 Higley 1995 I: 48 og 51. Svend Foyen og Elise Tvede holdt en viss kontakt senere i livet, og han viste seg som hennes venn ved at han hjalp henne med betydelige pengegaver da hun var bosatt i Texas.

66 Higley 1995 I: 48.

67 Det er uklart om dette gjaldt en håndgjerningsskole (dvs. håndarbeidsskole) for piker (som hun senere arbeidet for) eller undervisning for både gutter og piker. Sannsynligvis var det det siste.

Men hun holdt kontakten med Lillesand, og hadde fremdeles planer for aktiviteter der. I september 1845 søkte hun om bidrag fra kommunekassen til å få opprettet et «Asyl for fattige Børn i Lillesand og Omegn», men forgjeves. Kommunestyret besluttet enstemmig at «dertil for Tiden Intet kan bevilges». Om årsaken til avslaget var en skral kommuneøkonomi eller motvilje mot tiltaket, går ikke fram av kildematerialet.⁶⁸

Sommeren 1846 kom hun til Kristiania.⁶⁹ Der ble hun redaktør av vennen og meningsfellen Johan Reinert Reiersens månedsskrift *Norge og Amerika*.⁷⁰ Under signaturen «E. Tvede» ble hun Norges første kvinnelige redaktør. Postmester Taale Andreas Gjestvang fra Løiten var en av abonnentene. Han ble overrasket da han kom til hovedstaden og oppdaget at redaktøren var et «fruentimmer».⁷¹ På høsten skrev hun i brev til ham at hun hadde tatt redaktørjobben fordi ingen ønsket å overta ansvaret for en så farlig publikasjon som kunne lure folk til å utvandre. For å holde tidsskriftet i gang påtok hun seg arbeidet med utgivelsen.

[...] At jeg er bleven Forlægger af Norge og Amerika kommer kun af, at Reiersen ingen anden paalidelig Kommissionær havde, som kunde paatage sig det, og jeg kunde saameget lettere gjøre det, som jeg er temmelig inde i denne Sag, da Udvandringen i de sidste Aar, saavel som Alt hva der er skrevet for og imod, har gjort Krav paa min særdeles Interesse.⁷²

Utvandringssaken hadde hun allerede vært interessert i noen år, skrev hun. Det vil si at interessen stammet fra årene i Lillesand, der hun høyst sannsynlig hadde hatt nær kontakt med andre som tenkte på utvandring, og rent faktisk også utvandret. Det gjaldt både de nærmeste naboene i Strandgaten, familien Ørbæk/Bache, og familien Grøgaard, som heller ikke bodde langt unna. Elise og Johan Reinert Reiersen hadde felles kontaktpunkter både i miljøet rundt

68 Lillesand kommunearchiv. 1.4.7. Lillesand formannskap og bystyre, kopibok 1827–98. S. 108A, løpenr. 50. AAm.

69 Higley 1995: 49. Referanse til brev bl.a. til Thomine Dannevig fra 1845.

70 Øverland og Kjørheim 1992 I: 72, brev 12 fra Elise Tvede til Taale Gjestvang datert Kristiania 4.10.1846. I brevet skriver Elise Tvede at «jeg er stolt deraf [at jeg er smittet av Reiersenske Grundsætninger] [...] og i Sandhed føler mig hædret ved at være i Besiddelse af Reiersens Venskab», og «Reiersens [...] og Grøgaard høre til mine Nærmeste Bekjendte».

71 Higley 1995 I: 49.

72 Øverland og Kjørheim 1992 I: 72, brev 12 fra Elise Tvede til Taale Gjestvang datert Kristiania 4. 10. 1846.

Næs verk og i lillesandsområdet. De siste årene hun bodde i Lillesand, var hun trolig en ivrig leser av *Christianssandsposten*, som utkom fra 1839 med Reiersen som redaktør.

22. mars 1847 gikk Elise Tvede om bord i barken *Ygdrasil* i Drøbak med kurs for Havre de Grace. Der gikk hun om bord i skipet *New England* og ankom etter noen uker New Orleans. Hun var 32 år, separert, barnløs, foreldreløs og uten søsken. Hun hadde en formue på 3 000 spesidaler.⁷³ Ingenting holdt henne tilbake i Norge. Sammen med henne reiste 25 år gamle Vilhelm Wærenskjold. Han hadde et par måneder før avreise sluppet ut av Christiania Tugthus etter å ha sonet en dom på 3,5 år.⁷⁴ Det var sannsynligvis Elises store interesse for håndarbeid som hadde ført henne til tukthuset, der de hadde møtt hverandre.⁷⁵

I Texas slo Elise Tvede seg først ned i Normandiet.⁷⁶ Da hun kom dit, stod det dårlig til med den norske kolonien. Christian Grøgaard var død, og andre var syke av malaria og ellers misfornøyde med forholdene. Mange bodde i enkle ettroms hytter uten vinduer og med jordgulv.⁷⁷ Hun tenkte på å returnere til Norge, men hadde ikke penger. I tre måneder bodde hun hos familien Grøgaard, sine gamle venner fra Lillesand, før hun i oktober dro videre.⁷⁸ Da pengene ankom fra Norge noen måneder senere, hadde hun bestemt seg for å bli. Hun hadde også bestemt seg for å gifte seg.

Elise Tvede flyttet sommeren 1848 til et nytt *settlement* på Four Mile Prairie, og giftet seg 10. september 1848 med den sju år yngre Vilhelm Wærenskjold.⁷⁹ På den tiden var hun ennå ikke formelt skilt fra Svend Foyn, det skjedde først

73 Øverland og Kjærheim 1992 I: 72, brev 12 fra Elise Tvede til Taale Gjestvang datert Kristiania 4. 10. 1846.

74 Higley 1995 I: 50. Dommen var for forfalskning av et pass, innbrudd og tyverier. Wærenskjold hadde også tidligere sonet en dom på fire måneder i Østfold for «betydelige tyverier» sammen med sin mor, søster og andre. Han slapp ut av Tugthuset bare et par måneder før de reiste. Elise Tvede skrev i reisebrev i *Norge og Amerika* 1847–48 at det reisefølget som hadde bestilt skipsleilighet med *Ygdrasil*, ble forandret i siste øyeblikk, og at Wærenskjold tok den ledige plassen.

75 Fra 1813 var Christiania Tugthus et fengsel for kvinner og menn. De innsatte ble satt til å arbeide, og blant annet var det et tekstilverksted der. https://lokalhistoriewiki.no/index.php/Christiania_tukthus lastet ned 19.08.15. Ideologien bak denne typen institusjoner var at fangene skulle bli bedre samfunnsborgere gjennom arbeid, religiøs påvirkning og undervisning. Langelid 2015: 44.

76 Semmingsen 1942: 277–78.

77 Fekjær 2007: 31.

78 Fekjær 2007: 32–33.

79 Semmingsen 1942: 278. Settlementet på Four Mile Prairie var grunnlagt av Johan Reinert Reiersen. Det lå i Van Zandt County og bredte seg senere over grensen til Kaufman County. I 1853 ble et nytt settlement grunnlagt i Bosque County.

i januar 1849.⁸⁰ Årsaken til at Elise Tvede og Vilhelm Wærenskjold likevel giftet seg før hun var formelt skilt i Norge – noe som for øvrig ikke var ulovlig i Amerika – kan ha vært at fristen for ektepar til å få 640 mål fritt land gjennom «Mercer colony window» var i oktober 1848.⁸¹ Etter hvert kjøpte de seg en gård på over 5 000 mål.

Elise Tvede Wærenskjold ble mor til tre gutter: Otto (f. 1851), Niels (f. 1853) og Thorvald (f. 1858). Men så rammet ulykken. Yngste sønnen døde våren 1866. Samme høst ble mannen Vilhelm stukket i hjel, bare 43 år gammel.⁸² Livet fór ikke lett med henne i det nye hjemlandet. Nå stod hun alene med ansvaret for to små sønner og en stor farm.

Fra første stund i Texas fortsatte Elise Tvede Wærenskjold sitt aktive liv. Hun deltok i gårdsarbeidet og engasjerte seg i nabolaget. Hun underviste norske barn, samlet inn penger til å bygge skole og kirke og arbeidet aktivt for å få en norsk prest til *settlementet*. Hun startet måteholdslag, bokklubber og studiesirkler, og skrev leserinnlegg i amerikanske og norske aviser. Hun fikk stadig sendt over bøker fra Norge, og holdt seg godt orientert i norsk samtidslitteratur. Som 74-åring abonnerte hun på to blad redigert av kvinner, det ene var Gina Krogs kvinnetidsskrift *Nylænde*.⁸³ Selv om familien skal ha eid en kvinnelig slave, ga hun klart uttrykk for at hun var motstander av slaveriet. Det ble først opphevet etter den amerikanske borgerkrigen i 1865, nærmere tjue år etter at hun ankom Texas. Og hun skrev brev, mange av dem til nære venner i Lillesand, der hun hadde tilbrakt viktige år i barndommen og som ung kvinne. Vennskapet med Thomine Dannevig holdt livet ut. I 1885 døde Elise Tvede Wærenskjold, 80 år gammel. Ikke uten grunn fikk hun tilnavnet «The Lady with the Pen».

Separasjon og skilsmisse som årsak til utvandring

Som vi har sett, ble to av parene i vårt materiale skilt: Oline Cathrine og Ole Johan Ørbæk, samt Elise Tvede og Svend Foyn. Vi skal se nærmere på hvor

80 Fekjær 2007: 32; Jacobsen 2008: 125. De ble gift 10. september 1848, og Elise Tvede Wærenskjold ble formelt skilt 15. januar 1849. Hun skrev selv i et brev datert 2. juni 1849: «Jeg giftede mig forrige Høst med en af mine Landsmænd.» Øverland og Kjærheim 1992 I: 130, brev 33 fra Elise Tvede til Taale Andreas Gjestvang datert Kristiania 2. juni 1849.

81 Russell 2010: 60. Nærmere om «Mercer colony window» i Russell 2015: 83–85.

82 Fekjær 2007: 36–37; Higley 1995 I: 51.

83 Higley 1995 I: 51, med referanse til brev til Thomine Dannevig 19.10. 1888.

vanlig det var å skille seg midt på 1800-tallet, og på hvilke måter separasjon og skilsmisse kan knyttes til utvandring.

Som allerede nevnt var separasjon og skilsmisse en ytterst sjelden foreteelse på begynnelsen av 1800-tallet. I en familie- og rettshistorisk studie av separasjon og skilsmisse i Norge 1536–1909 fastslår Hanne Marie Johansen at det ikke er urimelig å anta at skilsmisser var tilnærmet ukjent før ca. 1850. I den grad det var kjent, ble det gjerne omtalt som noe skandaløst, en sjelden foreteelse.⁸⁴ Skilsmisse var mer vanlig i byene enn på landsbygda, og mer vanlig på Østlandet (dvs. i og rundt Kristiania) enn ellers i landet.⁸⁵ Det kunne oppnås enten gjennom dom (noe som var svært vanskelig og ytterst sjeldent) eller gjennom bevilling.⁸⁶ Gjennom en forordning av 18. oktober 1811 ble det innført tvungen megling før skilsmisse både ved dom og bevilling.⁸⁷

Omkring 1830 gjorde myndighetene adgangen til å få skilsmisse gjennom bevilling vanskeligere enn tidligere. Det nøyaktige antall skilsmisser i tiårene rundt midten av 1800-tallet er ikke kjent, men man kan gå ut fra at det årlig ble gitt færre enn 20 skilsmissebevillinger, kanskje enkelte år så få som fem–seks. Den restriktive praksisen ble først myket opp på 1890-tallet.⁸⁸

Fra ca. 1830 krevde myndighetene tidligere separasjon i minst tre år, og enighet om å søke skilsmisse for å gi bevilling.⁸⁹ Men dersom et par hadde fått separasjonsbevilling og hadde levd atskilt slik loven krevde, var det ikke nødvendig å oppgi noen egentlig grunn for samlivsbruddet og skilsmisseønsket.⁹⁰ Dersom en grunn overhodet ble oppgitt, ble det ofte bare vist til «uoverensstemmelser» i blant annet gemytt, alder, handle- og tenkemåte eller «misforståelser», eller at ektefellene etter tilstrekkelig separasjonstid ikke kunne bli enige om å leve sammen igjen.⁹¹ Slike generelle og noe diffuse grunner var det Elise Tvede viste til – at hun og Svend Foyn ikke passet for hverandre, og at

84 1790–1831 er registrert gjennomsnittlig 13 skilsmisser ved kongelig bevilling per år. Skilsmissestatistikk mangler helt for årene 1831–1869. I perioden ca. 1830 til ca. 1890 var bevillingspraksisen restriktiv. Johansen 2001: 31; 34; 108.

85 Johansen 2001: 161 ff.; 205.

86 De viktigste skilsmissegrunner ved dom var forsvinning eller rømming (*desertio*), hor og tyranni. Johansen 2001: 145 ff.

87 Johansen 2001: 30.

88 Johansen 2001: 37–44; 296. 1790–1831 ble registrert i gjennomsnitt 13–14 skilsmisser ved kongelig bevilling per år. Det var flest skilsmisser 1815–1824, 20–21 årlig, og deretter tilbakegang.

89 Johansen 2001: 10–12.

90 Johansen 2001: 185.

91 Johansen 2001: 197.

uoverensstemmelser i deres karakter hadde gjort samlivet mindre lykkelig. De hadde derfor blitt enige i å gå fra hverandre.

En interessant observasjon er for øvrig at skipsførere var overrepresenterte – i forhold til deres andel av befolkningen – blant skilte på begynnelsen av 1800-tallet. Ikke bare kunne lange sjøreiser og fravær fra hjemmet gjøre familielivet vanskelig. Sjømenn hadde i høyere grad enn andre muligheten til å rømme i utlandet (*desertio*), noe som var skilsmissegrunn.⁹²

Hvorfor ble det vanskeligere å bli skilt fra ca. 1830? En forklaring kan være tidens filosofiske og ideologiske strømninger. Filosofene Rousseau, Kant og Hegel var blant dem som representerte en ny patriarkalsk ideologi, og som bidro til utformingen av en ulikhets- og ufrihetlære, basert på ideen om kvinnes naturlige underlegenhet. Innbakt i en slik ideologi var at kvinnen burde vie sitt liv til mannens beste, og leve gjennom ham og barna.⁹³ En slik ideologi må ha passet den barnløse og selvstendige – mange vil si egenrådige – Elise Tvede særdeles dårlig. Ikke bare hemmet det henne, som gift kvinne med mannen fraværende mesteparten av tiden, i hennes naturlige utfoldelse i forenings- og yrkesliv. Det gjorde også hennes videre liv som separert embetsmannsdatter nærmest umulig i Norge. Ikke minst må utvandring ha blitt vurdert som høyst aktuelt etter at den fraseparerte Elise traff en ny mann. Ikke bare var han sju år yngre enn henne. Han var også i ferd med å sone en fengselsdom. Tanken på et nytt liv i nye omgivelser, langt borte fra det konvensjonelle Norge, må ha fortonet seg som høyst forlokkende.

Trolig hadde menn langt større mulighet til å bryte ut av ekteskapet enn kvinner, selv om det ikke var slik at kvinner stod uten muligheter til selv å sørge for å få ekteskapet oppløst. Hanne Marie Johansen antyder at mange ektemenn reiste til den nye verden, dvs. Amerika, med løfte om at kone og barn skulle få komme etter. Men iblant skjedde ikke det. Kanskje var det nettopp slik det var i Oline Cathrine og Ole Johan Ørbæks tilfelle. Vi kan anta at de først ble lovformelig skilt etter minst tre års separasjon, etter at Ole Johan hadde utvandret. I Amerika var det for øvrig mulig å starte på nytt med kone nummer to uten formell skilsmisse.⁹⁴

92 På begynnelsen av 1800-tallet utgjorde skippere tre–fire promille av alle husstandsoverhoder (603 menn og to kvinner), mens de utgjorde tre–fire prosent av alle med bevilling til separasjon og skilsmisse. Johansen 2001: 174.

93 Johansen 2001: 114–15. Johansen nevner også impulser fra utlandet som restaurasjonen i Frankrike, generell juridisk nyorientering, samt pietisme og krav om bibeltroskap som årsaker til lav skilsmisefrekvens 1830–90.

94 Johansen 2001: 32.

Mange grunner til å reise

Hvorfor utvandret anslagsvis 1 500 mennesker fra kystområdene i Nedenes amt i årene 1845–54? De tette nettverkene, i form av yrkes-, familie- og vennskapsbånd, la viktige premisser. Som vi har sett, tilhørte mange av utvandrerne *de kondisjonerte*, dvs. det øvre sosiale lag av befolkningen, både handelspatriariatet og embetsstanden. I lillesandsområdet hadde flere tilknytning til Vestre Moland prestegård og miljøet rundt, med forgreninger til Holt, Eide, Landvik og Birkenes. Også andre med geografisk og sosial nærhet til denne kjernen ble trukket inn i nettverket.⁹⁵

Kontaktene fra foreldregenerasjonen ble opprettholdt og styrket, og nettverkene ble videreutviklet gjennom barna. Det var altså ingen tilfeldighet at Johan Reinert Reiersen, Christian Grøgaard og Elise Tvede samarbeidet tett, inntok sentrale posisjoner og hadde avgjørende innflytelse på utvandringen. Det var ingen tilfeldighet at de tre sammen med sine familier og venner utvandret til det samme området i Texas.

Når vi skal oppsummere årsakene til utvandringen fra Nedenes fogderi på 1840- og -50-tallet, kommer vi ikke utenom personen Johan Reinert Reiersen. Flere migrasjonsforskere har understreket at det var han som spilte hovedrollen i diskusjonen om Amerika og utvandringen dit, og tente utvandringstypen både gjennom sin personlige agitasjon og sitt virke som redaktør av *Christianssandsposten*. Han mislyktes riktig nok med å bygge en større texaskoloni, men fikk likevel mange til å følge ham til USA.⁹⁶ Andre har imidlertid stilt spørsmål ved den sentrale rollen og store oppmerksomheten han, og også Elise Tvede, har fått i migrasjonslitteraturen. I sin hovedoppgave om sørlandsk emigrasjon på 1800-tallet nedvurderer Helge Ove Tveiten den rollen de to spilte, og hevder at deres «innsats for emigrasjonen er blitt en god del overvurdert».⁹⁷ Han oppvurderer samtidig informasjonsspredning fra Vest-Telemark og Råbygdelaget og den rollen de toneangivende bøndene i Eide, Landvik og Fjære spilte. Dette kan være en riktig vurdering når man ser hele Nedenes fogderi under ett. Men etter min mening gjorde Johan Reinert Reiersen og Elise Tvedes *personlige* og *direkte* tilknytning til lillesandsområdet og Holt at de fikk større betydning for utvandringen derfra enn andre

95 Evensen 2008: 606–608.

96 Syvbertsen 1981: 159; Semmingsen 1942: 202.

97 Tveiten 1974: 3 og 121.

steder i fogderiet. Likevel forklarer deres agitasjon og tilstedeværelse langt fra alt.

Kunnskap om Amerika, som kom gjennom brev, aviser og personlig kontakt, var helt avgjørende for om folk overhodet vurderte å utvandre. Også den grunnleggende fortroligheten med det å reise ut og over hav som skipsfarten hadde skapt, kombinert med en utvandrings- og arbeidsvandringstradisjon som gikk helt tilbake til hollendertiden på 16- og 1700-tallet, spilte inn.

For den tidlige utvandringen var tanken om å komme til et friere land – politisk, religiøst og sosialt – særlig framtrædende. Mange opplevde det gamle samfunnet som for lukket og trangt. Det ga ikke rom for den personlige utfoldelsen de ønsket.

Som vist hadde flere av utvandrerne tilknytning til miljøet rundt Vestre Moland kirke og prestegården. Blant utvandrerne var barn av tre sogneprester og en klokker. Likevel ser ikke religiøse motiver ut til å ha spilt noen rolle for utvandringen. Verken Elise Tvede, Christian Grøgaard, Maren Fridrichsen Fleischer eller Johan Reinert Reiersen ser ut til å ha vært i opposisjon til statskirken. Det finnes ikke belegg i kildene for at de manglet eller savnet religiøs frihet.

Blant utvandrerne var flere som av ulike grunner hadde kommet i opposisjon til eller på kant med samfunnet. Det hadde Reiersen selv gjort. Dødsfall i nærmeste familie (også selvmord) og skilsmisse eller personlige problemer som kan knyttes til flere av utvandrerne, kan ha vært sentrale utvandringsgrunner. De kan ha opplevd – eller fryktet – sosial degradering og stigmatisering.

Selv om økonomiske motiver – ønsket om å forlate et land med fattigdom og press på ressursene – også spilte en rolle i den tidlige utvandringen, særlig i årene etter krisen i 1848, var betydningen relativt sett mindre enn senere på 1800-tallet. Mange av dem som utvandret fra lillesandsområdet på 1840- og -50-tallet, var selv relativt velstående eller hadde velstående familie som kunne hjelpe dem av gårde. Men selv for mennesker som tilhørte embetsstanden eller handelspatrisiatet, kan det ha vært fristende å starte på nytt i et fremmed land dersom de hadde økonomiske problemer, eller fryktet å få det, og så sin sosiale posisjon truet.

Den tidlige utvandringen skiller seg fra den senere også på andre måter: De som reiste fra kystområdene på Agder og over havet på 1840- og -50-tallet, slo seg ned i jordbruksområder i innlandet av Amerika, i nordstatene og i Texas.

De fulgte dermed ikke det vanlige mønsteret som vi finner senere på 1800-tallet; at folk reiste fra kystområder i Norge til kystområder i Amerika, og fra innland til innland. Fra 1870- og -80-årene, da utvandringen tok seg kraftig opp igjen fra agderkysten, reiste de fleste til byene og kysten i Amerika, ikke minst Brooklyn.

Den tidlige utvandringen fra Agder var sterkt preget av familieutvandring. Først reiste en, så fulgte andre etter. Vi har også funnet eksempler på kjedemigrasjon i vårt materiale – at en familie først reiste fra innlandet til kysten, for så etter en tid å utvandre. Når vi går ned på individ- og familienivå, slik vi har gjort her, kan vi tydelig se hvordan familier, venner og naboer påvirket hverandre, og hvor viktige de personlige kontaktene og nettverkene var for utvandringsbeslutningen. På Agder ble kjeden brutt på slutten av 1850-årene på grunn av den store veksten i skipsfarten. Da utvandringen igjen økte til store høyder mot slutten av århundret, var det særlig mange unge og enslige som reiste.

Litteratur og kilder

- Blegen, T. C. (red.) (1944). *Behind the Scenes of Emigration: A Series of Letters from the 1840's*. Av J. R. Reiersen; oversatt av C. O. Paulson og the Verdandi Study Club. NAHA online, https://www.naha.stolaf.edu/pubs/nas/volume14/vol14_4.htm lastet ned 29.08.16.
- Blegen, T. 1958. *Amerikabrev*. Oslo: Aschehoug.
- Clausen, C.A. (red.) (1976). *The Lady with the Pen. Elise Wærenskjold in Texas*. Clifton, Texas: Bosque Memorial Museum.
- Fekjær, K.-A. (2007). *Three Norwegian immigrant women in their pioneer settlements in the early trans-Mississippi West: 1847–1910*. Hovedoppgave i engelsk. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Higley, L. (1995). I. Elise Amalie Tvede – Svend Foyns første kone. *Vestfold Minne*. Utgitt av Vestfold Historielag.
- Higley, L. (1995). II. Elise Amalie Tvede – Svend Foyns første kone. *Njotarøy*. Årsskrift 1994/95. Utgitt av Nøtterøy Historielag.
- Jacobsen, A. R. (2008). *Svend Foyn – fangstpioner og nasjonsbygger*. Oslo: Aschehoug.
- Johansen, H.M. (2001). *Separasjon og skilsmisse i Norge 1536–1909. En familie- og rettshistorisk studie*. Oslo: Den Norske Historiske Forening – HIFO.
- Kummen, T. (1949). *Kristiansands arbeiderforening: 1849–1949*. Kristiansand. Landvik historielag (2012). *Vandring ut. Emigrasjon fra Landvik 1840–1960*. Landvik: Landvik historielag.
- Langelid, T. (2015). *Bot og betring? Fengselsundervisninga si historie i Noreg*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk.

- Lovoll, O. S. (1997). *Det løfterike landet. En norskamerikansk historie*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Nelson, F.G. (oversatt av) (1981). *Pathfinder for Norwegian Emigrants by Johan Reinert Reiersen*. Northfield, Minnesota: The Norwegian-American Historical Association. Med forord.
- Neumann, J. (1836). *Hans Jacob Grøgaard: Et Mindeskrift*. Bergen: Chr. Dahl.
- Olsen, E. (1925). Elise Amalie Wærenskjold, f. Tvede. En karakteristisk av Svend Foyns første hustru. For «Tønsbergs Blad» av overlærer Emil Olsen. *Tønsbergs Blad* 11.05., 12.05., 13.05., 14.05., 15.05., 16.05., 18.05., 19.05., 20.05., 22.05., 23.05., 25.05. og 26.05. 1925.
- Ordahl, S. (1978). Utvandring frå Agder til Amerika 1890–1915. I: A. Engen (red.), *Utvandringa – det store oppbrotet*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Ordahl, S. (1981). Utvandring frå Agder til Amerika. I: H.H. Roscher og O. Ulltveit-Moe (red.), *Agder Historielag Årsskrift nr. 57*. Kristiansand: Agder Historielag.
- Pryser, T. (red.) (1977). *Thrannerørsla i norske bygder*. Oslo: Det norske Samlaget.
- Pryser, T. (1999). *Norsk historie 1814–1860. Frå standssamfunn mot klassesamfunn*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Reiersen, J. R. (1844). *Veiviser for norske Emigranter til De forenede nordamerikanske Stater og Texas*. Kristiania.
- Rosenberg, K. og Ordahl, S. (1985). Rådmandsdatteren fra Kristiansand og hennes etterslekt. I: A. T. O. Aanby, O. L. Eikestøl og M. Ljøstad-Mørck (red.) *Agder Historielag Årsskrift nr. 61*. Kristiansand: Agder Historielag.
- Russell, C. H. (2001). *Confession of Faith. A Strong Woman's Statement of Her Faith*. [Texas] USA.
- Russell, C. H. (2006). *Undaunted. A Norwegian Woman in Frontier Texas*. Texas: Texas A&M University Press College Station.
- Russell, C. H. (red.) (2010). *Light on the Prairie. New Writings of Elise Waerenskjold*. Houston, Texas: Shining Brightly Books.
- Russell, C. H. (2015). *Wilhelm*. Houston, Texas: U.S.A. Patriot Press.
- Semmingsen, I. (1942). *Veien mot vest. Utvandringen fra Norge til Amerika 1825–1865*. Oslo: Aschehoug & Co. 2. opplag.
- Solum, N. O. «Oregon and Washington Territory in the 1870's, As Seen Through the Eyes of a Pioneer Pastor». (Vol. XVI: s. 64) http://www.naha.stolaf.edu/pubs/nas/volume16new/vol16_2.htm Lastet ned 15.08. 2013.
- Sundtoft, D.S. (1983). *Vestre Moland kirke. Trekk av dens historie gjennom 800 år*. Arendal: Eget forlag.
- Syvertsen, O.M. (1981). Johan Reinert Reiersen. I: K.-O. Masdalen (red.), *Aust-Agder-Arv 1979–1980*. Arendal 1981, s. 132–165.
- Syvertsen, O.M. og Johnson, D. (1982). *Norge i Texas. Et bidrag til norsk emigrasjonshistorie*. Del I av Odd Magnar Syvertsen. Del II av Derwood Johnson og Odd Magnar Syvertsen. Stange: Stange historielag.

- Tveiten, H.O. (1974). *En utvandring blusser opp – og slokner*. Hovedoppgave i historie 1974 I. Universitetet i Oslo.
- Øverland, O. og Kjærheim, S. (red.) (1992) I. *Fra Amerika til Norge I. Norske utvandrerbrev 1838–1857*. I. Riksarkivet, for Kjeldeskriftfondet. Oslo: Solum forlag.
- Øverland, O. og Kjærheim, S. (red.) (1992) II. *Fra Amerika til Norge II. Norske utvandrerbrev 1858–1868*. (Med et tillegg av brev 1836–1857.). Riksarkivet, for Kjeldeskriftfondet. Oslo: Solum forlag.
- Øverland, O. and Kjærheim, S. (red.) (1993). *Fra Amerika til Norge III. Norske utvandrerbrev 1869–1874*. (Med et tillegg av brev 1845–1867.). Riksarkivet, for Kjeldeskriftfondet. Oslo: Solum forlag.
- Øverland, O. (red.) (2002). *Fra Amerika til Norge IV. Norske utvandrerbrev 1875–1884*. Riksarkivet. Oslo: Solum forlag.
- Øverland, O. (red.) (2009). *Fra Amerika til Norge V. Norske utvandrerbrev 1885–1894*. Riksarkivet. Oslo: Solum forlag.
- Lillesand kommunearkiv. 1.4.7. Lillesand formannskap og bystyre, kopibok 1827–98. Aust-Agder museum og arkiv (AAma).
- Beretning om Kongeriget Norges økonomiske Tilstand fra Nedenæs og Raabygdelagets Amt, Departementet for det Indre:*
- 1840–45, signert amtmann Harboe, 8.09. 1846. Christiania 1847.
 - 1846–50, signert amtmann I.S. Thomle, 01.11. 1851. Christiania 1853.
 - 1851–55, signert amtmann I.S. Thomle, 23.01. 1857. Christiania 1858.
- http://www.ssb.no/a/histstat/publikasjoner/histemne.html?id=P103_1881 lastet ned 31.08.2015.

KAPITTEL 5

Nordmenn i Minneapolis-St. Paul

Faser i norskamerikansk samfunnsutvikling 1849–1940

David Mauk

I dette kapitlet rettes søkelyset mot det norskamerikanske samfunnslivet i Minneapolis-St. Paul mellom 1849 og 1940. Det tar utgangspunkt i et prosjekt som er finansiert av *The Norwegian-American Historical Association* (NAHA) og *Minnesota Historical Society* (MNHS). Tittelen på prosjektet er «*The Twin City History Project*» (TCHP), tvillingbyenes historiske prosjekt.

Målsettingen med prosjektet har vært å utforske historien til nordmenns virke i tvillingbyene Minneapolis og St. Paul fra byenes opprinnelse og fram til 2000. En bok med foreløpig tittel *The Heart of the Heartland: Ethnic Relations in the 'Capital' of Norwegian America, 1849–2000* er under utgivelse. Fokus i dette kapitlet er en kronologisk periodisering, nærmere bestemt en oversikt over fasene i norske samfunnsdannelser i disse byene fram til 1940. De siste tiårene fram mot årtusenskiftet vil ikke bli omtalt. Dessuten vies mindre oppmerksomhet til årsakene til emigrasjonen fra Norge, mønstrene i spredningen av emigranter og bølgene i norsk emigrasjon. Derimot vil nordmenns migrasjon internt i USA, på veien til tvillingbyene, inngå som en del av den følgende diskusjonen.

En oversikt over seks distinkte faser i de norske samfunnsdannelsene skisseres i bokmanuskriptet: livet som midlertidig bosatte immigranter i Minnesotas tidlige tettsteder langs Mississippielven, 1849–1869; livet i de skandinaviske immigrantkoloniene, 1869–1914; forholdet mellom ulike grupper i en etnisk hovedstad, dvs. det ledende norskamerikanske lokalsamfunnet i USA, 1914–1925; sosiale relasjoner i et godt etablert, men samtidig presset etnisk samfunn, 1925–1940; interetniske forhold i et alderspreget, geografisk spredt etnisk samfunn med innflytelsesrike eliter, 1940–1975; norskamerikanske tiltak for å opprettholde en post-etnisk *ancestry*-gruppe i et storbyområde, 1975–2000. De to siste fasene blir som sagt ikke nærmere omtalt.

Den brede historiske konteksten

Bakgrunnen for at folk flyttet til tettstedene langs Mississippielven var at norske immigranter hadde slått seg ned i det landlige Illinois, Wisconsin, Iowa, samt Sør- og Nord-Dakota mellom 1825 og 1870-tallet. Undersøkelser av norske emigrantprotokoller, amerikanske folketellinger og norskamerikanske kirkearkiver viser at det store flertallet av nordmenn som slo seg ned i Minneapolis og St. Paul, først bodde i disse delstatenes landlige jordbruksområder. I 1880-årene nådde både den norske innvandringen til USA og byenes vekst et høydepunkt, men i dette tiåret kom kun en fjerdedel av de norskfødte innflytterne til Minneapolis-St. Paul direkte fra Norge. Hele 71 prosent kom fra små steder og landlige distrikter i de nevnte delstatene i Midtvesten. Med andre ord er historien om nordmenn i tvillingbyene hovedsakelig en fortelling om den urbaniseringen som fulgte i kjølvannet av en tidligere migrasjon fra Norge til USA, og som først ga seg utslag i bosetning i jordbruksdistrikter.¹

Det er viktig å huske hvilke historiske prosesser som lå bak tvillingbyenes opprinnelse og nordmennenes bosetninger der, fordi de tidlige immigrantene i Midtvesten var medvirkende i noen av de helt sentrale prosessene i amerikansk historie før de bosatte seg i byene. Deres bosetning var en del av den amerikanske nasjonsbyggingen som foregikk på bekostning av de innfødtes kultur og samfunn. Indianerne ble presset vestover av amerikanske

1 U. S. Census of Population, St. Paul og Minneapolis, 1880: 538–541; 1890, 670–673, viser en økning på 12 850 norskfødte i løpet av tiåret. I det samme tidsrom utvandret 3 014 nordmenn fra Christiania, Bergen, Stavanger og Trondheim med en av Tvillingbyene som reisemål.

hærstyrker, amerikanske settlere og immigranter fra Nordvest-Europa. Nordmenn var blant de første immigrantgruppene som deltok i denne gigantiske annekteringen av landområder fra kontinentets innfødte. Hovedstrømmen i den hvite koloniseringen fulgte indianernes militære tap, som ble etterfulgt av forhandlinger mellom seierherrene og utvalgte høvdinger om overgivelse av store landområder. I bytte for dette skulle de innfødte få årlige pengeutbetalinger, og dette ble kombinert med løfter om beskyttelse og matforsyninger til reservatene. Når en slik traktat var undertegnet, ordnet amerikanske myndigheter en rask overføring av det frigitte landområdet til settlere.²

Fordi det norske bosetningsmønsteret var mer ruralt enn andre immigrantgrupper, representerte det i særlig grad de hvites spredning vestover, med påfølgende okkupasjon av de innfødtes land. I disse årene var nordmenns emigrasjon til USA i overveiende grad en bevegelse fra et ruralt opphav til en rural destinasjon – altså en migrasjon fra jordbruksdistrikter i Norge til landbruksområder i ytterkantene av den hvite bosetningen i de nordlige delene av Midtvesten. Etter hvert som denne grensen ble flyttet vestover, fulgte norske bosetninger i områdene fra Illinois til Wisconsin, Iowa, Minnesota og videre til Sør- og Nord-Dakota. Nykommere fra Norge og andre generasjons norsk-amerikanere etablerte seg på gårder lengre vest.³

Mange norske immigranter tilegnet seg amerikanske holdninger og vaner mens de deltok i denne landovertakelsen. Det gjaldt å tilpasse seg flertallets oppfatninger og fremgangsmåter. Orm Øverland har gjennom en undersøkelse av en norsk immigrants brev til Norge vist hvordan oppfatningene av innfødte og andre ikke-hvite gjennomgikk en forandring. Brevene viser en økende grad av rasistisk distanse til de ikke-hvite parallelt med at immigranten integrerte seg i de hvites samfunn. Odd Lovoll har vist hvordan norske immigranter, i konkurransen om å kapre det beste jordbrukslandet før det ble tatt av andre settlere, lærte å gjøre krav på jordstykker *før* en traktat mellom amerikanske myndigheter og de innfødtes ledere gjorde det lovlig. De ble såkalte *squatters*, noe som innebar at de slo seg ned på et jordstykke uten hjemmel, og at de forsvarte dette landkravet ved å organisere gjenger av naboer som var i samme situasjon. Føderal lov godkjente *squatting* gjennom en spesiell

2 Kane og Ominsky 1983: 5, 11. Blegen 1963: 5–7. Gilman 1991: 80–86. Gilman 1998: 151–158.

3 Qualey, 1938: 97–99. Lovoll 1984: 118–121.

lovgivning (*preemption laws*). Dette ga settlere på jordstykker uten hjemmel første rett til å bli lovlige eiere av disse.⁴

De fleste norskfødte immigranter ble altså amerikaniserte allerede før de ankom det urbane senteret. De lærte seg amerikansk-engelsk, tilegnet seg amerikanske holdninger og identifiserte seg som amerikanske pionerer på *homesteads* i grensetraktene mot de innfødtes territorium i vest. I 1861–1862 ble noen av dem offer for de innfødtes angrep da Dakota-folket gikk til krig mot de hvites regime på reservatet ikke langt fra dagens tvillingbyer. Noen hvite flyktet østover. Andre deltok som soldater i den amerikanske borgerkrigen 1861–1865. I etterkant av krigen flyttet flere og flere norske immigranter til Minneapolis og St. Paul. Men før de ble byfolk, kunne mange av dem med rette identifisere seg som selve arketyper på amerikanere. Og deres rolle i byggingen av delstaten ble heller ikke glemt. Til 100-årsjubileet for Minnesota i 1958 ble for eksempel en norsk families *homestead* rekonstruert og åpnet som turistattraksjon.⁵

Urbaniseringsbølger fant sted gjentatte ganger fra 1870-åra og fram til 2000. Migrasjonen inn til byene var forårsaket av insektplager, dårlige avlinger, synkende priser på jordbruksprodukter og kanskje mest av alt mekaniseringen av jordbruket som gjorde mange gårdsarbeidere overflødige. Byenes økonomi var avhengig av skogs- og jordbruksprodukter fra den omliggende regionen. Samtidig vokste byenes tiltrekningskraft gjennom en rekke arbeidsmarkeds- og utdanningsmuligheter. Norskamerikanere fortsatte å flytte inn til byene fram til 2000, men etter andre verdenskrig flyttet en økende andel direkte til byenes mange forsteder. Gjennom hele perioden som dekkes av denne undersøkelsen, ble nære slektsforbindelser mellom by og land vedlikeholdt. Familiehistorier som ble overlevert fra en generasjon til en annen, bevarte gode minner fra fortiden på gårdene.⁶

4 Holand 1908: 375–378. Lovoll 1984:137–139. Øverland 2004: 132–141.

5 Et moderat overslag fra Minnesotas liste i 1958 over drepte i Dakotakrigen 104 år tidligere er at 67 (12,7 %) av de 531 hvite som døde, hadde skandinaviske etternavn, som er omkring to ganger så mange som andelen av skandinaviskfødte i den første folketellingen for delstaten i 1860. Listen ble utarbeidet i anledning Minnesotas 100-årsjubileum. «Known Military and Civilian Dead during the Minnesota Sioux Massacre in 1862» (uten år) red, Woolworth 1998. Anderson og Woolworth, 1988: 12–14, 16–17. Anderson 1997: 242–243.

6 Forfatteren og to forskningsassistenter har foretatt 152 dybdeintervjuer av forskjellige personer i Minneapolis og St. Paul, ofte representert ved flere medlemmer av samme familie. De ble spurt om en rekke emner, inkludert familiehistorie over 3–4 generasjoner.

Den første samfunnsfasen: Midlertidige bosatte immigranter i tettstedene langs Mississippielven, 1849-1869

Den norskamerikanske samfunnsdannelsen i de tidlige tettstedene langs Mississippielven mellom 1849 og 1869 hadde sitt utgangspunkt i statusen til norskfødte immigranter som for det meste var midlertidig bosatte deler av befolkningen. St. Paul vokste fram på 1840-tallet ved dampbåtens endestasjon. Et tiår senere ble elvens eneste foss utgangspunkt for tettstedene St. Anthony og Minneapolis (som ble slått sammen i 1872). På den tiden da de innfødte ble presset over til vestsiden av elven, opplevde disse tettstedene en sterk ekspansjon, forårsaket av en strøm av hvite bosettere. På grunn av strategisk plassering og rask vekst kunne tettstedene tilby arbeid for nykommere fra områdene lengre øst, og de fungerte dermed som midlertidige stoppesteder for folk på vei vestover til de nylig okkuperte jordbruksdistriktene der.⁷

Den skiftende befolkningen, inkludert den norske kontingenten, besto vanligvis av unge, ugifte menn og kvinner mellom 20 og 30 år. Mange av dem planla kun å oppholde seg i elvetettstedene til de hadde spart opp såpass mye penger at de kunne kjøpe land lenger vest. I mellomtiden ble de sysselsatt som ufaglært eller delvis faglært arbeidskraft i vei- og byggeprosjekter, eller de tok tjeneste som hushjelper. En sammenlignende analyse av adresser som forekommer i byenes adressebøker (*city directories*) og i skandinavisk-amerikanske kirkearkiver, har gjort det mulig å identifisere flere nordmenn og svensker samt noen få dansker. De fleste av dem bodde på pensjonater der noen av de skandinaviske kvinnene jobbet. Det var gjerne flere skandinaver samlet på et slikt sted. Enkelte fikk seg rom i etasjen over butikker, forretninger eller barer midt i byen. En mindre del av kvinnene bodde hjemme hos familiene som ansatte dem. Noen fikk tjeneste hos kjente ledere eller gjorde seg bemerket hos metodistiske eller lutherske prester. Andre skrev om dem, slik at de ble husket gjennom generasjoner.⁸ Vi vet i dag at disse slo seg ned i byområdet og stiftet familie der.

7 Williams 1876: 40-47, 410-412, 414. Blegen 1963: 252-255. Shutter 1923: 289-290, 318.

8 Basert på en statistisk analyse av opplysninger om skandinaviske etternavn for beboere i Newson and Barton, *St. Paul City Directory, 1858-1859*, St. Paul og Chamberlin, *St. Anthony and Minneapolis City Directory 1859-1860*, Minneapolis, 1860.

De som ble igjen i byene, var del av en minoritet som sakte men sikkert dannet en mer stabil kjerne i et meget skiftende norskamerikansk immigrantmiljø. De hadde omgang med andre skandinaver i kneiper, på pensjonater og i de første skandinaviske menighetene. Til å begynne med var kirkene pan-skandinaviske, fordi antall medlemmer fra hver enkelt nasjonalitet ikke var tilstrekkelig til å etablere en egen menighet for hver av dem. Av den grunn var institusjonslivet i den første samfunnsfasen mer pan-skandinavisk enn i påfølgende faser. De første sekulære fritidsorganisasjonene, og til og med den første feiringen av 17. mai i 1869, var pan-skandinavisk. Kirkene ble startet av prester som kom inn til de fremvoksende byene fra landområdene rundt, der nordmenn og svensker tidligere hadde etablert menigheter. Religiøs ledelse fra landlige menigheter er ett av mange eksempler på hvordan denne første fasen av urban norskamerikansk samfunnsdannelse var avhengig av den tidligere, rurale skandinaviske diasporaen i regionen. Den viktigste grunnen til at regionen rundt tvillingbyene fortsatte å ha betydning for norskamerikansk liv i Minneapolis-St. Paul, var den skiftende, men nærmest konstante migrasjonen fra land til by gjennom hele 150-årsperioden. Alle de demografiske gruppene i landsdelen deltok i urbaniseringen, men norsk bosetning i hele USA var konsentrert mot det nordlige Midtvesten, som «sognet til» tvillingbyene. Av den grunn ble de to byene spesielt viktige for denne nasjonalitetsgruppen.⁹

Innledningskapitlene til byenes adressebøker fra årene like før den amerikanske borgerkrigen gir tydelig uttrykk for datidens oppfatninger og holdninger knyttet til lokale befolkningsgrupper. I adresseboken til St. Paul beskrev redaktøren en *New England «Yankee»-elite*, som gjorde seg gjeldende ved siden av irske, tyske og franske immigrantsamfunn. Den lille, men voksende skandinaviske befolkningen fikk derimot liten omtale. Tilsvarende omtale av Minneapolis for årene 1859–1860 la enda mer vekt på yankee-ene som det dominerende segmentet i byen, og gjorde narr av utlendinger med følgende fiktive tyske personlighet i listen over beboere: «h[ome] 2nd btw Wood and St. Paul,» «Sphikenshpokenblungerfonger, Hans Von, Main Street, nr sidewalk».¹⁰

9 Erickson, «Scandinavian Methodist Episcopal Church, St. Paul, MN, Members, 1853–1860», 164–167. Hansen 1956: 21–22, 26–27.

10 Newson and Barton: 1858–1859, 22. Chamberlin, St. 1859–1860: 118.

Den andre samfunnsfasen: Skandinaviske immigranter, 1869–1914

I de 46 årene mellom 1869 og 1914 satte norsk- og svenskfødte immigranter sitt preg på tvillingbyene. Til sammen utgjorde de en svært stor fremmedfødt befolkningsgruppe. Den vokste fram i 1880-åra, og kapret viktige stillinger i bylivet gjennom de neste 20 årene. Kombinasjonen av fremmed morsmål, konsentrert bosetning, felles kulturtrekk og yrkesmessig tilhørighet i arbeiderklassen gjorde at de skandinaviske immigrantsamfunnene lot seg identifisere som «kolonier», dvs. ufullstendig integrerte fremmedkulturer.

I denne perioden utviklet de to tettstedene ved Mississippielven, Minneapolis og St. Paul, seg til å bli to av de største byene i USA. Samtidig fikk de sin distinkte demografiske profil ved at veksten sammenfalt med høydepunktet i den skandinaviske-amerikanske migrasjonen fra de omliggende regionene og de største innvandringsbølgene direkte fra Skandinavia til byene. Toppene var i 1880-åra og 1900–1914. Især ble 1880-åra et demografisk vendepunkt. I løpet av dette tiåret opplevde Minneapolis en femdobling av første- og andregenerasjons nordmenn og en seksdobling av første- og andregenerasjons svensker. I St. Paul var det en tredobling av antall norske immigranter og deres barn og en femdobling av antall svensker. I 1880 var byenes befolkning av norske innvandrere født i Norge dobbelt så høy som den lokale befolkningen av norskfødte i USA. Ti år senere var situasjonen nærmest motsatt; antallet andregenerasjons nordmenn i byene var da blitt flere prosent høyere enn antall norskfødte. I 1890 utgjorde summen av de to generasjonene av nordmenn, pluss den enda større gruppen av svensker, nesten halvparten (46,2 prosent) av befolkningen i Minneapolis og over en fjerdedel (27 prosent) av St. Pauls beboere. (Se tabell.)

Ingen annen amerikansk storby ble i denne perioden i så stor grad dominert av skandinaver eller av kun to immigrantgrupper. Svensk-amerikanere var den største gruppen gjennom hele perioden. Det fantes i tillegg et relativt lite dansk-amerikansk samfunn i byene, og i 1890 en liten tredjegenerasjonsgruppe av norsk- og svenskamerikanere. I 1910 utgjorde første- og andregenerasjons norsk- og svenskamerikanere fremdeles over 29 prosent av Minneapolis' innbyggere, mot nesten 16 prosent for St. Paul. Mellom 1910 og 1920 ble antall tredjegenerasjons nordmenn i USA større enn foreldre- og besteforeldregenerasjonen, i henhold til statistikk utarbeidet av den norskamerikanske historikeren Olaf M. Norlie. Dessverre er hans tall for tredje generasjon kun estimater, ettersom amerikanske

folketellinger ikke registrerte opplysninger om fremmedfødtes barnebarn. Men poenget her er at det samlede antall skandinaviske amerikanere fra første til tredje generasjon fremdeles utgjorde en stor andel av byenes befolkning i 1914.¹¹

Som følge av disse befolkningsmessige omstendighetene kan dette halve århundret karakteriseres som en glansperiode for de skandinaviske immigrantkoloniene i tvillingbyene. I denne fasen representerte de fremmedfødte og deres barns skandinaviske kultur en viktig side ved dagliglivet for mange av dem som bodde i de lokale skandinaviske nabolagene. De snakket hjemlandets språk hjemme, i sine kirker og foreninger, i butikkene og på gata. Mange var kun engelsktalende på jobb eller på skolen. De var dessuten mange nok til at det fantes et skandinaviskspråklig arbeidsmarked. Frikirkens *Augsburg Seminarium* i Cedar-Riverside og norske sykehus i de to byene åpnet muligheter for høyere utdanning på morsmålet.¹²

At nordmenn og svensker forsto hverandres språk, delte kulturtrekk som protestantisme, hadde beslektede politiske institusjoner samt likheter i folkedrakt, håndverk og populærmusikk, gjorde deres samarbeid i Amerika relativt lett. Fritidsaktivitetene i koloniene dekket alle tidens vanlige behov og interesser – idrettsklubber, kor og dramagrupper, et bredt spekter av politiske grupperinger, avholdsforeninger, kvinneforeninger, med alt fra syklubber og velferdsorganisasjoner til stemmerettsassosiasjoner, i tillegg til andre fritidssysler. Mennesker fra de nordiske landene bodde spredt rundt i byene, men dannet også konsentrerte skandinaviske nabolag i det nordlige og nordøstlige Minneapolis og i sydbyens Cedar-Riverside-distrikt. Carl G.O. Hansen, som ble redaktør for byenes største norskspråklige avis, vokste opp i dette distriktet og mintes hvordan det lokale samfunnet fulgte skandinavenes daglige rytme. På arbeidsdagene gikk det hver morgen et skandinavisktalende «matboks-tog» forbi, fordi såpass mange «landsmenn» jobbet i gangavstand fra sine bosteder i distriktet. Rett etter arbeidstid ble det mye leven i Cedar-Riversides mange kneiper og barer. Om søndagene hørte man de nordiske språkene i strømmen av kirkefolk på vei til gudstjeneste.¹³

I St. Paul, i det norske Mount Airy-distriktet i nærheten av dagens delstats-hovedstad, i en del skandinaviske «lommer» i forretningsgatene i området rundt sentrum av byen, i fattigmansområdet «Svenskdalen» og på den hovedsakelig svenske østsiden av byen gjorde skandinavenes seg bemerket med sin tilstedeværelse. Hverdagslivet i disse bydelene bar tydelig preg av

11 Foner 2000: 1, 6, 10. Norlie 1925: 311–313.

12 Hansen, 1956: 38–40, 50–54. Mauk 2005: 187–200. Chrislock 1984: 93–110.

13 Hansen 1956: 52, 57, 146, 151–152. Mauk 2005: 89–90.

befolkningens karakter, på samme måte som vi har sett i Cedar-Riverside. Skandinaver utgjorde den mest synlige delen av byenes arbeidsstokk. For eksempel beskrev Lincoln Steffens, som utførte undersøkende journalistikk om flere amerikanske storbyer i *The Shame of the Cities*, Minneapolis som en Ny England-by på prærien hvor yankee-ene representerte samfunnslegemets hode, mens skandinaverne var dets kjempestore, hardtarbeidende kropp. På østsiden av St. Paul og i Cedar-Riverside var de fleste politikonstablene og brannmennene, og som oftest også bystyrerepresentantene, norske eller svenske immigranter. Utenfor de skandinaviske immigranddistriktene, på ordføreren kontor, og i byenes private forretningssektorer regjerte *yankee*-elitene.¹⁴

I delstatens hovedstad var en nordmann, Johan Larsen fra Mount Airy, ansvarlig for byens innkjøp i 1890-åra og i tiden rett etter århundreskiftet. Mellom 1890 og 1910 var Lars Rand representant for Cedar-Riverside i bystyret til Minneapolis, hvor han i effektivt samarbeid med en tysk-amerikansk representant gikk inn for å opprettholde barenes rett til å servere alkoholholdig drikke på søndager. Et systematisk studium av folketellinger og norsk-språklige avisarkiver viser at det bodde nordmenn både i velstående og fattige bydeler. En liten profesjonell elite av professorer, leger, advokater og ingeniører, pluss noen få velstående entreprenører, ledet an i et immigranddominert samfunn som inkluderte alle sosioøkonomiske klasser. *Augsburg Seminary* og den profesjonelle elitens ledelse gjorde seg gjeldende i bibliotek- og skolestyret i Minneapolis. Norskfødte ingeniører i begge byer var ansvarlige for broer over Mississippielven og konstruksjon av vann- og avfallssystemer.¹⁵

Den skandinaviskkættede befolkningen var så stor at byenes liv tok farge av deres høytider, blant annet *Svenskarnas Dag* og 17. mai. I 1914 ble 100-årsjubileet for den norske grunnloven feiret med pomp og prakt i hele fire dager, etter initiativ fra byenes forretningsfolk og regionens politiske elite. Norskamerikanere fra hele det nordlige Midtvesten kom sammen for å feire jubileet på Minnesotas messeområde og festplass i Midway, beliggende i området mellom de to byene. I tillegg ble de sterke båndene til hjemlandet frisket opp og tydeliggjort ved at titusener av norskamerikanere fra Minneapolis-St. Paul reiste til Norge det året.¹⁶

14 Mauk 2005: 197–198. Steffens 1904: 43. Rice 1981: 248–276.

15 Intervju med Ione Kadden, Dolores King, James Stolpestad, Eunice Baker, 12. juni 2000. Mauk 2012: 275–294. Føderale folketellingsmanuskripter, 1880, 1900 og 1920 for Minneapolis-St. Paul, systematiske utvalg på 10 og 20 prosent utført av Twin City History Project, i samarbeid med Universitetet i Minnesota, Historisk institutt, Det nord-amerikanske befolkningsprosjektet.

16 Olson 2013: 94–95. Odd S. Lovoll 2009: 47.

Første- og andregenerasjons norsk- og svenskamerikanere i Minneapolis-St. Paul

	1880	1890	1900	1910	1920
Minneapolis	46 887	164 738	202 718	301 408	380 582
Norskfødte	2 651	12 624	11 532	16 401	16 389
Prosent av byen	5,7	7,7	5,7	5,4	4,3
Barn av norskfødte	1 273	17 839	22 182	17 870	24 901
Prosent andregenerasjon	2,7	10,8	10,9	5,9	6,5
Total prosent av byen	8,7	18,5	16,6	11,3	10,8
Svenskfødte	3 188	19 398	20 035	26 477	26 515
Prosent av byen	6,8	11,8	9,9	8,8	8,1
Barn av svenskfødte	*	26 122	35 740	26 768	34 805
Prosent andregenerasjon	*	15,9	17,6	9,0	9,2
Total prosent av byen	*	27,7	27,5	17,8	17,3
Skandinaver, total prosent av byen	*	46,2	44,1	29,1	28,1
St. Paul	41 473	133 156	163 065	214 744	234 698
Norskfødte	664	3 521	2 900	4 063	3 818
Prosent av byen	1,6	2,6	1,8	1,9	1,6
Barn av norskfødte	238	5 014	6 144	5 321	6 732
Prosent andregenerasjon	6,0	3,8	3,8	2,5	2,9
Total prosent av byen	2,2	6,4	5,6	4,4	4,5
Svenskfødte	1 897	11 787	9 852	11 335	9 912
Prosent av byen	4,6	8,9	6,0	5,3	4,2
Barn av svenskfødte	*	15 542	18 695	13 305	14 246
Prosent andregenerasjon	*	11,7	11,5	6,2	6,1
Total prosent av byen	*	20,6	17,5	11,5	10,3
Skandinaver, total prosent av byen		27	23,1	15,9	14,8

*Manglende tall

Kilde: United States Federal Census for Minneapolis-St. Paul, 1880–1920

Den tredje samfunnsfasen: En etnisk hovedstad i USA, 1914-1925

Tredje fase av det norskamerikanske samfunnslivet i Minneapolis-St. Paul karakteriseres av to vesentlige endringer. For det første skjedde det en demografisk overgang som medførte at norskamerikanerne må kunne karakteriseres som en *etnisk gruppe*. Dette skjedde fordi større andeler av norskamerikanerne fikk status som tredje generasjons nordmenn. O.M. Norlie har anslått at tredje generasjon i 1920 var halvannen gang så stor (1,49) som andre generasjon og nesten tre ganger så stor (2,73) som immigrantgenerasjonen. Som barnebarn av dem som en gang forlot Norge, snakket disse amerikaniserte nordmennene sjelden norsk, og de manglet direkte kontakt med hjemlandet. De utviklet en hybrididentitet, som var en blanding av et noe foreldet norsk, nedarvet gjennom to generasjoner i utlendighet, og egen personlighet basert på amerikanske erfaringer og omgivelser. Som Odd Lovoll en gang metaforisk uttrykte det i samtale med undertegnede: «Den norskamerikanske kulturen er bare en smaksvariant av den amerikanske.» Denne overgangen til en etnisk del av det amerikanske samfunnet ga seg utslag på flere måter i det skandinaviske miljøet i perioden 1914 til 1925.¹⁷

Økonomisk integrasjon i det lokale arbeidsmarkedet tyder på at norskamerikanerne ikke lenger hadde yrker som bidro til å skille dem ut som en fremmed immigrantkoloni. Dette fremgår tydelig av yrkesprofilen til norskamerikanske kvinner og menn i 1920 sammenlignet med 1900. Den største kategorien (32,0 prosent) av kvinnene i lønnet arbeid i Minneapolis-St. Paul i 1900 jobbet som hushjelper. Tjue år senere var andelen kun 7,8 prosent. I 1920 var derimot den største kategorien kvinnelige lønnstakere (41,3 prosent) sysselsatt som «hvitsnipparbeidere» i skole, i butikk eller på kontor. I begynnelsen av århundret arbeidet kun åtte prosent av norskamerikanske kvinner i slike stillinger. På relativt kort tid hadde altså kvinnene fått en yrkesprofil som var omtrent den samme som for de øvrige hvite amerikanskfødte kvinnene i de to byene.¹⁸

Menn i denne etniske gruppen opplevde på lignende vis at nye arbeidsoppgaver ga dem samme yrkesprofil som andre hvite menn i byene. I 1900

17 Beregningen av generasjonenes relative størrelse er basert på tallene i Norlie 1925: 313.

18 Mauk 2011: Table 4.4., 138-139.

hadde ufaglært, manuelt arbeid i byggebransjen og metallindustrien vært det vanligste blant norskamerikanske menn. To tiår senere var det blitt vanligere med faglært fysisk arbeid, ofte med basis i videregående yrkesutdanning. Dessuten hadde andelen forretningsmenn og akademikere blitt tredoblet. Alt i alt hadde lingvistiske, kulturelle og økonomiske prosesser gjennom flere generasjoners livserfaring forandret den lokale norskamerikanske befolkningen til en integrert etnisk gruppe. Likevel er det viktig å huske at denne gruppen var en av byenes største og mest innflytelsesrike. Den hadde etablert et synlig og respektert sett av institusjoner knyttet til religion, økonomi, velferd og utdanning. Dens ledersjikt inkluderte prominente geistlige, politikere, professorer, ingeniører og medisinske fagfolk. Redaktør Carl G.O. Hansen fikk i 1917 advarsler fra noen av disse lederskikkelsene om at han i taler og redaksjonelle innlegg ikke lenger burde bruke begrepet «koloni» om det lokale norskamerikanske samfunnet, fordi, påsto de, gruppen nå var en integrert del av byenes *establishment*.¹⁹

Den andre endringen i norskamerikansk samfunnsdannelse i tvillingbyene i denne perioden var den voksende anerkjennelsen av byenes særstilling som den etniske gruppens senter eller hovedstad. Lokale skandinaviske redaktører, som svenske Alfred Söderström og norske Carl G.O. Hansen, omtalte rundt 1900 Minneapolis eller begge byene som landets skandinaviske og norskamerikanske hovedkvarter. Fra 1914 til 1925 anerkjente flere norskspråklige aviser over hele landet – i Chicago, New York, og Seattle – tvillingbyenes status som senter i det norske Amerika.²⁰

Det generelle grunnlaget for denne statusen var den store andelen av byenes og regionens befolkning som var av norsk ætt. Tabellen viser størrelsen på den lokale norskamerikanske befolkningen. I 1910 var 80 prosent av de norskfødte i USA bosatt i denne regionen. Det store flertallet av deres etterkommere bodde fremdeles i det nordlige Midtvesten i 1925. Tvillingbyene fungerte som det kommersielle og organisatoriske samlingspunktet for landsdelen. De fleste landsomspennende norskamerikanske organisasjoner og institusjoner hadde sitt hovedkvarter her.

19 Hansen, 1918: 9. Hansen forklarer i en tale at norskamerikanske ledere har bedt ham å slutte å omtale deres samfunn i byene som en «koloni».

20 Söderström 1899/2011: 89–90, 213–214. Lovoll 1984: 250–253.

Mange i den etniske gruppen søkte til Minneapolis-St. Paul i forbindelse med religiøs ledelse og utdanning. Forskjellige norskamerikanske lutherske kirkesamfunn i det nordlige Midtvesten etablerte et samlet hovedsete i byene, først i 1890 og igjen i 1917. Deres «modermentigheter», teologiske seminarer og administrasjonskontorer var alle lokalisert i tvillingbyene i denne perioden. Muligheter for høyere utdanning ved etniske institusjoner samlet norskamerikanere i byene. *Augsburg Seminarium* i Minneapolis utviklet et fireårig BA-program fra 1922. Den største landsdekkende norskamerikanske sekulære organisasjon, *Sønner av Norge* (*Sons of Norway*, SoN), ble stiftet i det nordlige Minneapolis, og hovedkvarteret for dette brorskapet forble der mens filialer ble åpnet over hele landet. *Døtre av Norge* startet også i Minneapolis. SoNs hovedmål var todelt, bevaring av norsk kultur og historie i USA og salg av personlig forsikring til medlemmer. Et annet etnisk forsikringsselskap med samme mål, *Lutheran Brotherhood*, ble startet på initiativ fra delstatens norskamerikanske forsikringsdirektør i St. Paul. Selskapet etablerte sitt hovedkvarter i Minneapolis, hvorfra det opprettet kontorer over hele USA. Selv mange av bygdelagene, som var ruralbaserte, holdt sine konstituerende møter i Minneapolis-St. Paul.²¹

En annen grunn til at tvillingbyenes rolle som hovedstad for norskamerikanere ble viktigere, var at kontakten mellom gamlelandet og det utflyttede Norge ble utvidet og forsterket i denne perioden. Minneapolis-St. Paul ble fast stoppested for grupper på turné og prominente personer fra Norge, så vel som fra andre deler av det norske Amerika. Dette forsterket muligheten til å holde debatter om kontroversielle saker for den etniske gruppen i byene. For eksempel kom avholdsledere fra Norge og foreleste om avholdsbevegelsen i hjemlandet. Disse lederne tok også imot gjenbesøk i Norge. Kvinnesaken blant skandinaver i tvillingbyene fikk impulser fra Norge, men ga også impulser den andre veien. Aasta Hansteen, bosatt i Boston i noen år, foreleste i byene, og lokale kvinner som var medlemmer i *Scandinavian Women Suffrage Association* i Minneapolis, stiftet i 1907, holdt kontakt med feminister i Norge.²²

Det var flere grunner til at båndene over Atlanterhavet ble styrket. Hjemlandets fredelige løsrivelse fra Sverige i 1905 ble mottatt med stor glede

21 Mauk 2014: 195–226, især 210–212.

22 Lovoll 1984: 155. Draxten 1976: 3–8, 21–26, 31–34, 338–346. Øverland 1996: 157–169. Bakken 1998: 130–132. Stuhler 1995: 42–44, 47–50.

over hele det norske Amerika. Mange reiste hjem i løpet av året, hvor deres velstand og selvsikkerhet ble lagt merke til. Andre norskamerikanere satte snart i gang med prosjekter knyttet til grunnlovsfeiringen i 1914. Gjennom etableringen av *Det norske selskab i America* i 1908 ble Minneapolis et senter for bevaring av kulturelle kontakter med Norge og kulturarven fra hjemlandet. I Oslo diskuterte en prestisjefylt gruppe fra byens politiske og økonomiske elite hvordan forholdet til det utvandrede Norge best kunne styrkes. Med det som utgangspunkt stiftet de *Nordmanns-Forbundet* (NF) i 1907. Siden langt flere utvandrede nordmenn var bosatt i USA enn i noe annet land, var det forståelig at mesteparten av organisasjonens virke ble rettet mot arbeidet for å knytte sterkere bånd til norskamerikanerne. En del av forbundets tidlige prosjekter involverte samarbeid med den etniske gruppens organisasjoner og institusjoner i og rundt tvillingbyene. I 1909 var for eksempel den største enkeltstående gruppen i NF medlemmer av SoNs losjer i Minneapolis-St. Paul.²³

Den offisielle kontakten med hjemlandet fant sted i St. Paul fordi Norge plasserte landets konsulat for Midtvesten i Minnesotas hovedstad. Konsul Engelbrecht H. Hobe, en velstående norskfødt trelasthandler, spilte en viktig rolle i byggingen av kulturelle bånd mellom norskamerikanere og nordmenn i årene like før grunnlovsjubileet i 1914. Han organiserte en storslagen innsamling fra akademikere i USA som hadde studert ved Universitetet i Oslo, til ære for universitetets 100-årsjubileum i 1911. Norskamerikanere med suksess kunne på denne måten gjøre ære både på seg selv og den utdannelsen de hadde fått i Norge. Resultatet var en gave på vel 57 000 kroner fra 134 norskamerikanske akademikere. Gaven ble høytidelig overlevert under jubileumsmarkeringen, og ble brukt til byggingen av universitetets elegante aula på Karl Johans gate i Oslo. En *tabula gratulatoria* med navn og grad til alle bidragsyterne ble trykt for anledningen, og ble publisert både i Oslos og tvillingbyenes aviser.²⁴

I et pent strøk i St. Paul kjøpte konsul Hobe en flott viktoriansk villa, Solheim, som tjente som residens for prominente besøkende fra Norge, som høytstående geistlige og stortingsrepresentanter. Solheim ble et sted hvor en transatlantisk norsk elite kunne delta på gallamiddager og finne passende overnattingsmuligheter. I tillegg samarbeidet konsulatet med Sønner av Norge,

23 Lovoll 2013: 8, 21–22, 32–33, og Lovoll 1984: 297–298.

24 Lovoll 1984: 156–158. «*Universitets-Mindegaven*», Utenriksdepartementets arkiv, Konsulat i St. Paul, Box 42. Intervju med Bjarne Grindem, tidligere generalkonsul i Minneapolis-St. Paul, 25. mai 1999.

Nordmanns-Forbundet, Det Norske selskap og Den norske Amerikalinjes regionale hovedkvarter i Minneapolis for å legge til rette for gruppereiser fra byene og Midtvesten til Norge. I anledning det norske grunnlovsjubileet i 1914 førte dette samarbeidet til det som samtiden kalte «den store hjemkomsten». Omtrent 20 000 norskamerikanere reiste over havet til sine hjemsteder i gamlelandet i løpet av jubileumsåret.²⁵

En kort sammenligning av de to store jubileene som ble arrangert i Minneapolis-St. Paul, grunnlovsjubileet i 1914 og 100-årsjubileet for den norske innvandringen i 1925, illustrerer hvordan byenes norskamerikanske samfunn endret karakter. Begge var transatlantiske feiringer, men de var til minne om ulike hendelser knyttet til forskjellige historiske prosesser på hver sin side av havet. Eidsvollsjubileet i 1914 fikk en distinkt profil fordi det var den første viktige anledningen hvor den norske hovedstaden offentlig presenterte det norske Amerika, med fokus på hva utvandrede nordmenn hadde oppnådd i USA. I en egen paviljong under jubileumsutstillingen i Oslo demonstrerte de hvordan emigrantene og deres etterkommere bevarte norsk kultur i Amerika. Besøkende fra tvillingbyene oppdaterte med stolthet sin kunnskap om framskritt i samtidens Norge. Den gjensidige respekten økte da religiøse, politiske og økonomiske delegater fra Norge deltok under jubileumsmarkeringene i Minneapolis-St. Paul. Den etniske gruppens feiringer i 1914 var for det meste drevet fram av ledere fra den norskfødte generasjonen, og ble et slags farvel til immigrantsamfunnet i byene, fordi yngre, engelsktalende generasjoner var i ferd med å overta videreutviklingen av gruppens liv.²⁶

Fordi første verdenskrig brøt ut bare noen uker etter feiringene i hjemlandet, måtte mange norskamerikanere skynde seg hjem mens det ennå var trygt å krysse Atlanterhavet. I tvillingbyene, som andre steder i USA, ble offentlige holdninger til fremmede og det å gi uttrykk for ikke-amerikansk etnisk tilhørighet gradvis mer mistenkeliggjort fra 1914 til 1917. Mange amerikanere var redde for den nasjonale sikkerheten, og mente landet burde støtte Storbritannia mot Tyskland. Det ryktes at byenes og regionens befolkning med skandinavisk bakgrunn ønsket nøytralitet, og at norskamerikanere især kunne bli påvirket av Norges nøytrale utenrikspolitikk.²⁷

25 Intervju med døtrene til byenes norske konsul, Alice Olsen and Ruth Peiper, 15. desember 15, 1998; Lovoll 2013: 46–48.

26 Schultz 1995: 15–19. Lovoll 1984: 281–282, 300–303.

27 Chrislock 1981: 12–18, 76–77.

I praksis var den skandinaviske opinionen i USA delt før landet kom med i krigen. *Minneapolis Tidende*, den største norskspråklige avisen i tvillingbyene, erklærte tidlig sin støtte til kampen mot tyskerne, særlig etter deres ubåtangrep mot norsk og amerikansk skipsfart. Derimot kritiserte lokale fagforeningsblad, og især den sosialistiske norskspråklige avisen i Minneapolis, *Gaa Paa*, økonomiske krefter som de mente lå bak og forårsaket krigen. Etter at USA erklærte krig, ble *Gaa Paa* og andre fremmedspråklige aviser på venstresiden sensurert, økonomisk belastet gjennom regler som krevde engelsk oversettelse, og bannlyst av det amerikanske postvesenet. På motsatt side gjorde mange av byenes norskamerikanske menigheter, fritidsorganisasjoner og politiske ledere det offentlig kjent at de støttet USAs krigsinnsats. Lister over unge menn og kvinner som gjorde militærtjeneste, ble annonsert og publisert i kirkeblad og aviser.²⁸

Frykten for illojale etniske grupper og for represalier fra opphissede patriotiske elementer skapte en opphetet stemning og overreaksjoner. Trykket fra amerikanske patrioter var så sterkt at generalforsamlingen i den norsk-lutherske kirken i Amerika i 1917 bestemte seg for å droppe ordet «norsk» i navnet. Men motreaksjonen fra norskspråklige aviser i USA og leserbrev var så overveldende at kirken på følgende generalforsamling gjorde vedtak om å gå tilbake til det opprinnelige etniske navnet. Spesielt i «hjertelandets hjerte» (*the heart of the heartland*) i Minneapolis-St. Paul, hvor den norskamerikanske befolkningen var så dominerende, var den etniske gruppen ikke villig til å dempe sin stolthet over det norskamerikanerne hadde oppnådd siden 1825.

Anti-immigrantstemningen vedvarte etter krigen. Den var påvirket av de voldsomme offentlige diskusjonene som fulgte kongressens lovvedtak fra 1921 og 1924, som sterkt begrenset immigrasjon, også fra de nordiske landene. I 1925 var overgangen til et tredjegerasjons norskamerikansk samfunn fullført. Dessuten var byenes «nordmenn» stolte over deres bidrag i krigsårene. Følgelig ble jubileumsfeiringene i 1925 mer amerikanske, både språklig og gjennom eksplisitte USA-patriotisme. Ikke bare var anledningen en hendelse i amerikansk historie, starten på norsk innvandring i 1825, men kjernen i minnemarkeringen var hvordan generasjoner av immigranter hadde blitt amerikanske. Derfor var det svært passende at en stor del av feiringen ble holdt på

²⁸ Kildene for dette og det neste avsnittet er Chrislock 1981: 52–53, 66, 72, 82–87. Lovoll 2010: 262–266.

engelsk, og at det viktigste som skjedde, var at president Calvin Coolidge tok imot invitasjonen til å være festtaler, og proklamerte at norskamerikanerne hadde blitt gode – kanskje de beste – amerikanere.²⁹

Den fjerde samfunnsfasen: Et godt etablert, men utfordret etnisk samfunn, 1925-1940

Store endringer og ustabilitet førte til raskere amerikanisering i denne perioden. De som gjorde militærtjeneste, kom hjem med erfaringer som endret dem. De hadde jobbet i nye yrker, vært i kontakt med europeiske samfunn og blitt militærkolleger med folk fra andre deler av USA. Mange hadde blitt vant til perspektiver som var mye bredere enn dem de hadde fra sin egen etniske gruppe. Følgelig var det lettere for dem å gå nye veier etter hjemkomsten. De flyttet til nye deler av Minneapolis-St. Paul eller til forstedene. De skiftet jobb eller utdannet seg videre. Det giftet seg med representanter for andre befolkningsgrupper. I alt dette var de lik millioner av andre amerikanere som returnerte til det sivile liv.

Krigen hadde skapt økonomiske behov og inflasjon som førte til problemer i årene som fulgte. Samtidig som veteranene kom tilbake til tvillingbyene, forsvant flesteparten av arbeidsplassene i den lokale våpenindustrien. På samme tid falt prisene brått på jordbruksprodukter som ble raffinert og distribuert i byene. For to store lokale økonomiske motorer, hvetemelproduksjonen og trelastindustrien, begynte en lang tilbakegang samtidig med krigsutbruddet. Lenge før krakket i 1929 følte folk i tvillingbyene en voksende tendens i retning av trangere tider. Disse økonomiske endringene, sammen med opplevelsene under krigen, styrket kraftig den amerikanske delen av kulturen til byenes norskamerikanere.³⁰

Andre aspekter ved 1920-årenes Minneapolis-St. Paul markerte også en ny fase i den etniske gruppens liv. Den overveldende anerkjennelsen gruppen fikk fra lokale og regionale myndigheter under jubileet i 1925, ga tvillingbyenes norskamerikanere en prestisje som var god å ha. Men i disse årene var det også mange i USA som støttet lover som reduserte innvandringen til et vesentlig lavere nivå. Gruppen kunne ikke lenger håpe på å fornye seg gjennom

29 Schultz 1995: 51, 60.

30 Blegen 1963: 481-482. Kane og Ominsky 1983: 119-120, 158-159.

innvandring fra Norge. Dessuten stoppet innflytting fra regionen nesten helt opp i 1930-årene. Den demografiske situasjonen var drastisk endret. Også forbudet mot alkoholholdige drikkevarer (*prohibition*) satte sitt preg på denne samfunnsfasen. I intervjuer har eldre norskamerikanere fortalt historier om økt kriminalitet i byene og foreldrenes bekymringer for at barna deres skulle bli lokket til ulovlig produksjon og salg av sprit.³¹

Denne faren ble overskygget av børskrakket. Den finansielle krisen nådde byene i 1930. Wilbur B. Foshays finansielle imperium kollapset, og områdets første og mest kjente skyskraper, *Foshay Tower*, ble solgt på grunn av konkurs. I de første årene etter dette gikk arbeidsledigheten sterkt opp, og mange klarte ikke å betjene gjelden på hus og annen eiendom. Historier overlevert gjennom generasjoner i norskamerikanske familier gir et innblikk i hvordan krisen artet seg: Først brukte de opp sparepengene mens de forgjeves søkte jobb. Deretter gikk de til slektninger, og kanskje nære venner, for hjelp. Hvis nøden og behovet for mat og husly krevde det, gikk de til sitt eget etniske samfunns velferdsinstitusjoner, som kirkene og sykehusene. Kun etter at alle de norskamerikanske kanalene var benyttet (noe som i økende grad skjedde fra 1933 til 1936), ba de om assistanse fra det offentlige – fra byen, delstaten og det nasjonale *New Deal Relief Program*.

Den langvarige økonomiske krisen tvang etniske institusjoner med begrensede midler til å finne overlevelsesstrategier. *Minneapolis Tidende*, en av de tre største norskspråklige avisene i USA, klarte ikke å få ned kostnadene tilstrekkelig, selv om den sluttet med daglige utgivelser. I 1935 stengte avisen dørene. I det følgende gis noen eksempler på hvordan det etniske samfunnets institusjoner overlevde. Flere av kirkene gikk sammen og delte kostnader i forbindelse med gudstjenester, sakramenter og søndagsskoler. Fordi både *Den norske Mindekirken* (1922) og *Sønner av Norge* satte bevaring av fedrearven svært høyt, var det etniske forsikringsselskapet villig til å gi *Mindekirken* et langtidslån, slik at kirken skulle klare å betjene bygningsgjelden sin. *Augsburg Seminarium* med sin høyskole kuttet ned på dyre aktiviteter og programmer, men størrelsen på årskullene gikk likevel opp, fordi *Augsburg Seminarium*

31 Diskusjonen om alkoholforbudet og 1930-årenes lange lavkonjunktur i Tvillingbyene er basert på Maccabee 1991: 88–91, 160–163; intervju med Ione Kadden, 17. november 1998; Dolores King, 16. mai 1999; Ardis Munther, 26. oktober 1998; Lorraine Ofstie, 22. mai 2000; Mary Ann Olsen, 11. mai 1999; Joel Torstenson, 27. april 1999; og Jorunn Wolden, 19. april 1999. Kane og Ominsky, 121–122, 157–159, 167–168, 172–173, 188, 191–200. Blegen 1963: 521–524, 530.

holdt skolepengene på et lavt nivå. Mange ønsket å utdanne seg til en sikrere framtid når krisen var forbi.³²

«De harde tidene knyttet oss sammen», sa en norskamerikansk kvinne som opplevde den lange lavkonjunktorens prøvelser. Den samme oppfatningen kom til uttrykk i alle intervjuer med veteraner som selv hadde opplevd eller blitt fortalt historier om 1930-årene. Minnene ble satt i et noe heroisk lys. De husket gjerne det mest positive fra denne vanskelige tiden.

Byenes norskamerikanske samfunn opplevde en oppblomstring av aktiviteter på tross av den nye demografiske situasjonen og de økonomiske omstendighetene. De etablerte lokale norskamerikanske lederne satset på prosjekter som kunne aktivisere veteraner i gruppen i arbeidet med å overføre fedrearven til yngre generasjoner. Et viktig fellesprosjekt til paraplyorganisasjonen *Det Norske Nasjonalforbund i Minneapolis* var en *Norsk Storfest* i 1930. Dette var en hel ukes feiring til minne om kristningen av Norge 900 år tidligere. Poenget var å gjøre tidlig norsk historie kjent blant yngre generasjoner og å gi dem grunn til å være stolte over hjemlandets lange tradisjoner. Inkludert i festivalen var en tredagers sangerfest med mange mannskor som fremførte nasjonalromantisk musikk av komponister som Halfdan Kjerulf, Rikard Nordraak og Edvard Grieg.³³

En annen aktivitet fokuserte på å gjøre det allment kjent og godtatt at Leiv Eiriksson, ikke Columbus, «oppdaget» Amerika. Nasjonalforbundets ene mål med dette prosjektet var å få en Leiv Eiriksson-dag offisielt anerkjent av delstaten og nasjonalstaten USA. Kampanjer ble iverksatt over hele det norske Amerika. I Minnesota ble en offentlig Eiriksson-dag innført i 1931. Da utvidet kampanjeledelsen «dagen» til en Leiv Eiriksson-festival. De satte også et nytt mål – å få Minnesota til å reise en stor statue av Eiriksson på delstatens *Capitol*, et parkområde. Det fikk de ikke til i denne perioden, men i 1935 underskrev President Roosevelt kongressens lovforslag om en nasjonal Leiv Eiriksson-dag.³⁴

32 Blegen 1963: 530–531. Chrislock 1969: 171–173, 177–180. Intervju med Carl H. Chrislock, 16. mai 1999; William Green, 9. mai 2000; og Joel Torstenson, 6. april 1999; Lovoll 2010: 278–279, 313.

33 Kildene for dette og neste avsnitt er: *Det Norske Nasjonalforbund i Minneapolis* 1928: 2–6; Hansen 1956: 182–283, 287–288; og Olson 2013: 152–155, 169–170. *Minneapolis Tidende*, 30. juli 1939; *Nordisk Tidende*, 7. august 1930; «Den norske Storfest 1930, Minneapolis Auditorium, Den 10de og 11th Juni» og «29de juli - 29de juli 1930 - 'Fram, kristmenn, krossmenn, kongsmenn,' St. Olavsfest, Olsokkvelden» (program for høymesse i Minneapolis).

34 Olson 2013: 175–176; Hansen 1956: 287–290.

Imens drev det lokale Nasjonalforbundet med flere andre prosjekter. Det organiserte stil- og deklamasjonskonkurranser på norsk ved flere av byenes videregående skoler. I tillegg støttet Nasjonalforbundet norske klubber og språkundervisningen ved skoler, voksenopplæringsinstitusjoner og universiteter. Aktivistene organiserte også fra 1930 en årlig *Norway Day* (en sommerlig familiepiknik i en lokal park), en tradisjon som holdt seg i mange tiår. I 1932 feiret Nasjonalforbundet 100-årsjubileum for Bjørnstjerne Bjørnsons fødsel. Norskamerikansk ungdom fremførte flere av dikterens arbeider for et stort publikum. Midt i 1930-årene hjalp Nordmanns-Forbundet i Oslo folk i tvillingbyene med å bli kjent med samtidens nordmenn ved å betale reisen til Minneapolis-St. Paul for 26 kjente personer fra hjemlandet. Gruppen av «turister» inkluderte en historiker og andre professorer fra Universitetet i Oslo, en gymnasrektor, en politiker og folk fra forskjellige andre yrker. Poenget var å oppdatere unge norskamerikanere om det moderne Norge og knytte sterkere bånd mellom nordmenn hjemme og ute.³⁵

Høydepunktet for mange i denne brobyggingsprosessen kom med det første besøket av kronprinsparet Olav og Märtha i juni 1939. De kongelige tredagers opphold i tvillingbyene besto av besøk ved en rekke norskamerikanske utdannings-, velferds- og religiøse institusjoner. Kronprinsen holdt taler på engelsk til amerikanske elitegrupper og den norskamerikanske allmennheten på en folkefest på Midway. Det ble også holdt det mange mente ville være den siste massive offentlige gudstjenesten på norsk i tvillingbyene. Besøket markerte et nytt høydepunkt i anerkjennelsen fra Norge, og gjorde hjemlandet levende på en ny måte for mange med norsk bakgrunn i tvillingbyene.³⁶

Denne fjerde fasen i samfunnsdannelsen blant norskamerikanere i Minneapolis-St. Paul viste tre nye utviklingstendenser. Den første var at gruppen på flere måter ble mer amerikanisert. Erfaringene fra militærtjenesten gjorde det lettere for gruppens unge voksne å se utover sin etniske bakgrunn og bli integrert i det amerikanske samfunnet. Også forandringer i den lokale økonomien tvang mange til å gå nye veier for å finne et levebrød, og dette førte ofte til videreutdanning. Gruppens prestisje etter jubileet i 1925 ble satt i

35 Hansen 1956: 318–22, 327–329

36 *Nordmanns-Forbundets Tidsskrift* (Oslo: Norseman's Federation, 1939), 239–243; Hansen 1956: 326–345; Olson, Olson 2013: 179, 184–185; intervju med John Akslen, 18. januar 1999; Alice Olsen og Ruth Peiper, 15. desember 1998; Mary Ann Olsen, 11. mai 1999.

perspektiv gjennom økt amerikanisering kombinert med opphøret av nye innvandringsbølger fra Norge og den omliggende regionen.

Den andre tendensen var at den lange økonomiske krisen knyttet gruppen tettere sammen. Bestrebelsene for å hjelpe hverandre i vanskelige tider gjorde dem mer bevisst på hvem de kunne stole på og søke hjelp hos. Tross alt betydde familien mest, men folk med forbindelser i nettverk og institusjoner fundert på en felles kulturbakgrunn skapte et samarbeid som hjalp de fleste. Krisen varte så lenge at mange måtte henvende seg til amerikanske myndigheter for å få hjelp til slutt, men det var enighet om at dette ikke hadde ødelagt samholdet i gruppen.

I denne situasjonen satte en kjerne av eldre aktivister i gang prosjekter for å overføre fedrearven fra Norge til de amerikanskfødte generasjonene. Festivaler og jubileer til ære for norske kulturhelter og historiske ikoner vant tilhengere blant de yngre. Ledernes innsats skapte den tredje utviklingslinjen. En større del av gruppen ble bevisst på at de *ville* være det vi i dag kaller etniske amerikanere. De ønsket å være både amerikanske og norske – med tilhørighet og sterke bånd i begge kulturer. Ikke alle ble etniske amerikanere. Likevel viste størrelsen på publikumet som samlet seg i interessen for den eldre kjernens prosjekter, at disse klarte å videreformidle arven fra hjemlandet til mange unge norskamerikanere – mennesker som i sin tur kunne fungere som framtidens etniske kjerne.

Oppsummering

Det var store endringer i statusen og rollene til norskamerikanerne i Minneapolis-St. Paul i løpet av de vel 90 årene mellom 1849 og 1940. I den første fasen, mellom 1849 og 1869, var det norskamerikanske samfunnet lite, ustabil og lite kjent blant andre befolkningsgrupper i tettstedene langs Mississippi.

Store immigrasjons- og urbaniseringsbølger endret situasjonen for norskamerikanerne i det som raskt vokste til å bli tvillingbyene Minneapolis og St. Paul mellom 1869 og 1914. Denne fasen kan betegnes som glansperioden. Den skandinaviskættede befolkningen utgjorde nesten halvparten av innbyggerne i Minneapolis og rundt en fjerdedel av innbyggerne i St. Paul. I denne fasen satte nordmenn og svensker virkelig preg på byene.

I løpet av årene 1914–1925 skjedde et generasjonsskifte. Tredje generasjon, dvs. barnebarna til immigrantene, utgjorde nå den langt største gruppen. De aller fleste snakket ikke lenger norsk. De bodde ikke lenger i skandinaviske

distrikter, men var spredt ut over i byene, og stort sett geografisk integrert i resten av den hvite befolkningen. Arbeidsprofilen til norskamerikanerne skilte seg ikke lenger fra resten av den hvite befolkningen i byene.

Samtidig ble tvillingbyene Minneapolis-St. Pauls i økende grad anerkjent som en slags hovedstad for det norske Amerika. Ledende personer og miljøer i hjemlandet fikk øynene opp for dette etter 1900. Det skjedde spesielt gjennom feiringen av 100-års jubileet for den norske grunnloven i 1914 og 100-års jubileet for norsk innvandring til USA i 1925.

Den siste samfunnsfasen som omtales i denne artikkelen, er årene mellom 1925 og 1940. I denne fasen møtte de norskamerikanske miljøene store utfordringer. Anti-immigrantholdninger ble videreført fra forrige periode. Lovgivningen gjorde samtidig slutt på masseinnvandringen til USA. Dette betydde at nye krefter ikke lenger ankom USA slik som tidligere. Lederne, som tilhørte den eldre generasjon, måtte derfor finne nye måter å formidle og videreføre hjemlandets kulturarv på. Til tross for økonomiske krisetider gjennomførte disse lederne en serie prosjekter. De førte til stor lokal oppmerksomhet omkring ikoniske norske kulturhelter som Leiv Eiriksson, Edvard Grieg, Bjørnstjerne Bjørnson og Roald Amundsen. Prosjektene bidro til å bevare det unikt sterke skandinaviske preget i Minneapolis-St. Paul, selv om en økende amerikanisering trakk i motsatt retning og vanskeliggjorde ønsket om å bevare en norskamerikansk identitet.

Gjennom de fire fasene som her er gjennomgått, søkte norskamerikanere å finne samfunnsformer som kunne hjelpe dem til å klare seg best mulig gjennom skiftende forhold. Små tettsteder langs Mississippielven vokste raskt til moderne storbyer. De norskamerikanske innbyggerne i tvillingbyene måtte gi plass til nye landsmenn som flyttet inn fra regionen eller kom direkte fra Norge. I tillegg kom mange andre innvandrere fra ikke-nordiske land. Nasjonale og internasjonale kriser krevde militærtjeneste, endret økonomien og de økonomiske mulighetene i byene. Dette er faktorer som er med på å forklare utviklingen av de norskamerikanske miljøene i Minneapolis-St. Paul.

Litteratur

Anderson G. og Woolworth, A. (red.), (1988). *Through Dakota Eyes: Narrative Accounts of the Minnesota Indian War of 1862*, St. Paul: Minnesota Historical Society. [heretter MHS]

- Anderson, G. (1997). *Kinsmen of a Different Kind: Dakota-White Relations in the Upper Mississippi Valley, 1650–1862*, St. Paul: MHS.
- Bakken, A. (1998). «Our Country Gives Us the Vote – America Refuses It: Norwegian-American Suffrage Workers in Brooklyn and Minneapolis, 1880–1920 and their Gendered Sense of Ethnicity». Masteroppgave i engelsk, NTNU.
- Blegen, T. (1963). *Minnesota, A History of the State*, Minneapolis: University of Minnesota.
- Chrislock, C. (1969). *From Fjord to Freeway: 100 Years – Augsburg College*, Minneapolis: Augsburg College.
- Chrislock, C. (1981). *Ethnicity Challenged: The Upper Midwest Norwegian-American Experience in World War I*, Northfield, MN: NAHA.
- Chrislock C. (1984). «Profile of a Ward Boss: The Political Career of Lars M. Rand», i Odd S. Lovoll, red., *Scandinavians and Other Immigrants in Urban America: The Proceedings of a Research Conference, October 26–27, 1984*, Northfield, MN: Saint Olaf College Press.
- «Den norske Storfest 1930, Minneapolis Auditorium, Den 10de og 11th Juni»; «29de juli - 29de juli 1930 – ‘Fram, kristmenn, krossmenn, kongsmenn’ St. Olafsfest, Olsokkvelden» (program, høymesse i Minneapolis).
- Det Norske Nationalforbund i Minneapolis (1928). «Aarsberetning for 1927–1928», Minneapolis: The Norwegian National League.
- Draxten, N. (1976). *Kristofer Jansen in America*, Northfield, MN: NAHA, 1976.
- Erikson J. og Erikson, L. J. «Scandinavian Methodist Episcopal Church, St. Paul, MN, Members, 1853–1860», i Archives of the Minnesota Annual Conference of the United Methodist Church, Minneapolis.
- Federal Census Manuskripter, 1880, 1900 og 1920 for Minneapolis-St. Paul, systematiske utvalg på 10 og 20 prosent utført av Tvillingbyprosjektet (Twin City History Project), i samarbeid med Universitetet i Minnesota, Historisk institutt, Det nord-amerikanske befolkningsprosjektet.
- Foner, N. (2000). *From Ellis Island to JFK: New York's Two Great Waves of Immigration*, New Haven og New York: Yale University Press og Russell Sage Foundation.
- Gilman, R. (1998). «Territorial Imperative: How Minnesota Became the 32nd State», *Minnesota History*, vinter 1998–99, 56/4.
- Gilman, R. (1991). *The Story of Minnesota's Past*, St. Paul: MHS.
- Hansen C. (1956). *My Minneapolis, A Chronicle of What has been Learned and Observed about the Norwegians in Minneapolis through One Hundred Years*, Minneapolis: forfatterens forlag.
- Hansen C., tale (1918). maskinskrevet manuskript, uten tittel, s. 9 i Carl Gustav Otto Hansen Papers (P543), Norwegian-American Historical Association Archives, Northfield MN. På side 9 forklarer Hansen at norskamerikanske ledere har bedt ham å slutte å omtale deres samfunn i byene som en «koloni».
- Holand, H. (1908). *De Norske Settlementers Historie*. Ephriam, Wisconsin: forfatterens forlag. 375–378.

- Intervju med John Akslen, 18. januar 1999; Eunice Baker, 12. juni 2000; Carl H. Chrislock, 16. mai 1999; William Green, 9. mai 2000; Bjarne Grindem, 25. mai 1999; Ione Kadden, 7. november 1998; Dolores King, 25. mai 1999; Ardis Munther, 26. oktober 26, 1998; Lorraine Ofstie, 22. mai 2000; Alice Olsen og Ruth Peiper, 15. desember 1998; Mary Ann Olsen, 11. mai 1999; James Stolpestad, 10. mars 2012; Joel Torstenson, 27. april 1999 og Jorunn Wolden, 19. april 1999.
- Kane, L. og Ominsky, A. (1983). *Twin Cities: A Pictorial History of Saint Paul and Minneapolis*, St. Paul: MHS.
- Lovoll, O. (1984). *The Promise of America*, Minneapolis: University of Minnesota.
- Lovoll, O. (2009). *Celebrating a Century: Nordmanns-Forbundet and Norwegians in the World Community 1907–2007*, Oslo: Nordmanns-Forbundet.
- Lovoll, O. (2010). *Norwegian Newspapers in America: Connecting Norway and the New Land*, St. Paul: MHS.
- Maccabee, P. (1991). «Alias Kid Cann,» i *Mpls-St. Paul*, Bd. 19, nr. 11 (november 1991).
- Mauk, D. (2005). «*Norskdommens Høydepunkt, 1880–1914: the Golden Age of the Immigrant Community in Minneapolis-St. Paul*», i *Norwegian-American Essays, 2004*, Oslo: NAHA-Norway og Norwegian Emigrant Museum.
- Mauk, D. (2011). «Finding their Way in the City: Norwegian Immigrant Women and their Daughters in Urban Areas», 119–154, i *Norwegian American Women: Migration, Communities and Identities*, Betty A. Bergland og Lori Ann Lahlum, red., St. Paul: MHS. Tabel 4.4., 138–139.
- Mauk, D. (2012). «The Basis for Pan-Scandinavian Cooperation in Minneapolis-St. Paul: Nordic Involvement in American Politics Prior to 1930», i *Norwegians and Swedes in the United States. Friends and Neighbors*, P. Anderson og Dag Blanck, red., St. Paul: MHS.
- Mauk D. (2014). «Norwegian-Americans in Minneapolis-St. Paul, 1945–75: Transformed by the Continuing Journey», i *Norwegian-American Essays 2014*, Oslo: Novus Press.
- Minneapolis Tidende*, 30. juli 1939.
- Nordisk Tidende*, 7. august 1930.
- Norlie, O. (1925). *History of the Norwegian People in America*, Minneapolis: Augsburg Publishing House.
- Nordmanns-Forbundets Tidsskrift*, Oslo: Norseman's Federation, 1939.
- Olson, D. (2013). *Vikings across the Atlantic: Emigration and the Building of a Greater Norway, 1860–1945*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 2013), 94–95.
- Qualey, C. (1938). *Norwegian Settlement in the United States*, Northfield, MN: NAHA.
- Rice, J. (1981). «The Swedes», i J. Holmquist, red., *They Chose Minnesota: A Survey of the State's Ethnic Groups*, St. Paul: MHS.
- Schultz, A. (1995). *Ethnicity on Parade: Inventing the Norwegian American through Celebration*, Amherst: University of Massachusetts Press.
- Shutter, M. (1923). *History of Minneapolis, Gateway to the Northwest*, Bd. I, Minneapolis: S.J. Clarke Publishing Company.
- St. Paul City Directory, 1858–1859*, St. Paul: Newson and Barton.

- St. Anthony and Minneapolis City Directory 1859–1860*, Minneapolis: H. E. Chamberlin. State of Minnesota (1958). 100-års jubileumspapirer, «Known Military and Civilian Dead during the Minnesota Sioux Massacre in 1862» typeskript uten år, Alan Woolworth, red. Steffens, L. (1904). *The Shame of the Cities*, New York: Hill and Wang.
- Stuhler, B. (1995). *Gentle Warriors: Clara Ueland and the Minnesota Struggle for Woman Suffrage*, St. Paul: MHS.
- Söderström A. (1899, 2011). *Minneapolis Minnen. Kulturhistorisk Axplockning från Qvarnstaden vid Mississippi*, Minneapolis: forfatterens forlag, 1899; Nabu Public Domain Reprints, 2011.
- U. S. Census of Population, St. Paul og Minneapolis, 1880, 1890, 1900, 1910, 1920.
- Williams, J. (1876). *A History of the City of St. Paul and of the County of Ramsey, Minnesota*, St. Paul: MHS, 1876.
- Øverland, O. (1996). *The Western Home: A Literary History of Norwegian America*, Northfield, MN: NAHA.
- Øverland, O. (2004). «Becoming White in 1881: An Immigrant Acquires an American Identity», *Journal of American Ethnic History*, 23/4, Summer, 2004.

KAPITTEL 6

På jobb i Alicante

Ann Elisabeth Laksfoss Cardozo

Spania er et populært ferieland både for nordmenn og mange andre europeere, og det har dessuten blitt stadig mer vanlig å eie bolig der. Nordmenn forbinder steder som Alicante og Malaga med turisme og pensjonisttilværelse, og mange kjenner noen som oppholder seg der. Antallet nordmenn som bor i Spania deler av eller hele året, er riktignok svært usikkert, men i 2013 kunne det dreie seg om ca. 50 000 personer (intervju med konsulen i Benidorm, Jan Arild Nilsen). Norske mediaoppslag og flere forskningsartikler har også bidratt til å forsterke en forenklet fremstilling av hvem nordmenn i Spania er og hvordan de lever. Dette gjør at nordmenn i Spania ofte ikke blir ansett som migranter.

Norske forskere har i liten grad påpekt at denne type flytting er en del av et større fenomen, der mange tusen pensjonister sesongmigrerer til varmere klima om vinteren. Tradisjonen med å sesongmigrere er ikke unikt for Europa. For eksempel har nordamerikanske såkalte *snowbirds* sesongmigrert fra Nordstatene til Florida og Arizona siden 1950-årene (Longino mfl. 1991). Denne artikkelen handler om at både pensjonister og migranter i andre aldersgrupper flytter fra Nord-Europa til Spania for å bo der.

Siden 1969 har norske forskere publisert arbeider om nordmenn i Spania, særlig i form av artikler og masteroppgaver i sosiologi og antropologi. I de sistnevnte har metoden oftest vært deltakende observasjon og kvalitative intervjuer med et begrenset antall norske informanter, analysert som lukkede miljøer på et gitt tidspunkt. Flere diskuterer hva det betyr å være norsk i Spania (Bjørklund 2010; Blindheim 2009; Foss 2002; Fragell 1995; Henriksen 2008; Kristensen 2005; Løbach 2007; Martinsen 2007).

Mitt utgangspunkt har vært å kontekstualisere fenomenet historisk, og jeg har analysert migrasjonsprosesser i et område preget av stor grad av mobilitet. Det har medført utfordringer i forbindelse med tilgang på

skriftlige kilder, og er en av grunnene til at jeg har gjennomført intervjuer (Cardozo under arbeid).

Både turisme og sesongmigrasjon til Alicante har imidlertid også medført arbeidsmigrasjon. Men dette har i stor grad blitt underkommunisert.¹ En geograf skriver for eksempel at: «Very few Norwegians are economically active in Spain» (Myklebost, 1989). Miljøet han presenterer, var dominert av pensjonister, sjømenn og oljearbeidere som jobbet i Nordsjøen og bodde i Alicante i sine friperioder (1989: 210). Siden Myklebosts artikkel handler om pensjonistmigrasjon, forblir det uklart hvem som egentlig tilbyr norskspråklige helsetjenester til pensjonistene. Tre andre forskere hevder om nordmenn i Malagaprovinsen at: «I kontrast til den stedlige, etniske, spanske befolkning, utgjør innvandrerne med få unntak en arbeidsfri klasse, som har livsstil og forbruk som er påfallende og særegent for dem» (Danielsen, Moen og Helset, 2004: 52).

I denne artikkelen undersøker jeg hva nordmenn jobber med i Alicante, og om de norske migrantene og den norske velferdsstaten har skapt arbeidsplasser for andre der. Den bygger på den delen av min kommende avhandling som omhandler transnasjonal økonomi (Cardozo, under arbeid, kapittel syv).

Fokus i artikkelen er arbeidsaspektet av norsk migrasjon til Alicante i et samtidshistorisk perspektiv. Selv om hovedmengden av nordmenn i Spania er pensjonister, som «nyter sitt otium» under solen, så finnes det også norskspråklige fysioterapeuter, leger, frisører og massører, for å nevne noen. Betalingsdyktige pensjonister ønsker nemlig tjenester på norsk, noe som igjen har ført til fremveksten av etniske nisjer innenfor helse og velvære.

Blant pensjonistene som bor i Alicante om vinteren, oppgis ofte klima og livskvalitet som grunner til valg av sted. Men tryggheten det medfører å ha rik tilgang på tjenester på norsk er også viktig, særlig for de som nærmer seg 80 år. Norsk infrastruktur som klubber og sjømannskirke, helseinstitusjoner, tilgang på direktefly og norske tv-kanaler er altså en annen viktig grunn til at de velger å bosette seg i de samme områdene som mange andre nordmenn.

De fleste som sesongpendler mellom Norge og Spania, oppfatter seg selv mer som gjester enn turister eller migranter, og pleier ikke å melde utflytting. Likevel er flere tusen nordmenn registrert som bosatte i Spania. De fleste i denne statistikken,

1 Vilhelm Aubert, *Det skjulte samfunn*, rev. utg. (Oslo: Pax, 1969), 131. Med referanse til utlendinger i «Middelhavs-Spania» observerte Aubert at «emigrantturistene» ofte ble «økonomisk aktive [...] hvor de oppholder seg».

som altså ikke inkluderer uregistrerte sesongpendlere, er ikke pensjonister. Det vil si at de er yngre enn 65 år (INE.es). Disse nordmennene må finansiere sitt opphold i Spania, vanligvis ved å finne en jobb eller skape seg en arbeidsplass, noe som fører til kreativitet og utvikling av nye arbeidsplasser.

Her har jeg valgt å bruke et transnasjonalt historisk perspektiv. I hovedsak har begrepet *transnasjonal* vært mest brukt av antropologer og sosiologer, selv om noen historikere også bruker det (Glick Schiller mfl., 1992). Sosiologen Thomas Faist forklarer at det transnasjonale perspektivet i migrasjonsstudier fører til at migrasjon studeres som en prosess. Migrasjon påvirker de sosiale nettverkene og får altså konsekvenser både for dem som migrerer, men også for dem som ikke migrerer, altså migrantenes nettverk både i opphavs- og destinasjonsland. I stedet for å studere migrasjon som om det bestod av en reise fra et land til et annet, analyseres heller prosessen over tid (Thomas Faist mfl. 2013:1) Jeg mener altså at migrasjon består av prosesser som er mer komplekse enn en reise fra et opphavsland (A) til et mottakerland (B). Med økt globalisering har migrasjonskompleksiteten økt, og det er vanlig å flytte mellom flere land. Noen bor en periode i et land og deretter en periode i et annet land (videremigrasjon). Andre flytter tilbake til fødelandet (returnmigrasjon). Uansett hvilket land en person bor i, kan hun/han ha transnasjonale bånd og forbindelser til personer i et annet land. Ofte er de sterkeste båndene mellom familiemedlemmer som bor i forskjellige land.

Jeg vil hevde at migrasjonen fra Norge til Alicante består av flere ulike og overlappende former for turisme og migrasjon. Den er i mange tilfeller sirkulær, både på kort og lang sikt. På kort sikt er den det ved at de fleste sesongmigrerer fra Norge til Alicante og tilbake til Norge igjen. På lang sikt er den det ved at de fleste som bor i Spania, til slutt likevel flytter tilbake til Norge. Dette gjelder selvsagt ikke alle. Noen har flyttet fra Norge til Spania en gang. Atter andre har flyttet flere ganger frem og tilbake. Transnasjonale bånd og prosesser blant nordmenn i Alicante er altså hovedtematikken i min avhandling. Med det mener jeg kontakt over landegrensene, for eksempel kontakt mellom familiemedlemmer, der noen har flyttet til Alicante, mens andre har blitt boende i Norge. Det har ført til kontakt mellom individer som har levd deler av livet i Norge og i Spania, og med nordmenn som bodde fast enten i Norge eller i Spania, samt mellom spansk-norske institusjoner og organisasjoner i Alicante og norske myndigheter, organisasjoner og institusjoner. Det fører til sosial, økonomisk og kulturell utvikling og impulser fra ulike miljøer.

Transnasjonale bånd skapes også når en organisasjon flytter ut deler av virksomheten til et annet land. Sjømannsmisjonen er et eksempel på en slik transnasjonal organisasjon. Transnasjonale arbeidsplasser kan for eksempel være at en prest blir sendt fra Norge til Alicante for å arbeide der. Prestens arbeid foregår i norske miljøer på norsk, og stasjonene i Alicante er transnasjonale kulturelle institusjoner. Samtidig vil hun/han også drive med internasjonalt samarbeid med andre innvandrermenigheter, med den katolske kirken i Spania og med spanske myndigheter. Transnasjonale prosesser skjer ofte mellom organisasjoner og institusjoner, altså på et mellomnivå (meso), der enkeltpersoner (mikro) kommer sammen og jobber for spesielle mål gjennom organisering.

I denne artikkelen fokuserer jeg på mikro- og mesonivå (mellomnivå). Helt konkret betyr det at jeg har studert individer og deres historier, og hvordan de har dannet organisasjoner og institusjoner for å bedre egne kår. I tillegg til sesongmigrantene, som pendlet til Alicante hver høst og returnerte til Norge hver vår, bodde en mindre gruppe nordmenn i alle aldre fast der. For denne artikkelen er informantintervjuene det mest relevante, selv om jeg også peker på hvordan faktorer på makronivå har påvirket migrasjonen. Da tenker jeg spesielt på hvordan europeisk integrasjon innen EU/EØS har medført fri bevegelse over landegrensene. I forbindelse med EU har eksportabilitet, altså det å kunne ta med seg velferdsgoder (som pensjon) og tilgang på helsetjenester over landegrensene fra et land til et annet, vært viktig.

Arbeidsmigrasjonen utviklet seg parallelt med at norsk turisme til Spania økte fra 1960-årene. Det førte igjen til en utvidelse til en raskt voksende feriehussektor og pensjonistmigrasjon. Det utviklet seg snart skreddersydde tilbud på flere språk rettet mot kjøpekraftige individer fra spesifikke nasjonaliteter. De fleste arbeidsplassene befant seg innen turisme, eiendomsformidling og helsetjenester. Hovedgrunnen til sistnevnte var at de nordeuropeiske pensjonister sjelden snakket spansk. Derfor foretrakk de, naturlig nok, helsetjenester på egne språk. Norske sykepleiere, leger og tannleger flyttet til Alicante. Mange startet egne firmaer, både fordi det dreide seg om et nordisk marked, men også fordi konkurransen om stillinger i Spania var stor.

Gjennom intervjuer av nærmere 80 informanter og andre kilder fremkommer det at nordmenn har jobbet i Alicante fra tidlig i 1960-årene og til i dag i en rekke ulike yrker og virksomheter. Jeg har delt tiden fra 1965 til 2014 inn i tre perioder. Den første er en pionertid, der turisme og eiendomssalg var

viktigst. Det begynte forsiktig i 1965, og økte kraftig på midten av 1980-tallet til 1989. I den andre perioden, fra 1989 til 1995, var det færre nordmenn i Spania. Fallet sammenfalt med lavkonjunktur i norsk økonomi og bankkrise (Grytten og Hunnes 2016: 227–242). Det medførte at yngre nordmenn i Alicante flyttet tilbake til Norge, siden etterspørselen etter varer og tjenester i de norske miljøene sank. Norske eiendomsformidlere i Alicante fant seg andre salgsjobber, jobber i spanske bedrifter, eller underviste i spansk. Til- og fraflyttingen varierte gjennom de omtrent 50 årene jeg har forsket på, og situasjonen var derfor ikke slik enkelte informanter hevdet, at antall nordmenn hadde en kontinuerlig vekstkurve fra 1965 til 2014.

Den tredje perioden dekker tiden fra 1996 til 2013. Da økte antall nordmenn som oppholdt seg i Alicante. Materiell velstand og mer eiendomssalg karakteriserte norsk migrasjon til Alicante. Fra 2014 stanset veksten i eiendomssalg, og antall yngre nordmenn i Alicante sank. Dette var konsekvensen av en ny nedtur i norsk økonomi, hovedsakelig relatert til svingninger i oljeprisene. Oljeprisene fikk altså følger for norsk bosetning i Alicante. De høye prisene fra 1999 til 2013 førte til økning, mens oljeprisfallet førte til færre registrerte nordmenn i Alicante. Konjunktorene i norsk økonomi var antagelig mer avgjørende for antall yngre nordmenn i Alicante enn hendelser i spansk økonomi, som den spanske bolig- og finanskrisen fra 2007. For pensjonerte nordmenn som allerede eide bolig i Alicante, påvirket økonomiske konjunkturer bare i liten grad deres sesongmigrasjon. For dem var det viktigere med billig og direkte transport. Siden høykonjunktoren i norsk økonomi fra 1999 førte til flere pensjonister med bolig i Spania, begynte Norwegian Air Shuttle å tilby direkteflyvninger fra mange norske byer til Alicante fra 2003. Det forenklet sesongmigrasjon dit.

Mangesysleri innenfor turisme, eiendom og helse

Det som karakteriserte mange arbeidsmigranter i Alicante, inkludert de norske, var at de drev med flere økonomiske virksomheter samtidig. Dette er vanlig for migranter og kan kalles mangesysleri. Det var stor konkurranse, og mange prøvde seg på noe de ikke hadde erfaring eller kunnskap om fra før, særlig innen eiendom (salg, leie, oppussing, vaktmestertjenester og renhold, oversettelse), arrangement (utflukter, bussturer, fester, konserter) og helse og velvære. Arbeidsmigrantene manglet ofte språkkompetanse og kontakter i

lokalmiljøet. Det førte til at de kunne bli lurt til å overta en bedrift som gikk dårlig. Det typiske var at noen kjøpte en bar eller et hotell, og året etter solgte de bedriften videre til noen som nettopp hadde ankommet med samme drømmen om å være egen sjef. For en del ble det for dyrt og arbeidskrevende i forhold til forventningene om hvordan tilværelsen i Spania skulle bli. En informant forklarte at det var vanskelig å drive egen bedrift med mindre en jobbet lange økter. Han hadde observert tilfeller der enkelte mente de både kunne starte egen bedrift og være «på ferie» samtidig (intervju med Karl Johan Lien Warpe).

I spanske bedrifter var det lange arbeidsdager og en konservativ hierarkisk arbeidskultur. Offentlig spansk sektor var i praksis lukket for norske migranter siden de færreste kunne godt nok spansk, og enda færre kunne valensiansk, som etter grunnloven av 1978 og regionsautonomiavtalen i 1982 om flerspråklighet førte til at valensiansk ble administrasjonsspråk i kommunene rundt Benidorm (*Ley Orgánica 5/82*). For det andre hadde norske migranter ofte ikke utdanning eller yrkeserfaring som ble anerkjent i Spania. Offentlige eksamener, *concursos*, som førte frem til faste offentlige stillinger, holdt høye krav til kunnskap om spanske samfunnsforhold.

Helsesektoren var et viktig arbeidsmarked i alle periodene. Antall private sykehus, legesentra og begravellesbyråer økte raskt blant annet i Alicante, på grunn av turister og nordeuropeiske pensjonistmigranter. Da Norge ble med i EØS i 1994, kunne norske og andre europeiske sykepleiere, leger og fysioterapeuter endelig også arbeide lovlig i Spania. Da måtte Spania åpne opp arbeidsmarkedet for å innfri kravet om fri flyt av arbeidskraft.

Noen av migrantene som var godt over pensjonsalderen, fortsatte å arbeide. Noen gjorde det fordi de trivdes i jobben, mens andre hadde økonomiske motiver. Enkelte hadde et svakt pensjonsgrunnlag fordi deres yrkeskarriere hadde bestått av uformelle kontrakter, egne bedrifter og manglende pensjensparing. Det var en utfordring for spanske myndigheter at svart arbeid uten kontrakter og innbetaling av skatter var vanlig i etniske markeder blant innvandrere. De som unnlot å betale skatt, fikk kanskje litt mer utbetalt umiddelbart, men opparbeidet seg ikke rettigheter som arbeidsledighetstrygd og pensjon.

Mange nordeuropeiske pensjonister med pensjoner fra sine opphavsland var likevel økonomisk aktive i Alicante, gjerne gjennom uformelle arbeidsforhold som vaktmestere, tilsynsfolk, sjåfører og frivillige i klubber og menigheter. Selv om disse jobbene vanligvis ikke ga særlig høy lønn, kunne de inkludere

tilgang til goder som overnatting, mat, betaling av utgifter og lokal prestisje. De fleste gjorde det fordi det var meningsfylt, mens enkelte nok trengte å spe på en lav pensjon.

Pionertiden: turisme, helse og eiendom (1965–1988)

Slik mange migranter blir utestengt fra deler av arbeidslivet grunnet språkmangler, lite anerkjent kompetanse og mangel på nettverk, opplevde også nordmenn at det var komplisert å finne jobb i Spania. En grunn var at arbeidsledigheten var høy i Spania i 1970-årene, som en konsekvens av oljekrisen, høye oljepriser og returen av tusenvis av arbeidsledige emigranter som tidligere hadde jobbet i Nord-Europa.

Turismen førte nordmenn til Spania i 1960-årene. De som ønsket å jobbe der, ble først guider, reiseledere, oversettere, tolker og lærere på språkkurs. Dette var jobber der nordmenn hadde konkurransefortrinn på grunn av språket og kulturen. De fleste lærte seg godt spansk og ble såkalte *mellomledd*, det vil si de som formidlet informasjon. I turistbransjen var lønningene ofte lave og stillingene midlertidige. Det dreide seg hovedsakelig om sesongarbeid, noe som igjen medførte at mange trengte flere jobber gjennom året. Mange prøvde seg derfor på forskjellige typer salg. For myndighetene var likevel nordeuropeiske migranter «foretrukne innvandrere». De ble behandlet skånsomt, nettopp fordi de jobbet innenfor turismen, som var blitt Spanias nøkkelindustri (Tusell 2007: 632–633; Fernandez Fúster 1991: 836). Enkelte norske migranter hadde verken oppholds- eller arbeidstillatelse 15–20 år etter at de hadde flyttet dit. Dette fremgår både av kilder fra Solgårdens arkiv og dokumenter fra konsulatet i Benidorm.

Turismen fra Norge til Benidorm var allerede i 1960-årene delt inn i høy- og lavsesong. Ungdommer og familier dro til Benidorm om sommeren for sol, sand og hav, billig mat og alkohol. Befolkningen økte med flere hundre tusen i høysesongen (Mazón og Huete, 2005: 119). Da var nattelivet ifølge mine informanter særlig intenst. Fra oktober roet nattelivet seg. Da inntok pensjonistene og helseturistene Benidorm. At den tidligere stupemesteren Sam Melberg tilbød behandlinger for nordmenn som sesongpendlet til Benidorm allerede i 1965, gir indikasjoner på at sesongpendling ikke var uvanlig. Melberg holdt til på det svenskdrivne hotellet *Tre Kronor* nær stranden, men bodde selv i et hus han hadde kjøpt av nordmannen Jon Rokk i nabokommunen Villajoyosa.

Jon Rokk var en av pionerene som flyttet tidlig til Spania. Han solgte forsikringer i Norge, og fortsatte med det gjennom en sekretær og svigerdatteren i Oslo, samtidig som han etablerte seg som eiendomsselger i Alicante. Rokk var en typisk mangesysler, som solgte tomter, hus, drev en bar og ledet en nordisk forening (Johansson 1965: 2). Rokk mente at hans største fortrinn var lokal kunnskap og tilhørighet, og han ble utnevnt til «maurisk konge» i 1965 under festspillene i Villajoyosa. I 2013 var hans grav den eneste liggende graven blant nordmenn på den kommunale gravplassen i Villajoyosa. De fleste andre nord-europeere som ble gravlagt i Spania, valgte enklere løsninger.

De som arbeidet i turistindustrien, holdt til i Benidorm. Noen fikk sesongarbeid som guider og reiseledere for Braathens SAFE, Saga Tours og Stjernereiser. De kunne tjene ekstra på utflukter til palmeparken i Elche og middelalderbyen Guadalest. Andre nordmenn skapte egne «norske attraksjoner», som turer til Solgården, Minnekirken i Villajoyosa og hjem til maleren Pedro Delso, som var gift med den norske sykepleieren Signe. Hun kom til området fordi hun arbeidet ved Solgården, og senere viste hun turister rundt på familiens eiendom og solgte mannens kunst (intervju med Signe Delso). I 1970-årene var turismen viktig for sysselsettingen av unge nordmenn i Benidorm.

Et annet eksempel på transnasjonalt økonomisk samarbeid relatert til turisme var båtfabrikken Dracomar i El Campello. Fritidsbåtfabrikken ble åpnet etter at Jens Grüner-Hegge, som hadde bakgrunn i shipping, flyttet til Alicante. Spanske myndigheter krevde dokumentasjon på inntekt for å utstede oppholdstillatelse, og Grüner-Hegge dro til Norge for å skaffe investeringskapital. Kåre Drangsholt tente på ideen med å produsere fritidsbåter i Spania. Grüner-Hegge planla å selge båter til spanjoler og nordeuropeere i Spania, men eksporterte senere også båter til andre land som Norge. Samarbeidet mellom Drangsholt og Grüner-Hegge førte til at Dracomar fra 1972 laget båter på lisens fra fabrikken i Flekkefjord.

JKGH: – Jeg bygde norske båter på lisens fra Draco, Windy, Scan og så videre. Hadde 52 spanske arbeidere etter hvert. Ganske stor fabrikk.

AELC: – Var den i Alicante?

JKGH: – Nei i El Campello. Stor fabrikk, jeg tror den var 6000 kvadratmeter. [...] De sang mens de arbeidet, det ble min gamle far så imponert over da han kom ned. [...] så hadde vi store julefester med utdeling av skinker og alle drakk kongepjoltere så de var helt bevisstløse. [...] Jeg gikk jo i vannet da når jeg skulle bestille ting. For det var

sånn one-man-show da. Det var jo helt vilt. [...]. Så jeg bygget fabrikken uten egentlig å vite hva jeg skulle bruke den til. Jo, jeg hadde laget et *sinopsis* på båter da.² Og sku' lage på lisens. Og det ble veldig vellykket. Vi laget tusenvis av båter som vi eksporterte og fikk da *desgravación fiscal*, altså en bonus fra staten, fordi det var cash, valuta til staten. Da eksporterte vi til Norge, til Sverige til England. Og det var jo fantastisk interessant – men et jævla slit. (Intervju med Jens K Grüner-Hegge.)

Båtproduksjonen gav muligheter for finansiering gjennom offentlige, spanske banker og eksportstøtte (gjennom skattefritak) i tiden frem til 1986, da Spania ble medlem av EU. Da forsvant konkurransefordelene i og med det indre markedet. Dette var et av flere eksempler som viser at markedsfordelene i Spania endret seg som følge av økonomiske konjunkturer og europeisk integrasjon. Før medlemskapet i EU fantes et beskyttet indre marked. Da det forsvant, gikk en del bedrifter konkurs.

En av de tidligste norske transnasjonale helseinstitusjonene i Alicante var Solgården. Bestyrer og direktør arbeidet i Alicante, mens styret satt i Norge. Det var feriesenter for norske psykisk utviklingshemmede, men «helsesvake eldre» ble snart en enda viktigere kundegruppe. Solgården ble en viktig arbeidsplass for de ca. 20 spanjolene som arbeidet der. Norske bedrifter skapte altså også arbeidsplasser for spanjoler og andre, selv om mange norske bedrifter foretrakk å ansette nordmenn av språklige og kulturelle grunner.

I perioden før 1982 var det få yngre nordmenn som emigrerte til Alicante, men de som gjorde det, søkte arbeid innenfor turisme og eiendom. Samarbeid mellom norske og spanske entreprenører, husbyggere og selgere var fundamentalt for norske eiendomsaktører, som trengte lokal kompetanse og kjennskap til regelverk og byråkrati. Norske innflyttere behersket ikke det formelle språket og manglet kontakter blant offentlige og private eliter. Det var en av grunnene til at Francisco Malonda fikk en nøkkelrolle sammen med Smithbrødrene og John Warpe. Malonda, som i dag driver godterifabrikk med 500 ansatte i Oliva, drev tidligere med appelsineksport (intervju med Francisco Malonda). Det gjorde at Malonda kunne flere språk, og dessuten eide han jordeiendommer. Da feriehusboomen startet, begynte Malonda med eiendom og feriehus til nordeuropeere. Først bygget han ut appelsingården *Finca el Romeral* utenfor Alfaz, der appelsintrærne ble byttet ut med *bungalows*, og

2 Grüner-Hegge bruker et spansk ord som her betyr plan/skisse, for å søke om støtte fra en offentlig spansk bank.

Warpe og Smith-brødrene solgte hus til nordmenn. Så ble byggefeltet *Foya Blanca*, som også hadde vært gård, bygget ut. Malonda og Warpe drev også et reisbyrå kalt *Viajes Florida* sammen, like ved det norske konsulatet i Benidorm.

Eiendomsformidling førte til ringvirkninger. For eksempel økte behovet for oversettelser. Merete Ihlen, som kom til Alfaz i 1968 med sin mor, arbeidet først for *notarius publicus* i Benidorm, der hun oversatte kjøpekontrakter til norske kjøpere (intervju med Merete Ihlen). Hun solgte også hus på boligfeltet *Colonia Escandinava* i Alfaz, hvor det har bodd nordmenn siden midten av 1970-årene. Senere opprettet hun et eget eiendomsselskap der to av de viktigste innvandregruppene i Alfaz del Pi, nemlig nederlendere og nordmenn, utgjorde kundegrunnlaget. Eiendomsselskapet drev ikke bare med salg, men organiserte også oppussing og vedlikehold, vaktmestertjenester og utleie (intervju med Merete Ihlen).

Mens noen solgte eiendom gjennom hele perioden, ble eiendomssalg en mellomstasjon for kokken Erick Berghof. Kort tid etter å ha kjøpt flere rekkehus i *Calle de Noruega* (norgesgaten), reinvesterte han i en stor restaurant *El Vikingo*, med bar og eget svømmebasseng (Kvaale 1968: 30; Horrocks, 1984). På samme måte som blant utvandrede nordmenn i USA var bruken av vikingnavn på bedrifter populært. Det etniske markedet var det viktigste kundegrunnlaget, og de første årene ble det feiret 17. mai rundt svømmebassenget. Men nettopp sesongvariasjon gjorde også slike bedrifter sårbare. Konkurransen fra andre restauranter var hard, og beliggenheten i utkanten av en liten by gjorde at få kom tilfeldig innom. Baren holdt åpent i flere år etter at restauranten stengte, med støtte av stamgjester og basert på etnisk lojalitet, for eksempel ved at Den norske klubben (DnkCB) i flere år leide klubblokaler i overetasjen.

Fra midten av 1970-årene finansierte også den norske velferdsstaten flere stillinger i Alicante, ved å betale lønn til både prest, lærere og konsulere der. Hovedsakelig ble stillingene besatt av nordmenn. Diakonhjemmet ansatte også en psykiatrisk sykepleier som drev hjelpearbeid blant norske pensjonister (*Aftenposten* 06.12.1973:11). Dermed økte arbeidsmigrasjonen fra Norge til Alicante. Både i 1986 og i 2013 var for eksempel alle lærerne norske på Den norske skole Costa Blanca (DnsCB), med unntak av en spansk lærer (intervju med María Pilar de la Cuesta Morán). Uten norsk finansiering hadde stillingene antagelig ikke eksistert.

Nedgang og omstilling (1988-1995)

Nedgangen i perioden 1988–1995 hadde først og fremst å gjøre med internasjonale forhold, som oljeprisen, devaluering av den norske kronen, økende norsk arbeidsledighet (6 prosent), høy gjeld og boliglånsrenter (14–16 prosent) fulgt av boligkrakk og bankkrise. Da oljeprisen sank til 10 dollar fatet i 1986, fikk ikke oljearbeiderne lenger gratis hjemreise mellom jobb og bosted. Det førte igjen til at oljefamilier flyttet tilbake til Norge. Det fikk store konsekvenser for norske bedrifter og institusjoner i Alicante. Den norske skolen måtte si opp lærere på grunn av elevmangel, og norske arbeidsmigranter med eiendom som næringsvei måtte finne et annet levebrød. Den norske klubben ansatte enkelte medlemmer som sekretærer/kafévertter i delstillinger, som en form for etnisk solidaritet. En migrant startet slankestudio, og sønnen solgte mobiltelefoner i stedet for å selge eiendom (Lund 1990; Intervju med Erik Svanberg).

Den norske gjeldskrisen førte til at flere tusen norske familier mistet hjemmene sine, og noen mistet også huset i Spania til banker. Det førte til at noen flyttet til Norge, mens andre fikk muligheter til å kjøpe eiendommer i Spania. Norsk Revmatikerforbund kjøpte for eksempel det som senere ble ReumaSol på tvangsauksjon, gjennom en norsk bank med filial i Luxemburg.

Mer helse og eiendom - vekst (1996-2013)

I den tredje perioden, som begynte i 1996, var det igjen vekst i eiendoms- og helsesektoren i Alicante som var innrettet på det norske markedet. Mens det før 1986 hadde vært vanskelig å få autorisasjon som lege med utenlandsk utdannelse, ble det lettere etter 1986, siden Spania også måtte følge fri flyt-politikken. Det var annerledes for de første norske legene i Alicante som etablerte seg i 1980-årene, og hadde strevd for å få legekonsesjon. For norsk helsepersonell ble det enda lettere å jobbe i EU-land etter 1994 da Norge ble med i EØS.

Fra tusenårsskiftet ble den norske velferdsstatens tilstedeværelse i Alicante enda mer omfattende. Helseboomen handlet mest om fokus på eldreomsorg. Det såkalte *eldreløftet* var basert på en idé fra FrP og Høyre om individenes rett til valg i eldreomsorgen. En del norske politikere mente at det burde etableres tilbud om eldreomsorg i utlandet. Fordelene for staten var å spare penger ved å

flytte ut dyre arbeidsplasser, og så betalte arbeidskraften i lokale spanske lønninger, og samtidig økte de eldres valgfrihet. I denne sammenhengen var utlandet nesten ensbetydende med Spania. Denne politikken førte til at den statlige Husbanken gav lån til bygging av sykehjem i Spania (Husbanken, 2005).

To sykepleiere startet det første norske sykehjemmet, *Finca el Romeral* for Sagenehjemmet, før de ble helsegründere og dannet sitt eget feriesykehjem (Parkhjemmene) og hjemmesykepleiefirma *Costa Blanca Nursing* («Annerledes ferie for eldre» 2008). På helseinstitusjonene *Centro Asistencial Noruego* (CAN), *Finca el Romeral*, *Fundación Betanien* og *Vistamar* jobbet det norsk-språklige hjelpe- og sykepleiere. Det førte til at arbeidsmigrasjon fra Norge til Alicante innen eldreomsorg også økte. Noen av dem som arbeidet der, var norsk-chilenere og norsk-spanjoler som tidligere hadde innvandret til Norge og så flyttet videre (intervju med Francisco Fraga og Pablo Sbertoli). De utkonkurrerte lokale søkere, siden de allerede snakket både norsk og spansk.

Fra 2005 økte den norske velferdsstaten sin tilstedeværelse gjennom transnasjonale diakonstillinger til Sjømannskirken for å hjelpe norske barn og norsk ungdom, spesielt i Alicante, etter at en NRK-dokumentar hadde belyst barnevernsproblematikk og rusmisbruk (NRK 1, «Skal vi hjem snart, mamma», 2004). Fra 2005 til 2012 fantes det i tillegg et norsk NAV-kontor i Alicante, som i hovedsak skulle avdekke trygdesvindler. Det ble imidlertid lagt ned i 2012 på grunn av høye kostnader og manglende resultater.

For den norsk-iranske fysioterapeuten Nazaneen Heydar ble norske pensjonister i Albir kundegrunnelaget for flere klinikker. Fysioterapeuter var en viktig gruppe helsearbeidere, siden pasienter fikk refundert utgifter til fysioterapi i Europa med rekvisisjon fra lege i Norge. Ved *Costa Blanca Physiotherapy* var både kundene og de ansatte 95 prosent norskspråklige (intervju med Nazaneen Heydar).

Den eneste norske frivilligsentralen utenfor landets grenser åpnet i Alfaz del Pi i 2009. Med egen post på det norske statsbudsjettet og gratis lokaler fra Alfaz kommune er den et godt eksempel på en transnasjonal velferdstjeneste. Lederen er spansk-norske Teresa Zuriaga Hundseth fra Valencia (intervju med Teresa Zuriaga Hundseth). De frivillige er hovedsakelig nordmenn som hjelper nordmenn lokalt. Og de som trenger hjelp, er som regel norske pensjonister. Noen nordmenn hjelper også andre trengende, som barnehjemsbarn i Altea, søramerikanske innvandrere i Callosa, funksjonshemmede i Villajoyosa og dyr. Det frivillige arbeidet gav mening og lokal tilhørighet. For Zuriaga Hundseth var likevel den transnasjonale

livsstilen, som de fleste frivillige førte, en utfordring for virksomheten. Mens nordmenn som bodde alene, eller på sykehjem i Alicante, trengte besøk hele året, var de fleste frivillige bare til stede i vinterhalvåret.

Et annet kjernemarked for en del norske migranter i Spania gjennom hele undersøkelsestiden var spanskundervisning for nyankomne, særlig pensjonister med mye fritid. Både nordmenn og spanjoler, frilansere, organisasjoner og bedrifter drev med språkundervisning, oversettelse og tolking. På grunn av spansk arbeidsledighet etter finanskrisen 2007–2008 ble norskkompetanse enda mer interessant, både for dem som ønsket jobb i Alicante, og for dem som søkte jobber i Norge. Nordic House i Alfaz del Pi har siden 2012 rekruttert spanske ingeniører og sykepleiere til intensive norsk språk- og kulturkurs, der målet var jobb i Norge. Siri Lund, som driver Nordic House, er enda en mangesysler med erfaring som timesharelser, turistsjef, skribent i *Skandinavisk Journal* og lærer ved flere norske skoler i Alicante. På Nordic House underviser hun både i norsk for spanjoler og spansk for nordmenn (intervju med Siri Lund). I Kristiansund driver Frank Øyen det transnasjonale *Nordic House*. I 2016 ble Lund og Øyen engasjert av en norsk kommune til et såkalt språkbadprosjekt (*full immersion*) for syriske flyktninger som skulle lære norsk på 33 dager (NRK 1 Møre og Romsdal, 2016). Eksempelet viser at entreprenører satset i både spanske og norske markeder alt etter hvor utsiktene til lønnsomhet var størst. Siden det var vanskelig å drive egne bedrifter lønnsomt, flyttet også en del tilbake til Norge av økonomiske årsaker. Haugesundsartisten Gunnar Andersen, som kalte området *Costa Flesk*, flyttet i 2008 tilbake til Norge med familien, etter åtte år der med økonomiske utfordringer (Andersen 2012:123–124). Selv om enkelte kan ha tjent godt i perioder, var lønningene generelt lavere, arbeidstiden lenger og forholdene mer usikre i Alicante enn i det norske arbeidsmarkedet. Som tidligere nevnt var dessuten næringer som satset på de etniske markedene, forbundet med stor usikkerhet knyttet til sesongmessig variasjon. Særlig i desember og januar samt mai og juni var det lite å gjøre for entreprenørene i Alicante, siden pensjonistene ofte dro til Norge i april og barnefamiliene ikke kom før skoleslutt i juni.

Konklusjon

Dette kapitlet har handlet om dem som flyttet til Alicante og jobbet der i tiden fra 1965 til 2014. Det var kjøpekraften til de norske pensjonistene der som førte til arbeidsmigrasjon gjennom hele perioden. Gjennomgående har arbeidende

nordmenn i Alicante jobbet med turisme, helse og eiendomsnæring. En viktig grunn til at det utviklet seg et eget marked rundt Benidorm innen helsetjenester, var at sesongmigrantene var villige til å betale mer for helsetjenester tilbudt av nordmenn. Det førte til at det utviklet seg et norskspråklig marked for helsetjenester. De fleste helsearbeiderne kom i den tredje perioden, etter at antallet nordmenn i området igjen økte. Da var det mange potensielle kunder, og strukturelt enkelt å flytte til Spania for å utøve helseyrker.

Det var vanskelig å skaffe seg et levebrød i Alicante. Flere av mine informanter har byttet jobber flere ganger, og kaller arbeidslivet der «litt Texas» og «Amerika». Løsningen for mange var mangesysleri, som både var og er typisk i området. Nordmenn har vært ansatt i spanske bedrifter, særlig innenfor ulike typer av salg, bank, forsikring, helse og omsorg. Provisjon var utbredt, særlig de første tiårene. De fleste som jobbet, hadde flere engasjement samtidig eller fordelt utover året, siden mange jobber bestod av midlertidige engasjementer. Informantene mine hadde forskjellig bakgrunn fra Norge, men i Alicante var det vanlig å selge boliger og/eller undervise nordmenn i spansk. I perioder med norsk lavkonjunktur solgte eiendomsaktørene andre produkter. En utfordring for arbeidsmigrantene var mangel på nettverk. Det som da gjenstod, for nordmenn som ikke fikk jobb, var å danne egne enkeltmannsforetak. De nordiskspråklige som kunne spansk, hadde fordeler i arbeidsmarkedet, på samme måte som de spanskspråklige som behersket nordisk, også hadde det. For norskspråklige var det mulig å finne arbeid i områder i Alicante der det bodde mange nordmenn, også under og etter finanskrisen.

Noen nordmenn skapte arbeidsplasser for andre enn norske migranter. Det handlet særlig om helseinstitusjoner og enkelte bedrifter som båtfabrikken Dracomar. Den norske velferdsstaten skapte også arbeidsplasser gjennom overføringer innen eldreomsorg, sosialt arbeid og utdanning. Disse stillingene ble oftest besatt av norskspråklige prester, sosialarbeidere, sykepleiere og lærere. Det var derfor fremdeles slik i 2014 at den norske velferdsstaten var en nøkkelbedrift i Alfaz del Pi (Bergundhaugen 2007: 171).

En nødvendig forutsetning for at flere grupper nordmenn kunne bo i Alicante, var eksporterbare trygder og pensjoner innenfor et integrert Europa (Sejersted 2012, Brochmann 2011). Europeisering forenklet flytting til Spania etter 1994 da Norge ble medlem av EØS. Dette var særlig merkbart for helsepersonell, som fikk autorisasjon i Spania. Både oppholds- og arbeidstillatelse ble dessuten forenklet for alle fra et annet EU/EØS-land som ville bo og arbeide i Spania.

Mengden av arbeidsmigrasjon fra Norge til Alicante har variert fra 1965 til 2014, i henhold til både spanske, norske og globale konjunkturer. Det var hard konkurranse om å lykkes med helsebedrifter i Alicante. Over tid har det blitt færre turistrelaterte jobber og mer helserelaterte og eiendomsrelaterte jobber blant nordmenn i Alicante.

Flere tusen nordmenn arbeidet i en rekke yrker i Alicante i undersøkelsesperioden. Ved å føre fenomenet tilbake til 1965 og inndele utviklingen kronologisk i tre perioder har jeg forklart et mangfold av etniske markeder og dessuten synliggjort en utvikling over tid. Selv om majoriteten av nordmenn i Spania har vært pensjonister, har samtidig yngre norske migranter tilbudt varer og tjenester til en norskspråklig kundekrets. I tillegg til ordinært lønnsarbeid og egne bedrifter var også en del pensjonister økonomisk aktive i frivillig eller uformelt arbeid, som regel rettet mot de norske miljøene.

Litteratur og kilder

- «Annerledes ferie for eldre», i *Spaniaposten*, 10.04.2008.
- «Diakonhjelp til norske turister i Spania», i *Aftenposten*, 06.12.1973.
- «Som et nytt menneske etter opphold i Syden», i *Aftenposten*, 09.06.1966.
- Aandstad, R. (2007). «Fra ferie til hverdag: norske barnefamilier i Alfaz del Pi», Oslo: UiO, masteroppgave.
- Andersen, G. (2012). *Ein knalltøffe Haugesundar*, Skjold: G.A. Solli.
- Aubert, W. (1969). *Det skjulte samfunn*, rev. utg. Oslo: Pax.
- Bergundhaugen, K. (2007). «Ta det litt tranquilo. En studie av liminalitet, ferierom og den norske velferdsstaten i Alfaz del Pi», Oslo: UiO, masteroppgave.
- Bjørklund, S. (2006). «Vinterfugl i sommerland, om nordmenns levemåte i et lokalsamfunn på Gran Canaria», Bergen: UiB, masteroppgave.
- Blindheim, I.L. (2009). «Jeg er ikkje guiri, jeg bor her: utfordret identitet, nordmenn på Costa del Sol», Oslo: UiO, masteroppgave.
- Brochmann, G. (2011). *Velferd og migrasjon: den norske modellens framtid*, Nou 2011:7, Oslo: Statens forvaltningstjeneste.
- Cardozo, A.E. Laksfoss (under arbeid). «Mer enn sol og varme. Transnasjonale norske migranter i Alicante 1965-2014», Stavanger: UiS, ph.d.-avhandling.
- Danielsen, K. mfl. (2004). «Transnasjonale og nasjonale eldrelev. En studie av stedets og hjemmets betydning i eldre år», i Øivind Fuglerud (red.), *Andre bilder av «de andre»*. *Transnasjonale liv i Norge*. Oslo: Pax.
- Faist, T. mfl. (2013). *Transnational Migration*, Cambridge: Polity.
- Fernandez Fúster, L. (1991). *Historia general del turismo de masas*, Madrid: Alianza Editorial.

- Foss, L. (2002). «Ingen vei tilbake? En studie i hverdagsvirkelighet og identitet blant norske pensjonister i Marbella, Costa del Sol», Oslo: UiO, hovedoppgave.
- Fragell, K. (1995) «'Otium cum dignitate': livsførsel og ærbarhet blant norske alderspensjonister i Alfaz del Pi», Oslo: UiO, hovedoppgave.
- Glick Schiller, N. mfl. (1992): «Transnationalism: A New Analytic Framework for Understanding Migration», i *Annals of the New York Academy of Sciences*, 645: 1–24, 1992.
- Grytten, O. Honningdal og Hunnes, A. (2016). *Krakk og kriser i historisk perspektiv*, Oslo: Cappelen Damm Akademisk.
- Johannson, V.H. «Maurernes konge er nordmann!», i *Aftenposten*, 26.06.1965.
- Helset, A. mfl. (2004). «Norske pensjonister og norske kommuner i Spania», Oslo: Nova.
- Husbanken (2005). «Lån til boliger i utlandet». HB 7.B.32 lest på < <http://biblioteket.husbanken.no/arkiv/dok/1363/brosjyren.pdf>> 01.09.2017.
- Henriksen, K.T. (2008). «Hva er norsk i Spania? En kvalitativ undersøkelse av norsk identitetsforhandling i Alfaz del Pi», Bergen, UiB, masteroppgave.
- Horrocks, D. «Vikings on the Costa Blanca», i *Costa Blanca News*, 06.11.1984.
- Instituto Nacional de Estadística (1965-2015) «INEbase: Demografía y población» <<http://ine.es>>
- Kristensen, M.H. (2005). «Et lite stykke Norge i Spania: en studie av alderdom som sosiokulturell konstruksjon blant nordmenn i L'Alfàs del Pi i Spania», Oslo: UiO, masteroppgave.
- Kvaale, R. «Den 'lykkelige gaten' i Alfaz del Pi», i *A-magasinet*, 08.06.1968.
- «Ley Orgánica 5/1982 de 1 de julio, de Estatuto de Autonomía de la Comunitat Valenciana» *BOE* nr. 164, 10.07.1982 <<https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-1982-17235>> 17. 08.2013.
- Lund, S. «Mia slanker bort fett – metervis», i *Skandinavisk Journal* 22.01.1990.
- Longino, C.F jr. mfl. (1991): «On the nesting of Snowbirds: A Question about Seasonal and Permanent Migrants», i *Journal of Applied Gerontology*, 10, 2: 157–168, 1991.
- Løbach, C. (2007). «Hvite vegger, blanke ark: norske hjem i spanske hus», Oslo: UiO, masteroppgave.
- Martinsen, J.T. (2007). «Til Spania for å finne det gode liv. Norske pensjonisters forsøk på å skape et meningsfylt liv i nye omgivelser», Tromsø: UiT, masteroppgave.
- Mazón, T. og Huete, R. (2005). «Turismo residencial en el litoral alicantino: Los casos de Denia, Altea, Benidorm, Santa Pola y Torrevieja», i T. Mazón og J. Aledo (2005), *Turismo residencial y cambio social. Nuevas perspectivas teóricas y empíricas*. Alicante: CAM, Obras Sociales, FRAX og Universidad de Alicante.
- Myklebost, H. (1989): «Migration of Elderly Norwegians», i *Norsk Geografisk Tidsskrift* 43, 1989.
- NRK1 (2016) Møre og Romsdal, «Slik får de lære alt om oss på 33 dager», 20.09.2016. Lest <<https://tv.nrk.no/serie/distriktsnyheter-moere-og-romsdal/DKMR98092016/20-09-2016#t=22s>> 18.05.2017.
- NRK1 (2004) Brennpunkt, «Skal vi hjem snart, mamma?» 24.02.2004

- Sejersted, F. (2012). *Utenfor og innenfor. Norges avtaler med EU*, Nou 2012:2, Oslo: Departementenes servicesenter.
- Strøm, B. (1998). «Den lange ferieturen: om norsk langtidsturisme på Costa Blanca», Oslo: UiO, masteroppgave.
- Tusell, J. (2007). «Desarrollo económico, apertura y tardofranquismo (1966-1975)», i John Lynch (red.), *Historia de España: Época contemporánea 1808-2004*, Barcelona: Crítica.
- Vartdal, I. (2007). «Et lukket paradis? En studie av hverdagen til norske ungdommer i Spania», Oslo: UiO, masteroppgave.
- Westbye, L.V. (2005). «Drømmen om det gode liv: en antropologisk tilnærming til en gruppe norske barnefamilier bosatt i Spania», Bergen: UiB, masteroppgave.

Intervjuer

- Svein Carlo Bjerke, Benidorm, 14.11.2014
- María Pilar de la Cuesta Morán, Alfaz del Pi, 17.06.2013
- Signe Delso, Alfaz del Pi, 29.05.2013
- Francisco Fraga, Alfaz del Pi, 21.06.2013
- Jens K Grüner-Hegge, La Nucía, 05.03 og 04.06.2013
- Nazaneen Heydar, Alfaz del Pi, 13.11.2014.
- Merete Ihlen, Alfaz del Pi, 12.11.2014
- Karl Johan Lien Warpe, Alfaz del Pi, 20.06.2013
- Siri Lund, Alfaz del Pi, 25.06.2013
- Francisco Malonda, Oliva, 07.07.2014
- Jan Arild Nilsen, Benidorm, 04.03.2013
- Pablo Sbertoli, Villajoyosa, 15.04.2013
- Erik Svanberg, Alfaz del Pi, 08.07.2013
- Teresa Zuriaga Hundseth, Alfaz del Pi, 12.11.2014

KAPITTEL 7

Flyktninger, fred og sikkerhet

Moral eller realisme i Nobels fredspris' historie?¹

Øyvind Tønnesson

Vi kan gjerne ha en visjon om en verden uten flyktninger – en verden der kvinner og menn aldri er i fare på grunn av sin religion, nasjonalitet, politiske syn eller tilhørighet til en bestemt gruppe, eller en verden der mennesker aldri må flykte fra krig eller konflikter. Men det er ikke en slik verden vi lever i. Vi kan lett bli overmannet av enten desperasjon eller kynisme, av ønsket om bare å dyrke vår egen hage og ha nok med oss selv.²

Dette uttalte Den Norske Nobelkomité's formann, historikeren og direktøren ved Norsk utenrikspolitisk institutt, John Sanness, da han i 1981 presenterte Nobels fredspris til FNs høykommissariat for flyktninger (UNHCR). Talen hans gir et inntrykk av hvordan det internasjonale flyktningproblemet kunne bli oppfattet da man en tid hadde vært vitne til at millioner flyktet fra Vietnam, Afghanistan og Etiopia. Den gir imidlertid også innblikk i hvordan Nobelkomiteen oppfattet flyktningstrømmers internasjonale betydning ved inngangen til den kalde krigens siste tiår – en oppfatning som fikk stor vekt i «globaliseringsperioden» som fulgte da den kalde krigen tok slutt: «Vi lever i et verdenssamfunn av stater, slik det kommer til uttrykk i FN, men vi lever også i et verdenssamfunn av kvinner og menn, og mange av disse kvinnene og mennene er statsløse.»³

1 Forfatteren takker Det Norske Nobelinstitut for adgang til materiale som er benyttet i denne artikkelen.

2 John Sanness, tale ved utdelingen av Nobels fredspris 1981, http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/peace/laureates/1981/presentation-speech.html [oppslagsdato 24.2.2017]

3 Ibid.

Sanness pekte fremover, kanskje i høyere grad enn han kunne ane. Han sa det ikke direkte, men i «verdenssamfunnet av kvinner og menn» kunne ikke menneskelig lidelse som følge av manglende beskyttelse fra en stats side aksepteres. Der måtte råde sikkerhet, ikke bare, og kanskje heller ikke først og fremst, for stater eller nasjonale samfunn. Det måtte bli tale om det som noen år senere skulle bli kalt menneskelig sikkerhet – *human security* – og ansvaret for denne sikkerheten måtte i siste instans ligge i verdenssamfunnet av stater.⁴

Nobelkomiteens leder ga imidlertid også et historisk perspektiv på utviklingen av flyktningproblemet og dets betydning i det jeg her vil omtale som en internasjonal *fredspolitisk* sammenheng (begrepet forklares nedenfor). Nobels fredspris har gjennom sin 116 år lange historie både fanget opp og inngått i utviklingen av dette politiske feltet. Jeg skal i dette kapitlet komme tilbake til prisen flere ganger, idet jeg vil vise hvordan og hvorfor mennesker på flukt ble og har forblitt et viktig tema i den bredere tenkningen om årsaker til krig og betingelser for fred de siste hundre årene.

Jeg vil først gi et riss av den internasjonale fredspolitiske utviklingen fra slutten av 1800-tallet frem til dannelsen av Folkeforbundet. Deretter skal jeg gjøre kort rede for fremveksten av det internasjonale flyktningregimet i mellomkrigstiden og hvordan temaet da inngikk i internasjonal fredspolitikk. Flyktningregimet kan ikke minst knyttes til Fridtjof Nansens navn. Vi skal se på tankene som lå bak da fredsprisen ble gitt til ham i 1922 og til Nansenkontoret for flyktninger i 1938.

Andre verdenskrig, holocaust og den globale kalde krigen satte i noen grad det internasjonale flyktningproblemet i nytt lys, noe vi kan se gjennom fredsprisene til UNHCR både i 1955 (for 1954) og 1981 – og til den belgiske dominikanermunken George Pire i 1958, en prisvinner som nok de færreste husker. Jeg vil hevde at det internasjonale flyktningregimets utvikling inngikk i en fredspolitisk dynamikk, der realiseringen av humanitære idealer kunne ses som målet, men der den aktuelle historiske kontekst hele tiden var avgjørende.

De siste 35 årene er Nobels fredspris ikke tildelt personer eller organisasjoner som har hatt flyktninger som sitt primære arbeidsfelt. I samme periode har antallet flyktninger og internt fordrevne steget kraftig, og sammenhengen mellom flyktningstrømmer og krig er langt fra svekket. Ifølge UNHCR var det

4 Om begrepet «human security», se UNDPs *Human Development Report 1994*, <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-report-1994>, [oppslagsdato 24.2.2017]

samlede antall mennesker på flukt ved utgangen av 2015 oppe i 65,3 millioner, og over halvparten av dem som hadde forlatt sine hjemland, kom fra Afghanistan, Syria eller Somalia. Burde ikke Den Norske Nobelkomité igjen gi fredsprisen til noen som arbeider for flyktninger fra krig – til UNRWA, FN-organisasjonen for flyktninger fra Palestina, som fyller 70 år i 2019, eller kanskje til UNHCR for tredje gang? Jeg vil avslutningsvis gi en mulig historisk fredspolitisk begrunnelse for en slik pris.

Den fredspolitiske tradisjonen

«Krig synes å være like gammelt som mennesket, men freden er en moderne oppfinnelse», skrev juristen Sir Henry Maine en gang midt på 1800-tallet.⁵ Oppfinnelsen det var snakk om, kom i to former etter Napoleonskrigene. På den ene side opprettet idealistiske mennesker på begge sider av Atlanterhavet de første fredsforeninger, stort sett med utgangspunkt i religiøse forestillinger og indignasjon over krigens forferdelighet. På den annen side etablerte Europas stormakter et kongressystem som skulle forebygge gjentakelse av kriger av den art og det omfang som Napoleonskrigene hadde hatt. Det var ikke svært visjonært, men det kan hevdes at «Den europeiske konsert», som systemet er kalt, i noen grad bidro til å forhindre stormaktskrig og ga diplomatisk erfaringsgrunnlag for senere internasjonalt samarbeid.

Inntrykkene fra Krimkrigen 1853–56, fra den amerikanske borgerkrig på 1860-tallet og den tysk-franske krig i 1870–71 ga grunnlag for en forsterket motvilje mot storkrig. Denne spilte inn i grenseoverskridende arbeid for humanitære ideer, noe vi ser ikke minst ved dannelsen av *Røde Kors* i 1863, men stimulerte også diskusjoner i grenseoverskridende miljøer om hvordan krig mellom stater kunne forhindres. Opprettelsen av *Det internasjonale folkerettsinstituttet* i 1873, en ikke-statlig, elitepreget og selvrekrutterende organisasjon av fremstående jurister, er et tidlig eksempel. Instituttets medlemmer engasjerte seg for fredelig konfliktløsning mellom suverene stater – og bidro for eksempel i forkant av Berlin-konferansen 1884–85 til utformingen av kjørereglene for kappløpet om Afrika. Mark Mazower har pekt på at de internasjonale juristene, «som et redskap for å redde imperialismen fra sine mørke,

5 William Welch, «Mind the Peace», (review article on Michael Howard's *The Invention of Peace* (2001)), *Vision* (Fall 2002), se www.vision.org.

skitne sider», utviklet et språk om ansvar, omsorg og plikter som med overraskende få endringer er videreført i dagens FN-ledede «internasjonale samfunn».⁶

Diskusjonene om krig og fred i tiårene som fulgte, var koplet til tidens bredere filosofiske, historiske, sosiologiske, rettsvitenskapelige og politisk-økonomiske samtaler, og de inngikk i ideologisk strid. Det er risikabelt, men hvis jeg skulle gi én overskrift som kunne beskrive det fenomenet som den tidlige internasjonale fredsbevegelse utgjorde, så måtte den inneholde ordene *intellektuell, rasjonalistisk, liberal (kanskje til og med liberalistisk), borgerlig, demokratisk og eurosentrisk*.

I 1889, da man i Paris markerte at hundre år hadde gått siden den store revolusjonen og arrangerte verdensutstilling med det nyeste som vitenskapsbasert industriutvikling kunne by på, var den franske hovedstaden et naturlig møtested for mange av modernitetens menn. Noen av dem holdt egne konferanser. En slik konferanse ledet til dannelsen av *Den andre internasjonale* – Sosialistinternasjonalen. En annen, som samlet parlamentarikere fra ti land, dannet det som ti år senere, under en større konferanse i stortingsbygningen i Kristiania, ble *Den interparlamentariske union* (IPU). I 1891 ble det også dannet en internasjonal paraplyorganisasjon over nasjonale fredsforeninger, med hovedkontor – *Det internasjonale fredsbyrå* – i Bern i Sveits.⁷ De tre organisasjonene markerte seg alle med «anti-militarisme». Dette betydde ikke at de nødvendigvis var motstandere av all oppbygging eller bruk av militærmakt, men at de oppfattet ideer som forherliget krig og militære autoritetsstrukturer, som reaksjonære – som hindre for en progressiv utvikling innen politikk, kultur og sosiale forhold.

Socialistinternasjonalen, Den interparlamentariske union og Det internasjonale fredsbyrå arrangerte regelmessige konferanser og kan ses som uttrykk for den omfattende globalisering som fant sted i tiden omkring forrige århundreskifte. Konferansene og øvrig virksomhet forutsatte ikke minst velfungerende internasjonal kommunikasjon – tog, dampskipsruter, avisdistribusjon,

6 Mark Mazower, *Governing the World. The History of an Idea*, Penguin 2012, s. 68–73. Se også Nuzzo, Luigi: Colonial Law, i: European History Online (EGO), Leibniz Institute of European History (IEG), Mainz 2012-04-16. URL: <http://www.ieg-ego.eu/nuzzol-2011-en>

7 Om tidlige fredsorganisasjoner, se for eksempel David Cortright, *Peace. A History of Movements and Ideas*, Cambridge University Press 2008. Se også Mazower, op.cit.

telegraf og så videre. De to sistnevnte ble også hjulpet frem av rikfolk som ble engasjerte pådrivere for fremskritt og fred, ikke minst filantroper som Andrew Carnegie og John D. Rockefeller – og Alfred Nobel. De ønsket alle å bidra til å skape en bedre og fremfor alt mer fornuftig og velorganisert verden. Nobelprisene ble instrumenter for å fremme en slik utvikling.

Variierende grader av og former for politisk kamp i forskjellige land ga imidlertid ulike nasjonale forutsetninger for debattene om krig og fred. Det som gikk igjen fra konferanse til konferanse som et samlende krav, var at internasjonale konflikter måtte løses på fredelig vis gjennom voldgift, og at det derfor måtte etableres en fast internasjonal voldgiftsdomstol. Denne burde både løse konflikter på kort sikt og gradvis bidra til å utvikle internasjonal rett. Da en lang rekke stater i 1899, etter initiativ fra Russlands Tsar Nikolai II, samlet seg til Den internasjonale fredskonferansen i Haag i Nederland (*Den første Haagkonferanse*), fikk fredsorganisasjonene også en slags felles ramme for sin virksomhet. Konferansen i Haag diskuterte både nedrustning, regler for krigføring og former for internasjonal voldgift. Blant nokså magre resultater var opprettelsen av noe som ble kimen til en internasjonal voldgiftsdomstol.

Viktigere var det kanskje at USAs president Theodore Roosevelt i 1904 tok initiativ til *Den andre Haagkonferanse*, som ble avholdt i 1907. Der ivret flere – ikke minst en av Norges teknisk delegerte, Nobelkomiteens sekretær, Christian Lous Lange – for å gjøre Haagkonferansene faste, med et eget internasjonalt profesjonelt sekretariat. Tidlig i juli 1914, få dager etter de berømte skuddene i Sarajevo, kunne Christian Lange, nå som generalsekretær for Den interparlamentariske union i Brussel, glede seg over at det var oppnådd enighet om å la en internasjonal komité ta fatt på forberedelsene av *Den tredje Haagkonferanse*, som skulle finne sted i 1917. Dette bar bud om virkelige fremskritt i internasjonale relasjoner. Men Den tredje Haagkonferanse ble det selvfølgelig ikke noe av.⁸

Med utbruddet av første verdenskrig – The Great War, eller «Den europeiske borgerkrig», som Christian Lous Lange raskt kalte den – ble forutsetningene for diskusjon av internasjonal fredspolitikk sterkt endret. Jeg skal ikke gå mye inn på dette, men vil forklare hva jeg legger i begrepet «internasjonal fredspolitikk». På engelsk vil det hete *international peace politics*, og

8 Øyvind Tønnesson, *With Christian L. Lange as a Prism: A Study of Transnational Peace Politics, 1899–1919*, Ph.d.-avhandling, Universitetet i Oslo 2013, s. 157–159.

ikke *international peace policy*, som ville antyde noe doktrinært og dermed innebære noe ganske annet. Vi kan si at internasjonal fredspolitikk generelt, fra dannelsen av de internasjonale fredsorganisasjonene i 1889 og 1891 – kanskje også fra opprettelsen av Folkerettsinstituttet i 1873 – har hatt som mål å redusere forekomsten av krig. Internasjonal fredspolitikk har foregått på tvers av landegrenser og dreid seg om bevisstgjøring om årsaker til krig og konflikt, og om utvikling og realisering av prinsipper og institusjonelle tiltak som kan motvirke at slike årsaker oppstår eller sveller opp. Vi kan si at *læring* har stått sentralt: Med problematisering av historiske og mulige fremtidige årsaker til konflikt og krig fulgte en erkjennelse av internasjonal kompleksitet. Denne erkjennelsen førte igjen til at fredspolitikk måtte dreie seg om å håndtere denne kompleksiteten, opprette og holde i hevd fredspolitiske arenaer der fredsfrøende normer kunne utvikles og forsøksvis gjøres gjeldende for å redusere risiko for voldelig konflikt.⁹

Fredspolitikken var allerede tidlig lite dogmatisk, preget av nokså høy grad av pluralisme – og for så vidt pragmatisme. Selv om mange medlemmer av ulike lands fredsorganisasjoner var politisk radikale, kan det ikke sies om de toneangivende aktørene. I USA ble fredsorganisasjonene det siste tiåret før utbruddet av første verdenskrig i økende grad dominert av politisk konservative. De var opptatt av å bevare eller sikre den politiske, sosiale og særlig rettslige samfunnsorden som var resultatet av den amerikanske revolusjon over hundre år tidligere, og av den borgerkrig mange av dem selv hadde opplevd. For dem var krig radikalt, mens fred var samfunnsbevarende.¹⁰

Første verdenskrig inspirerte til læring, og førte internasjonal fredspolitikk inn i nye former. En rekke individuelle aktører fra mange land var de samme, men det kom også til nye, på flere arenaer, og etter tsarens fall i Russland i 1917 og USAs samtidige inntreden i krigen på vestmaktenes side ble spørsmålet om fredens prinsipper et hett tema i stormaktpolitikken. Fordi krigen selv i så høy grad endret nasjonale, regionale og globale maktforhold, var en reetablering av førkrigstidens internasjonale orden ikke mulig. Da freden endelig brøt ut på

9 For en nærmere drøfting av begrepet, se *ibid.*: 6–8.

10 Se C. Roland Marchand, *The American Peace Movement and Social Reform 1898–1918*, Princeton: Princeton University Press, 1972. Det fredspolitiske feltet i USA var også koplet til fremveksten av forskning og undervisning innen «internasjonale relasjoner», som – om vi ser bort fra minoriteten av afro-amerikanske forskere – hadde raseskille og «hvit» dominans som premisser, og som særlig var opptatt av utfordringer knyttet til en imperialistisk orden, se Robert Vitalis, *White World Order, Black Power Politics. The Birth of American International Relations*, Cornell University Press 2015.

vestfronten i november, gjennomgikk Tyskland regimeskifte og Habsburgernes Østerrike-Ungarn gikk i oppløsning. En ny orden måtte løse en nesten uendelig rekke av problemstillinger. Noen i den internasjonale fredsbevegelsen hadde forsøkt å forberede seg, og hadde kommet et godt stykke på vei når det gjaldt å få overblikk over dilemmaer som kunne skape bråk når kanonene stilnet. En nokså anonym internasjonal nydannelse fra 1915, *Sentralorganisasjonen for varig fred*, med hovedkvarter i det nøytrale Nederland, hadde diskutert spørsmål knyttet til internasjonal nedrustning, frihandel i koloniene, fri ferdsel på havet, prinsipper for ny grensedragning mellom stater, håndheving av internasjonal rett (senere betegnet som «kollektiv sikkerhet») og opprettelse av en ny verdensorganisasjon basert på erfaringene fra de to Haagkonferansene i 1899 og 1907. Resultater av Sentralorganisasjonens diskusjoner var brakt inn i mindre anonyme fora i både nøytrale og krigførende land.¹¹

I vår sammenheng peker ett tema i den fredspolitiske diskusjonen i årene 1914–19 seg ut som særlig interessant, nemlig spørsmålet om grensedragning mellom stater og statusen til folk som ikke inngikk i majoritetsbefolkningen i stater. Dette ble ikke minst diskutert i forbindelse med opprettelsen av *Sentralorganisasjonen* i april 1915, og jeg vil understreke at tenkningen eller teoretiseringen som kom til uttrykk der, ikke primært tok utgangspunkt i filosofiske eller religiøse ideer, men i mer eller mindre velutviklet forståelse av *historiske konfliktårsaker*. Når det gjaldt spørsmålet om statsgrenser i Europa, var problemforståelsen klar, så klar at den ikke ble utbrodert: Den tysk-franske krig i 1870–71 hadde ført til at Frankrike tapte Alsace-Lorraine, etter alt å dømme mot de fleste lokale innbyggers ønsker. Dette hadde skapt grobunn både for fransk revansjisme og tysk frykt for fransk revansjisme – forhold som kunne være med å forklare den pågående krigen og omfanget den hadde. Samtidig hadde den voksende nasjonalismen i Øst- og Sentral-Europa vært årsak til en lang rekke konflikter. I Habsburgernes Østerrike-Ungarn hadde det foregått både germanisering og magyarisering, til ugunst for andre nasjonaliteter, som derfor ønsket autonomi eller egne nasjonalstater. Potensialet for konflikter hadde vært, og måtte fortsatt forventes å være, stort.

Løsningen måtte bli et prinsipp om nasjonal selvbestemmelsesrett i en eller annen form, men hvordan realisere det hvis en nasjonal majoritet og flere minoriteter levde om hverandre? Skulle det råde enkelt demokrati,

11 Tønnesson 2013: kap. 6.

som ville gi majoriteten makt over administrasjonsspråk, skolespørsmål og så videre, eller skulle flertallets interesser underordnes minoriteters behov? Og hvem var «nasjonen» som måtte få bestemme selv? Bare menn, eller også kvinner? Det siste ble diskutert etter kraftfulle innlegg fra den skotske suffragetten Crystal McMillan, som noen uker senere var med på å danne *Den internasjonale kvinneligaen for fred og frihet*. En annen av de i alt tre kvinnene som deltok ved opprettelsen av Sentralorganisasjonen, ungarske Anna Zipernowski, advarte om at det å internasjonalt legge for stor vekt på rettighetene til nasjonale minoriteter innenfor store stater, ville bli urettferdig og urimelig for disse store statene.¹² Det kunne også gå ut over statssuvereniteten.

Implisitt lå altså en erkjennelse av at *både* det å overse nasjonale minoriteters interesser eller krav og det å legge stor vekt på dem innebar risiko for alvorlige konflikter og krig. Denne diskusjonen foregikk som nevnt i april 1915, og det må kunne sies at den på en nesten forbløffende måte foregrep problemer som skulle komme til å prege den internasjonale dagsorden fra 1919. Den munnet imidlertid ut i et kort program for varig fred, som riktignok rommet, men også skjulte, dilemmaene. Noe tilsvarende var tilfelle med det program for fred som USAs president Woodrow Wilson presenterte i 1918, hans berømte fjorten punkter, som i høy grad hadde et propagandistisk sikte da det nærmet seg krigens slutfase. Propaganda og dilemmaer går ikke sammen.

Et av verdenskrigens resultater var at Østerrike-Ungarn som stat gikk i oppløsning, og at det ble trukket nye grenser og opprettet en lang rekke nye stater i Europa – i noen tilfeller etter folkeavstemninger i berørte områder. Og så ble Folkeforbundet opprettet som en permanent arena, ikke bare for stormaktsdiplomati, men også for fredspolitikk i bred forstand. Storbritannia og Frankrike ble dominerende; i USA fikk ikke presidenten Kongressens tilslutning til medlemskap. Likevel ble amerikanske interesser både direkte og indirekte involvert på mange politikkområder – ikke minst fordi amerikanske akademikere og filantropisk kapital ble mobilisert.¹³

12 Tønnesson 2013: 273.

13 Se for eksempel Tønnesson, «Folkeforbundet – en tragedie?», kapittel 9 i Hilde Henriksen Waage, Rolf Tamnes og Hanne Hagtvedt Vik (red.), *Krig og fred i det lange 20. århundre*, Cappelen Damm 2013. Se også Katharina Rietzler, «Experts for Peace. Structures and Motivations of Philanthropic Internationalism in the Interwar Years», i Daniel Laqua, *Internationalism Reconfigured. Transnational Ideas and Movements Between the World Wars*, Palgrave Macmillan 2011.

Hvilke problemstillinger Folkeforbundet skulle løse, var ikke noe man bare kunne forutsette i forbundspakten – som Christian Lous Lange allerede mens forhandlingene pågikk i Paris kalte en «stormaktssuppe».¹⁴ Forbundet ble fredspolitisk både en aktør og en arena: Aktøren måtte agere i forhold til de problemstillinger som oppsto, og som i høy grad ble ført inn på arenaen av ikke-statlige aktører så vel som av stater, og som ble gjenstand for diskusjon i en bredere internasjonal offentlighet.

Gjennom de tjue årene mellom første og andre verdenskrig bidro Folkeforbundet, hjulpet både av Den internasjonale arbeidsorganisasjonen ILO og Den internasjonale voldgiftsdomstolen, til å løse flere mindre konflikter som lett kunne gått over i krig. Minst like viktig var det at forbundet, dels av Folkeforbundssekretariatets eget initiativ, dels fordi stater kastet vanskelige oppgaver i fanget på dem i Genève, fortsatte å utvikle mer eller mindre praktiske ideer om hvordan internasjonal samfunnsbygging kunne redusere risikoen for krig. Dette arbeidet ble det bygget videre på innen rammene av FN og i den europeiske integrasjonsprosessen etter andre verdenskrig. Et av temaene som ble brennbare, var utfordringene knyttet til mennesker som var drevet på flukt av nød eller endrede politiske forhold.¹⁵

Flyktninger som tema i internasjonal fredspolitikk

Ifølge statsviteren Claudena Skran, som for tjue år siden utga det som vel nå må kunne betegnes som en klassiker om fremveksten av det internasjonale flyktningeregimet i mellomkrigstidens Europa, ble ordet flyktning («refugee») først benyttet om de franske hugenottene som flyktet fra forfølgelse for sin religion fra slutten av 1600-tallet.¹⁶ Det var selvfølgelig ikke første gang mennesker ble drevet på flukt, og selv om ordet flyktning i liten grad ble benyttet om flyktningstrømmer etter hugenottene, var det mange som i dag ville blitt kalt flyktninger blant de millionene av mennesker som emigrerte på 1800-tallet. Til europeiske byer kom for eksempel russiske «émigrés» – politiske flyktninger fra Tsar-Russland – og etter revolusjonsforsøkene i 1848 valgte mange tyskere og italienere å forlate sine hjemland og

14 Christian L. Lange til Joachim Grieg, 27. Februar, 1919, Nasjonalbiblioteket, Ms.fol.:2522:1-VI.

15 Se Susan Pedersen, «Back to the League of Nations», i *The American Historical Review*, vol. 112, nr. 4, oktober 2007. Se også Mazower, op.cit.

16 Skran, Claudena M., *Refugees in Inter-War Europe. The Emergence of a Regime*, Clarendon Press, Oxford 1995: 13.

prøve lykken annet steds, som i London, Genève, Paris og i andre storbyer.¹⁷ Taiping-opprøret i årene 1850–64 og andre til dels religiøst motiverte opprør eller borgerkriger i Kina, som tok livet av flere titalls millioner mennesker (usikre tall), førte også til at svært mange flyktet fra sine hjemsteder. De fleste havnet andre steder i Kina eller i «nærområdene», men det var også flyktninger blant kinesere som bosatte seg på vestkysten av USA.

At Amerika, men også vesteuropeiske land, lenge var åpne for immigranter, var viktig. Det hadde begynt å endre seg allerede før første verdenskrig – i 1882 vedtok for eksempel de folkevalgte i Kongressen i USA «The Chinese Exclusion Act», som spesifikt skulle hindre innvandring av kinesere. Verdenskrigen 1914–18 ble et helt vesentlig vendepunkt i og med at USA fra da av innførte generelle innvandringsreguleringer som førte til at «reisen til Amerika» opphørte å være sikkerhetsventil når befolkningsoverskudd, sosial nød eller sosiale og politiske konflikter fikk folk til å røre på seg. Da kom også flyktningbegrepet tilbake i bruk.¹⁸

Problemet som Folkeforbundet og for så vidt seiersmaktene Storbritannia og Frankrike fikk i fanget, var særlig masseflukt av russere. Noen aristokrater og andre velhavende russere med familier flyktet fra bolsjevikene etter revolusjonen i november 1917, og ble synlige antikommunister i Paris og andre storbyer i Vest-Europa. Disse ble mest kjent, men det store antallet flyktninger besto av helt andre typer mennesker. De var ikke først og fremst ofre for bolsjevikerevolusjonen, men flyktninger fra den etterfølgende russiske borgerkrig, og de flyktet i flere forskjellige retninger. I 1922 befant det seg ifølge Skran ca. 900 000 russiske flyktninger fordelt på alle landene som omga det tidligere tsarriket. Om lag 55 000 befant seg i Finland og Baltikum, 175 000 i Polen, og i Tyskland var tallet oppe i en halv million, men falt så til 250 000 igjen. Det var tale om soldater fra «de hvite» hærene, men også mange sivile som fulgte dem. Noen flyktet fra kommunistene, noen ville i dag risikert å bli kalt lykkejegere, mens andre igjen forsøkte å slippe unna den ytterste nød da det også ble utbredt matmangel.¹⁹

For lokalsamfunn, for Røde Kors, og selvfølgelig for en rekke stater, ble flyktningene en humanitær utfordring. Storbritannia og Frankrike hadde støttet «de hvite» i borgerkrigen og hadde ved flere tilfeller bidratt til å transportere ut flyktninger, men hadde stort sett måttet etterlate dem i Konstantinopel eller andre steder. I den politiske kontekst var spørsmålet imidlertid ikke bare humanitært.

17 Skran: 14–15.

18 Skran: 22.

19 Skran: 33–35.

Skran nevner at det var få familier og få barn blant de russiske flyktingene. Flertallet var menn, og de fleste av dem var i stridsdyktig alder. I den nye staten Jugoslavia, dit det i 1922 hadde kommet ca. 34 000 russere, var 70 prosent menn, og 70 prosent av dem igjen var enslige. Mye godt kan sies om unge menn, men de kan faktisk være en sikkerhetsutfordring. I Bulgaria utgjorde væpnede russere for en tid en reell trussel mot staten, men det er lett å tenke seg at lokalsamfunn kunne oppfatte selv ubevæpnede, fremmede, unge menn som en fare.²⁰

I tillegg til strømmen av russere krysset også en lang rekke andre flyktinggrupper Europas delvis nye grenser. Det multietniske osmanske rikets sammenbrudd og etableringen av den tyrkiske nasjonalstaten førte til massakre på armenere og grekere. Flyktende armenere spredde seg til mange land, mens grekere som forlot det som ble tyrkisk land, havnet i Hellas. En internasjonal avtale fremforhandlet av Fridtjof Nansen førte til en befolkningsutveksling mellom Tyrkia og Hellas – 380 000 muslimer måtte forlate Hellas, mens i alt mellom en og halvannen million grekere ble kastet ut fra den tyrkiske siden. 20 prosent av Hellas' befolkning måtte etter dette oppleve seg selv som flyktinger. Nansen ble deretter involvert i arbeidet med å skaffe penger til å få varig bosetting, og fremme økonomisk og sosial integrasjon av de tilflyttede grekerne i Hellas.²¹

Da Nansen ble tildelt Nobels fredspris i 1922, var det ikke for den gresk-tyrkiske befolkningsutvekslingen. Avtalen om den ble først undertegnet en måneds tid etter prisutdelingen. Det var totaliteten av prisvinnerens innsats de siste tre årene – siden 1920 – som førte til beslutningen fra Nobelkomiteen. Nansen hadde ledet repatriering av hundretusener av krigsfanger, han hadde organisert og samlet inn penger til hjelpearbeid til ofrene for hungersnød i Russland, og så var han blitt høykommissær for russiske flyktinger. To år etter at han mottok fredsprisen, skulle han også få ansvaret for armenske flyktinger. Det meste av dette arbeidet var knyttet til Folkeforbundet, og det å støtte opp om den nye verdensorganisasjonen sto sentralt ved Nobelkomiteens prisutdelinger de første tre årene etter forbundets opprettelse.²²

20 Ibid.

21 Carl Emil Vogt, «Fridtjof Nansen. Fredsprisen 1922», i Olav Njølstad (red.), *Norske nobelprisvinnere*, Universitetsforlaget 2005: 136–137. Se også samme, *Nestekjærlighet som realpolitikk. Fridtjof Nansens humanitære og internasjonale prosjekt 1920–1930*, Ph.d.-avhandling, Universitetet i Oslo 2010: 220 ff.

22 Prisene til Woodrow Wilson (1919), Léon Bourgeois (1920), Hjalmar Branting og Christian L. Lange (1921) og Fridtjof Nansen (1922) kan alle forstås i lys av verdensorganisasjonens dannelse. Se Øivind Stenersen, Ivar Libæk og Asle Sveen, *Nobels fredspris. Hundre år for fred. Prisvinnere 1901–2000*,

Sveriges senere utenriksminister Östen Undén og en rekke svenske og danske parlamentarikere bak nominasjonen. Flyktningsspørsmålets fredspolitiske betydning ble understreket i en rapport Nobelkomiteen fikk fra sin konsulent, historikeren og venstremannen Jacob S. Worm-Müller. Han siterte Hambro, som i sitt nominasjonsbrev hadde skrevet at uten Nansenkontoret «ville en rekke konfliktsituasjoner være skapt rundt om i Europa, som på det alvorligste vilde bragt freden landene imellem i fare». Han siterte også presidenten for den internasjonale kommisjon som overvåket oppfølgingen av befolkningsutvekslingen mellom Hellas og Tyrkia, som understreket at Nansenkontorets virksomhet «ikke blot havde været av individuel betydning for dem, den er kommet til gode [det dreide seg om flere hundre tusen mennesker], men den har tillige været en væsentlig faktor for neutraliseringen af de politiske og sociale komplikationsmuligheder og farer, som tilstedeværelsen av så store skarer av flyktninger innebærer».²⁵

Nobelkomiteen og Hambro hadde en god kilde til informasjon, nemlig Nansenkontorets generalsekretær, juristen og høyremannen Michael Hansson. Han hadde omfattende internasjonal erfaring som dommer ved «De forente domstoler» i Egypt, men hadde en kort periode fra 1931 også vært sorenskriver i Nedenes. For Hansson var fredsprisen viktig for å styrke et politisk press for videreføring av kontorets virksomhet. Nansenkontoret var nemlig opprettet for en begrenset periode – flyktningproblemet var forutsatt løst for godt innen utgangen av nettopp 1938. Om det var løst eller ei, ønsket Sovjetunionen som Folkeforbundsmedlem å få kontoret avviklet. Det hjalp jo antisovjetiske krefter. Før prisutdelingen ble det klart at kontoret faktisk ble nedlagt – men at virksomheten skulle fortsette, slått sammen med det nyere internasjonale kontoret for tyske flyktninger. Det nye høykommissariatet fikk ikke med seg Nansen-navnet heller – etter Sovjetunionens ønske.²⁶

Flyktningproblemet var ikke løst i 1938, og under og etter andre verdenskrig ble det langt verre. Da FN kom i arbeid i 1945, fikk først United Nations Relief and Rehabilitation Administration ansvaret for å holde liv i folk i flyktningleirer og få noen av dem hjemsendt. De neste årene var det vanskelig å få til noen varig organisering av flyktningarbeidet, men en internasjonal flyktningorganisasjon, støttet særlig av USA og Storbritannia,

25 Det norske stortings Nobelkomité, *Redegjørelse for Nobels fredspris 1938*, s. 37–38.

26 Ibid.

ble opprettet i 1948, og i 1949 vedtok FNs generalforsamling opprettelsen av høykommissariatet. Det ble ett av tre FN-organer med ansvar for flyktninger – ved siden av fikk UNRWA ansvar for palestinske flyktninger, og i 1950 ble et eget kontor opprettet for å ta seg av dem som ble drevet på flukt av krigen i Korea.

FNs generalforsamling ønsket ikke i 1949 at høykommissariatet skulle bli en permanent institusjon. Et stort flertall ga fra starten kommissariatet en levetid på tre år, men i 1953 ble den forlenget med fem år. To år etter dette ble høykommissariatet nominert til Nobels fredspris, og det er påfallende hvordan Nobelkomiteens konsulent, høyesterettsadvokat Ole Torleif Røed, uten virkelig å kommentere det, refererte hvordan flyktningarbeidet skulle være humanitært og upolitisk, men samtidig viste at det var gjennomsyret av storpolitikk. Han viste for eksempel at det var liten begeistring i FNs generalforsamling da Høykommissæren i 1952 fikk lov til å skaffe penger til et nødhjelpsfond. Tankegangen var nok igjen at internasjonal hjelp til flyktninger var viktig for å unngå større onder, snarere enn for å vise humanitet. De som nominerte Høykommissæren, en gruppe nederlandske professorer i folkerett, understreket også i sin begrunnelse at «flyktningeleirene lett skaper misfornøyde individer hvor det er grobunn for krigsagitasjon. Derfor er det av hensyn til fredens sak viktig å skaffe flyktningene ordentlige boliger og arbeid slik at de kan føle seg som fullverdige mennesker og kan leve et normalt familieliv».²⁷

Høykommissariatet for flyktninger fikk altså fredsprisen for 1954 – i 1955. At en viktig tanke var at arbeid for flyktninger burde stimuleres fordi det kunne redusere sikkerhetsutfordringer, er tydelig, men like interessant er det at flyktningarbeidet ble sett i en videre fredspolitisk – positiv – sammenheng. I rapporten til Nobelkomiteen viste deres konsulent at betydningen av ikke-statlige organisasjoners innsats var vesentlig. De drev frem arbeidet på tross av staters vankelmødige holdning. Han trakk frem Røde Kors, Kirkenes Verdensråd, kvekerne, Den lutherske verdensføderasjon, og ikke minst Rockefeller og Ford Foundation, som bidro med store pengebeløp. På et vis understreket han med dette et mønster i internasjonal fredspolitikk som gikk tilbake til før århundreskiftet: Ikke-statlige organisasjoner genererte kunnskap, utviklet argumentasjon og kunne også iverksette aktivitet på egen hånd – og alt dette bidro til

27 Redegjørelse for Nobels fredspris 1955: 63.

fremskritt som stater alene eller stater i samarbeid kanskje ikke selv ville ha forårsaket.²⁸

En vesentlig endring i den internasjonale håndteringen av flyktningproblemet skjedde med undertegnelsen av en ny internasjonal flyktningkonvensjon i 1951. I tråd med det arbeidet som hadde pågått, først med FN-pakten under andre verdenskrig, siden med FNs erklæring om menneskerettigheter, forholdt denne konvensjonen seg til flyktninger som individer, ikke som grupper med bestemt nasjonal tilhørighet. Dette var med og åpnet for en enda større endring som skulle komme i tiårene som fulgte: Både den mest åpenbare eurosentrismen og vekten på prinsippet om statssuverenitet ble svekket.

I 1958 ga den norske Nobelkomité fredsprisen til den belgiske dominikanerpateren Georges Pire. Han hadde sosialvitenskapelig og teologisk utdanning, hadde undervist i moralfilosofi og sosiologi i sitt kloster og vært aktiv motstandsmann under andre verdenskrig. Som barn hadde han selv vært flyktning. Fra 1949 ble Pater Pire ledende i praktisk arbeid for flyktninger, først i Belgia og siden internasjonalt. Han organiserte fadderskap for flyktninger som befant seg i flyktningleirer, opprettet aldershjem for eldre flyktninger som ikke kunne finne arbeid eller ta seg av seg selv, og så – midt på 1950-tallet – etablerte han såkalte «Europa-byer», landsbyer med et par flyktningfamilier i hvert hus. Så – kort før han fikk fredsprisen – dannet pater Pire og hans medarbeidere organisasjonen «Hjertets Europa i verdens tjeneste».²⁹

Nobelkomitéens konsulent, historieprofessor Jens Arup Seip, trakk frem tre sentrale kjennetegn ved Pires tanker og virksomhet. For det første, at han var opptatt av å hjelpe de verst stilte flyktningene – «minusflyktningene» – og at det da gjaldt å gi «hjelp til selvhjelp»; for det andre, at de som arbeidet med flyktninger og som betalte (privat) for det, skulle være med på å danne europeisk samhold og fellesskap – knyttet også til Europarådets idé; og sist, men ikke minst, at europeisk hjelpsomhet hadde et siktemål som både gikk utover og innover: «I pater Pires tanker skulle denne visjon av verdensomspennende hjelpsomhet også bidra til å bygge opp en europeisk fellesskapsfølelse. [...]

28 Om den tidlige fremveksten av internasjonale ikke-statlige organisasjoner og det de arbeidet med, se for eksempel Mazower, op.cit.

29 Redegjørelse 1958: 25–29.

Det blir stadig understreket at hjelpen skal ytes til alle uansett nasjonalitet, rase, tro osv., og at ingen forskjell i tro eller meninger må skille dem som går sammen for å hjelpe.»³⁰

Blant dem som sto bak nominasjonen av Pire, var både kjente Europa-føderalister og filosofiprofessor Arne Næss. Jens Arup Seip skrev ikke noe direkte om hva han selv tenkte. Dette var i 1958. Verden var preget av kald krig. Europeisk kolonialisme sto foran sin avslutning – Algeriekrigen raste. Samtidig var særlig amerikanske og vesteuropeiske stater i gang med å etablere bistand – utviklingshjelp – til postkoloniale stater som et både freds- og utenrikspolitisk virkemiddel for å fremme politisk stabilitet og økonomisk vekst.

Jeg innledet dette kapitlet med John Sanness' ord da han delte ut fredsprisen til FNs Høykommissariat for flyktninger i 1981. I sin begrunnelse for prisen hadde komiteen sagt – slik det var sagt mange ganger før – at «strømmen av flyktninger skaper alvorlige problemer i forholdet mellom stater» – og at flyktningarbeid derfor ikke bare tjener humanitære hensyn, men også fredens sak. Sanness viste imidlertid tydelig hvordan tenkningen om flyktningproblemet hadde endret seg, både ved at rettighetene til flyktninger og asylsøkere var blitt mer og mer universelle, knyttet til menneskerettighetenes økende betydning – og ved at FNs høykommissariat var blitt en permanent institusjon. Han sa ikke noe om at den hadde karakter av midlertidighet. Nå, i 1981, måtte institusjonen dessuten operere i forhold til svært ulike flyktningstrømmer i Afrika og Asia – flyktningproblemet i Europa var jo så å si borte – og et stort spørsmål var hvilke varige løsninger man kunne finne for flyktninger i det som ble oppfattet som et overbefolket Sør- og Sørøst-Asia. Som han sa det, “special historical reasons made it possible for 700 000 refugees from Vietnam, Laos and Cambodia to be granted asylum in western countries”. På grunn av arbeidsløshet og økonomisk omstilling i industrilandene hadde han liten tro på at dette kunne gjentas i 1980-årene.³¹

Etter den kalde krigens slutt kom den internasjonale fredspolitikken til å omfatte et voksende mangfold av temaer og problemstillinger. Dette kan langt på vei leses ut av listen over dem som har fått Nobels fredspris de siste tiårene. Om lag halvparten av alle prisvinnere i perioden 1991–2010 kan knyttes til arbeid for demokrati og/eller menneskerettigheter, og det ble gitt priser for

³⁰ Ibid.

³¹ Sanness 1981.

både skogplanting og klimapolitisk arbeid. Prisene kan dermed sies å ha støttet opp om et positivt fredsbegrep; «fred» forstått som en tilstand som tilfredsstiller en lang rekke politiske og moralske normer, og ikke bare som fraværet av krig.³²

I 1981 hadde det gått et kvart århundre siden den første prisen til FNs høykommissariat for flyktninger. Nå er det, som nevnt innledningsvis, over 35 år siden 1981, og Nobels fredspris er i disse årene ikke gitt til noen som har hatt arbeid for flyktninger som sin sentrale «fredsinnsats». Den internasjonale utviklingen i samme periode har imidlertid ikke gjort temaet mindre fredspolitisk aktuelt; de siste årenes flyktningstrømmer fra Afghanistan, Syria og Afrikas horn har sin hovedårsak i krig og politisk krise, og verdens samlede utfordringer knyttet til mennesker på flukt har aldri vært større. Navnene på nominerte til Nobels fredspris offentliggjøres ikke, men det må antas at både enkeltpersoner og organisasjoner som har arbeidet med flyktningsspørsmål, står på listene over kandidater. Hvorfor har ingen av dem nådd opp? 95 år etter at Fridtjof Nansen fikk fredsprisen, prøver jeg meg med en skisse til historisk begrunnelse for en fredspris for flyktningarbeid.

Nestekjærlighet eller realpolitikk?

Da Alfred Nobel skrev sitt testamente i 1895, var ordet «flyktning» ikke i bruk. Internasjonal politikk var preget av europeiske staters imperialisme, rivalisering og militære opprustning. Migrasjon var ikke et tema på de fredskonferansene som inspirerte ham til å opprette fredsprisen. Tidens fredspolitiske dagsorden hadde et smalt perspektiv. Dette skulle imidlertid snart komme til å endre seg. I løpet av det 20. århundre ble fredspolitiske problemstillinger, normer og arenaer utviklet i takt med skiftende internasjonale kontekster.

Det var første verdenskrigs politiske sprengkraft og sosiale virkninger som sammen med staters regulering av immigrasjon gjorde flyktningproblemet til et sentralt tema da Folkeforbundet i 1919 ble opprettet som en fast fredspolitisk arena. Hundretusener av flyktninger fra den russiske borgerkrigen utgjorde en umiddelbar utfordring som måtte møtes, og en av dem som møtte den, ble Fridtjof Nansen, den første høykommissær for flyktninger.

32 Om debatten om fredsbegrepet, se for eksempel Cortright: 1–21.

Flyktningarbeidet ble sterkt politisert. I 1930-årene viste det seg for eksempel vanskelig å få land til å motta jødiske flyktninger fra Tyskland. Dette, og generelt dårlige erfaringer med internasjonalt å ha basert både flyktning- og minoritetspolitikk på nasjonalitet eller etnisitet, styrket en tanke om at fred best sikres ved internasjonalt å sikre alle individer – uavhengig av rase, nasjonalitet, religion, kjønn eller politisk overbevisning – de samme menneskerettigheter.

Det var ikke minst i Vesten menneskerettstanken ble sterkt vektlagt, og det var særlig her den ble tett integrert i den fredspolitiske tenkningen. Dette skjedde spesielt fra 1970-tallet, etter avviklingen av kolonialismen i Asia og Afrika. I 1990-årene, da den kalde krigen var et tilbakelagt kapittel, hadde USA og den vestlige verden for øvrig globalt ideologisk hegemoni. Mange ble da overbevist om at menneskerettigheter, demokrati og markedsøkonomi utgjorde et progressivt, universelt hele, og at enkeltmenneskers frihet og sikkerhet i siste instans måtte være «Verdenssamfunnets» kollektive ansvar. På et FN-toppmøte i 2005 lyktes det også å få full tilslutning til prinsippet *Responsibility to Protect (R2P)* – som kunne tjene som grunnlag for humanitære intervensjoner.

Siden 2000 er imidlertid Vestens dominans svekket. Forskyvning av global makt, oppblomstring av internasjonal terrorisme, og store flyktningstrømmer som følge av nye kriger, har skapt uro og krav om bedre sikkerhet. Mange vil stenge grensene for flyktninger og stiller spørsmål ved det som i flere tiår var en «politisk korrekt» vektlegging av menneskerettigheter og humanistisk solidaritet – eller nestekjærlighet. Men er det virkelig slik at valget noen gang har stått mellom naiv humanisme på den ene side og sikkerhetsorientert «realisme» på den annen side?

Et års tid før han mottok Nobels fredspris, polemiserte Fridtjof Nansen i artikkelen «Næstekjærlighet» kraftfullt mot forestillingen om en motsetning mellom humanitet og realpolitikk. Utgangspunktet var da hans problemer med å få stormaktens støtte i arbeidet for å redde russere fra sultedøden, men hans argumentasjon var generell. «Jeg er ogsaa realpolitiker», skrev han. «Jeg interesserer mig levende og udelukkende for virkelighet. Men ingen realpolitik i et civilisert samfund er tænkelig uten paa grundlag av næstekjærlighet, – gjensidighet, hjælp-somhet, tillid.» Nansen konkluderte med at «næstekjærlighet er realpolitik». ³³

33 Fridtjof Nansen, «Næstekjærlighet» i *Samtiden*, nr 1/1922.

Når Nobels fredspris igjen deles ut til noen som har kastet sine krefter inn i arbeid for verdens flyktninger, kan vi trekke linjene tilbake, ikke bare til Nansen, men også til dem som etter ham har fått fredsprisen for flyktningarbeid. De ble ikke hyllet bare som idealistiske humanister, men fordi de ved å bistå flyktninger kanskje også reduserte risikoen for krig og konflikt. Også i dag, når tallene på verdens flyktninger er større enn noen gang tidligere, gjelder det å unngå både desperasjon og kynisme, og å fremheve det organiserte flyktningarbeidet som et vesentlig innslag i internasjonal fredspolitikk. Når det gjelder fred og sikkerhet, kan ingen ha nok med seg selv.

Litteratur og kilder

- Cortright, D. (2008). *Peace. A History of Movements and Ideas*, Cambridge University Press.
- Det norske stortings Nobelkomité/Den norske Nobelkomité, *Redegjørelse for Nobels fredspris*, utgaver fra flere år
- Rietzler, K. (2011). «Experts for Peace. Structures and Motivations of Philanthropic Internationalism in the Interwar Years», i Daniel Laqua, *Internationalism Reconfigured. Transnational Ideas and Movements Between the World Wars*, Palgrave Macmillan.
- Marchand, C.R. (1972). *The American Peace Movement and Social Reform 1898–1918*, Princeton: Princeton University Press.
- Mazower, M. (2012). *Governing the World. The History of an Idea*, Penguin.
- Nansen, F. (1922). «Næstekjærlighet», i *Samtiden*, nr. 1/1922.
- Nuzzo, L.: Colonial Law, i European History Online (EGO), Leibniz Institute of European History (IEG), Mainz 2012-04-16. URL: <http://www.ieg-ego.eu/nuzzol-2011-en>
- Pedersen, S. (2007). «Back to the League of Nations», i *The American Historical Review*, vol. 112, nr. 4, oktober 2007.
- Sanness, J. (1981). «Tale ved utdelingen av Nobels fredspris 1981», Nobelstiftelsens nettside, http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/peace/laureates/1981/presentation-speech.html
- Skran, C.M. (1995). *Refugees in Inter-War Europe. The Emergence of a Regime*, Oxford: Clarendon Press.
- Stenersen, Ø., Libæk, I. og Sveen, A. (2001). *Nobels fredspris. Hundre år for fred. Prisivinnere 1901–2000*, Cappelen.
- Tønnesson, Ø. (2013). «Folkeforbundet – en tragedie?», kapittel 9 i H.H. Waage, R. Tamnes og H. H. Vik (red.), *Krig og fred i det lange 20. århundre*, Cappelen Damm.
- Tønnesson, Ø. (2013). *With Christian L. Lange as a Prism: A Study of Transnational Peace Politics, 1899–1919*, Ph.d.-avhandling, Universitetet i Oslo.
- UNDP, *Human Development Report 1994*, <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-report-1994>

- Vitalis, R. (2015). *White World Order, Black Power Politics. The Birth of American International Relations*, Cornell University Press.
- Vogt, C.E. (2005). «Fridtjof Nansen. Fredsprisen 1922», i Olav Njølstad (red.), *Norske nobelprisvinnere*, Universitetsforlaget.
- Vogt, C.E. (2010). *Nestekjærlighet som realpolitikk. Fridtjof Nansens humanitære og internasjonale prosjekt 1920–1930*, Ph.d.-avhandling, Universitetet i Oslo.
- Welch, W. (2002). «Mind the Peace», (review article on Michael Howard's *The Invention of Peace* (2001)), *Vision* (høst 2002)

KAPITTEL 8

Frivillig sektor som inngangsport til det norske

Hanne Haaland og Hege Wallevik

I det norske arbeidet med integrering har arbeidslinja blitt tillagt en sterk rolle (Brochman og Djuve 2013). Det underliggende prinsippet er at arbeidslivet skal gi innvandrere inngang til det norske samfunnet gjennom å få lønnet arbeid, bidra til å opprettholde velferdsstatens tilbud, samt å få et sosialt fellesskap gjennom arbeidsdeltakelse. Gjennom vår forskning på innvandrerkvinner inngang til arbeidslivet her på Sørlandet har vi imidlertid sett at arbeidslivet ikke alltid fungerer som en arena for integrasjon¹ slik det var tenkt å være (Haaland og Wallevik 2016). Paradoksalt nok kan lønnet arbeid noen ganger også ha en ekskluderende effekt, i den forstand at interaksjon mellom arbeidstaker og det norske storsamfunnet reduseres gjennom arbeidstakers jobbaktivitet, selvsagt avhengig av arbeidets karakter. Ettersom innvandrergruppen utgjør en svært heterogen masse, med hensyn til etnisk bakgrunn, utdannelsesnivå, arbeidserfaring, alder, kjønn og sosial klasse, er det også utfordrende å skulle få alle ut i arbeid eller inn i et kort- eller langsiktig utdanningsløp. Men det er heldigvis flere innganger til det norske samfunnet enn kun gjennom arbeidsliv, deriblant frivillig sektor. Frivillig sektor² manifesterer seg i mange

1 Begrepene inkludering, integrering og integrasjon brukes ofte om hverandre i den norske innvandringsdebatten. I et felt som er meget politisert og preget av følelsesladde debatter har flere aktører tatt til orde for å snakke om inkludering fremfor integrering, med det argument at dette er en mer helhetlig tilnærming til hva det vil si å bli del av et samfunn. I den politiske diskursen er imidlertid begrepene integrasjon og integrering dominerende og som vi derfor også diskuterer mer i detalj senere i denne artikkelen.

2 Det som i Norge i dag omtales som frivillig sektor, ligger i det diffuse grenselandet mellom marked og stat, som også ofte betegnes som «den tredje sektor». Dette er et område hvor det har manglet en god definisjon på hva som omslutes av termen, men i en nyere EU-rapport er det lagt frem et forslag til begrepsdefinisjon hvor den tredje sektor sies å bestå av «private foreninger og stiftelser; ikke-kommersielle samvirkeforetak,

ulike former og inkorporerer allerede etablerte strukturer som favner alt fra idrettslag til sekulære og religiøse foreninger, men begrepet rommer også nye foreninger og plattformer for frivillig arbeid og samfunnsengasjement, slik som for eksempel *Refugees Welcome*-gruppene. Betydningen av denne type arenaer og frivillige aktørers innsats for å gi innvandrerkvinner og -menn en god vei inn i det norske samfunnet må derfor ikke undervurderes i integreringsdebatten.

Med den pågående flyktningkrisen der antall flyktninger underveis er større enn noen gang, har diskusjonen om integrering blitt stadig mer fremtredende i den offentlige debatten. Sammenfallet av en økonomisk krise i Europa, en endret norsk økonomisk virkelighet samt en pågående flyktningkriser har gitt grunnlag for en stadig mer tilspisset politisk diskusjon om integreringsarbeidets kostnader og aktører. Som del av denne diskusjonen blir frivillig sektor i økende grad nevnt som integreringsaktør. Frivillige organisasjoner har en lang og sterk tradisjon i det norske samfunnet, til tross for noe tilbakegang i løpet av de siste årene (Wollebæk og Sivesind 2010). Frivillige organisasjoner ses på som effektive støttespillere til det offentlige støtteapparatet ved at de har en nærhet til folks behov og dermed også muligheter til å møte dem på en effektiv måte (Segaard 2011). Integrerings- og mangfoldsdirektoratet (IMDi) har pekt på frivillig sektor som en naturlig inkluderingsarena hvor innbyggere kan bli kjent med hverandre, og i løpet av de siste årene har frivillig sektor også blitt trukket inn i arbeidet med å integrere bosatte flyktninger i kommunene (Hagelund og Loga 2009).

Vår forskning bekrefter at frivillig sektor kan spille en viktig rolle i integreringsarbeidet, ikke bare fordi et engasjement her ofte skjer på fritiden, men også fordi frivillig sektor kan dekke behovet for andre manglende sosiale fellesskap etterspurt av mange innvandrere, som for eksempel nabolag (Haaland og Wallevik 2016). Innenfor den frivillige sektoren finner vi også ofte den viktige «portvakten» (Fangen 2004), som i denne sammenheng er den sentrale aktøren i et lag- eller foreningsliv, som gjennom gode nettverk og kunnskap sikrer innvandrere tilgang til informasjon, inviterer til sosiale sammenkomster og møter, og som også kan bli en diskusjonspartner for innvandrerne i ulike

2 (forts.) gjensidige og sosiale foretak; og individuelle aktiviteter som gjennomføres uten lønn eller tvang – med mål om å gagne samfunnet eller personer utenfor egen familie og hushold» (www.sivilsamfunn.no, Salamon og Sokolowski 2016). Når vi i denne artikkelen diskuterer frivillig sektor, er det med en slik bred forståelse som utgangspunkt.

sosiale sammenhenger og situasjoner. Portvakten(e) kan dermed bidra til økt kontakt og forståelse mellom nyankomne innvandrere og det samfunnet de skal integreres inn i. Portvaktene kan være etnisk norske, men de kan også ha minoritetsbakgrunn og en lengre fartstid i det norske samfunnet.

I denne artikkelen ser vi på den frivillige sektorens rolle i ikke-vestlige innvandrerkvinner og -menns integreringsprosess i arbeids- og samfunnsliv. Formålet er ikke å evaluere frivillige aktørers innsats i integreringsprosesser, men å bruke innvandreres erfaringer i møte med aktører som representerer «det norske»³. Det er mot denne bakgrunnen vi ønsker å reflektere over hva mennesker selv opplever som inngangsporter til et hverdagsliv i Norge, eventuelle mangler på sådanne, samt ulike måter å tilpasse seg et nytt samfunn på.

Integrering – politisk og teoretisk begrep

Selve integreringsbegrepet kan spores tilbake til Makt- og demokratiutredningens rapport om det flerkulturelle Norge på midten av 1970-tallet (Hancke-Dalseth 2011, Brochmann mfl. 2002). I Norge har det vært og er bred politisk enighet om at innvandrerne må integreres i samfunnet. Likevel har det vært uenighet om hva som ligger i integreringsbegrepet, og et skiftende meningsinnhold har kommet til uttrykk i varierende politikk. Et norsk politisk skifte har ført til at de politiske diskusjonene i stadig større grad har vært knyttet til hvor mange innvandrere samfunnet kan ta imot dersom den norske velferdsstaten skal kunne opprettholdes. Som Brochmann påpeker i flere av sine artikler, har arbeid, nasjon og velferdsstat vært et triangel som har innrammet norsk innvandringspolitikk – og dermed også integreringspolitikk (Brochmann 2003). Arbeidslinja er et viktig grunnlag for den norske velferdsmodellen; innbyggerne må være økonomiske bidragsyttere gjennom yrkesaktivitet og slik kunne yte sin økonomiske skjerv til storsamfunnet. Å få flyktninger raskest mulig ut i lønnet arbeid er derfor en målsetting for den norske staten – og for velferdsmodellen (Brochmann og Haglund 2010, Brochmann 2010). Men det

3 I boka «Det norske sett med nye øyne» skriver Marianne Gullestad at det norske ofte er et «udefinert normativt sentrum i debatten. Det betyr at «vi» egentlig ikke vet hvem vi er, og at «vi» heller ikke bruker den anledningen som «innvandrerne» tilbyr til å reflektere mer over det» (Gullestad 2002: 36). Når vi i det følgende bruker begrepet «det norske», er det som et slikt udefinert normativt sentrum, slik vi så ofte ser gjenspeilt i debattene om integrering, men også forankret i noen klare målestokker som ligger som grunnplanke i systemet, nemlig arbeidsdeltakelse og sivilsamfunnsengasjement.

er likevel ikke bare økonomisk deltakelse som blir et bærende element i denne diskusjonen – et tungtveiende argument er også tanken om at en stabil og varig tilknytning til arbeidslivet vil bidra til å forebygge utenforskap blant særskilte grupper, deriblant innvandrere (St.meld. nr. 16, 2015–16). Den politiske inngangen til integrering og det å skulle bli en del av det norske samfunnet ser altså ut til å være uløselig knyttet til arbeidslivet. På denne bakgrunn vil vi hevde at norsk integreringspolitikk i all hovedsak har rettet fokus mot å få immigranter integrert inn i etablerte institusjoner, noe som også er påpekt av andre (Døving 2009). I dette politikkkfeltet ser en imidlertid at frivillig sektors arbeid for å tilrettelegge for integrering tillegges stadig større vekt. Allerede i 2006 kom Stortingsmelding 39, «Frivillighet for alle», hvor regjeringen vektla hvordan et levende sivilsamfunn kunne utvikles i nært samspill med frivillig sektor og et frivillig engasjement. Det ble vist til hvordan:

Frivillige organisasjoner yter uvurderlige bidrag til samfunnet, både gjennom tjenesteproduksjon og omfattende ulønnet innsats. Verdien av denne innsatsen er enorm. St.meld. nr 39: 1, (2006–2007).

Både innen integreringsarbeidet og gjennom arbeidet med kompetanseheving for voksne (St.meld. nr 16, (2015–2016)) understrekes frivillige organisasjoners betydning.

Selve begrepet integrasjon kan være et begrep til besvær, nettopp fordi dets innhold er omdiskutert. Som Hagelund og Loga (2009) skriver, er begrepet brukt i så mange sammenhenger og på så ulike måter at det kan være vanskelig å forstå hva som egentlig ligger i det, eller hva det betyr å skulle være integrert. De påpeker at begrepet kan defineres som et sosiologisk begrep, der fokus er på hvordan individer blir del av et hele, og som politisk begrep, hvor integrasjon betegner «en av flere mulige strategier staten kan ta i bruk overfor minoriteter» (2009: 16). Som politisk begrep vises det ofte til hva integrasjon ikke er; det skal ikke være assimilering, ei heller segregering. Statsviteren Marianne Takle definerer integrasjon som en tosidig prosess, der majoritetsbefolkningen gir rettigheter og muligheter til minoriteter, som igjen må ta ansvar for å bruke disse. Hun viser til at det ikke kan stilles krav til at mennesker med minoritetsbakgrunn overtar et lands kulturelle verdier, men at de kan møtes med krav om tilpasning til prosesser og byråkratiske ordninger (Takle 2014: 11). Men dette gjensidighetsforholdet kan være problematisk og ikke alltid bære preg av en gjensidighet, særlig fordi vårt byråkratiske system knyttet til velferdsstaten

stiller strenge krav og er tuftet på majoritetens normer og verdier. Det er nettopp sett opp imot velferdssystemets enhetskultur at sosialantropologen Marianne Rugkaasa hevder at kulturell annerledeshet blir problematisk (2013). Det gjør at assimilering ofte blir den reelle integreringspolitikken, selv om lovverket åpner for anerkjennelse av kulturelt mangfold. Dermed blir kultur ofte integreringspolitikken hovedreferanse (Døving 2009), og kulturforskjeller presenteres gjerne som hovedproblemet når innvandreres utfordringer diskuteres (Rugkaasa 2015). En slik fremstilling kan også skjule de endringer og tilpasninger som finner sted mellom minoritet og majoritet i en integrasjonsprosess, i tillegg til å skygge for andre forklaringselementer enn kultur.

Ifølge St.melding nr. 30, skal en effektiv integreringspolitikk «bidra til et samfunn uten for store sosiale og økonomiske forskjeller, og hvor alle gis muligheter til å lykkes» (St.meld nr. 30: 10 (2015–2016)). Integrasjon blir politisk presentert som en nødvendighet, men også nærmest som en slags lineær prosess. Immigranter som kommer til Norge, skal følge et gitt løp. For flyktninger innebærer det å gjennomføre Introduksjonsprogrammet, andre kvalifiserende tiltak eller utdanning og til slutt komme ut i lønnet arbeid. En slik lineær prosess kan selvsagt finne sted, og ikke sjelden hører vi om de såkalte «superinnvandrerne» som helt uten problemer finner sin plass i samfunnet. Men en slik forståelse av integrasjon tar ikke høyde for hvordan det komplekse samspillet som oppstår i møtet mellom ulike kulturer, identifikasjon, sosial status og konkret interaksjon, gir ulike uttrykk og resultater (Lindo 2005: 11, gjengitt i Penninx og Garcés-Mascareñas 2016). Det som ofte heller ikke er helt klart, er hvilken mainstreamkultur eller idé om kultur innvandrere skal integreres inn i, slik Gullestad (2002) også har påpekt.

Frivillig sektor, innvandring og integrering: posisjonering i forskningsfeltet

I boka «Frivillig innsats» fra 2000 gjennomførte forskerne Wollebæk, Selle og Lorenzen den første gjennomgangen av frivillig innsats i den norske befolkningen. Norge var også gjenstand for John Hopkins *Comparative Nonprofit Sector Project*, som så på frivillig sektor i 30 land. Resultatene herfra og en senere oppdatering viste at den frivillige sektoren i Norge var stor i en europeisk sammenheng, men det ble også vist til at frivilligheten var i endring (Wollebæk og Sivesind 2010). Særlig var det ungdomsgruppen som

skilte seg ut gjennom at de hadde et mer pragmatisk forhold til organisasjonsdemokrati og et mer instrumentelt forhold til organisasjonsarbeid. En oppdatering av tall noen år senere viste at denne forskjellen etter hvert også er gjenspeilt i den voksne delen av befolkningen. Innenfor rammene av denne artikkelen er det ikke rom for en gjennomgang av forskningen på frivillig sektor, men derimot er det nyttig å merke seg at det i de senere år er kommet stadig mer forskning på innvandreres deltakelse i frivillig arbeid og organisasjonsliv. Dette springer ut ifra en forståelse av at sivilsamfunnet er en arena for sosial integrasjon (Hagelund og Loga 2009). Det at innvandrere organiserer seg i lag- og foreningsliv, kan anses som en måte å sosialisere medlemmer inn i demokratiske verdier på og som en arena for praktisk demokratitrening (Takle 2014: 44, Lorentzen 2004). Som Takle påpeker, bygger frivillige organisasjoner i Norge sin legitimitet på demokratisk forankring, mens de i Europa for øvrig ofte bygger på moralske eller religiøse fundament (2014: 45). Takle viser også til myndighetenes idealer om deltakelse for innvandrere i politikk og samfunnsniv. Vi skal ikke gå videre inn på dette, men vil i det følgende ta utgangspunkt i noen sentrale begrep som *sosial kapital*, *agens* og *mimesis*, for senere i artikkelen å kunne diskutere i hvilken grad informanter i våre forskningsprosjekter benytter seg av frivillig sektor som en integreringsarena.

Sosial kapital er et begrep som brukes til å forklare sosiale, kulturelle og strukturelle forhold ved å se på samfunnsrelasjoner og hvordan disse påvirker sosial samhandling og interaksjon. Sosial kapital har betydning på ulike nivåer, både på individuelt nivå, lokalt og nasjonalt. I likhet med kapital i tradisjonell betydning kan også sosial kapital akkumuleres – og forvitres. Begrepet er diskutert av flere teoretikere, og særlig den franske sosiologen Pierre Bourdieu og den amerikanske statsviteren Robert Putnam har bidratt til å belyse begrepet gjennom sine arbeider. I sistnevntes arbeid har frivillig arbeid og frivillige organisasjoner spilt en sentral rolle i hans forståelse av sosial kapital, noe som gjør det særlig interessant for en diskusjon om frivillig sektor og integrasjon. Hagelund og Loga (2009) viser også til Putnams relevans for diskusjoner om integrering basert på hans koblinger mellom solidaritet, etnisk mangfold og sosial kapital. Putnam definerer sosial kapital som «social networks and the associated norms of reciprocity and trustworthiness» (Putnam 2007); altså sosiale nettverk og de normer for gjensidighet og tillit som følger disse. Sosial kapital kan diskuteres på individuelt så vel som på kollektivt nivå. Der Bourdieu

i større grad vektlegger sosial kapital⁴ som en individuell ressurs (Bourdieu og Wacquant 1992), diskuterer Putnam sosial kapital ikke som en egenskap eller en ressurs kontrollert av enkeltindivider, men som en egenskap ved relasjonene som knytter sammen individene i et samfunn. Det er slik sosial kapital kan ses på som en forutsetning for integrasjon. Putnam vektlegger også *tillit* i sine diskusjoner av sosial kapital; tillit er både en indikator på og en konsekvens av sosial kapital (Putnam 2000). Gjennom ulike former for frivillige aktiviteter kan sosial kapital bygges – og brukes for integrasjon.

Når vi i det følgende skal diskutere lag og foreningsliv som potensielle arenaer for integrasjon, vil Putnams inndeling av sosial kapital som et sammenbindende (*bonding*) eller overbyggende (*bridging*) element stå sentralt (Putnam 2000, Haglund og Loga 2009). Sammenbindende sosial kapital er sosiale bånd som bygges mellom mennesker som tilsynelatende er ganske like, basert på noen dimensjoner, for eksempel etnisitet. I slike grupper knyttes et «vi» sterkt sammen i kontrast til de som står utenfor gruppen. Overbyggende sosial kapital bygger, slik begrepet indikerer, relasjoner mellom mennesker relativt forskjellige fra hverandre. Denne type relasjoner kan skape tilhørighet på tvers. Men som Putnam selv understreker: Det er sjelden snakk om noe «enten-eller» i forholdet mellom overbygging og sammenbygging, noe vi tydelig ser i vårt materiale. I senere tid har en tredje dimensjon av sosial kapital blitt innført, *linking*, som også tar staten i betraktning (Woolcock 2001). Denne typen minner om overbyggende sosial kapital, men er «vertikale relasjoner som hjelper individer å få tilgang til ressurser, for eksempel fra offentlige institusjoner» (Haglund og Loga 2009: 19).

Som nevnt prøver Putnam seg på en sammenkobling mellom sosial kapital, innvandring og det vi ofte omtaler som kulturelt mangfold (2007). Igjen er tillit sentralt i analysen, fordi han viser til hvordan et stort etnisk mangfold kan virke utfordrende med tanke på graden av tillit og sosial kapital. Sett ifra hans ståsted vil et mangfoldsmiljø etter hvert utvikle nye inkluderende identiteter, et større «vi» enn det som tidligere har vært. Dette er del av en større diskusjon om mangfoldssamfunn og sosial kohesjon (Haglund og Loga 2009: 20) som vi ikke skal gå inn på her. Men det som er verdt å merke seg, er hvordan Putnam

4 Summen av Bordieus tre kapitalformer (sosial, økonomisk og kulturell) kapital innenfor en kulturell kontekst. De tre formene er avhengige av hverandre og kan ikke forstås uavhengig av hverandre (Bourdieu 1996).

argumenterer for en samfunnsgevinst av sosial kapital ved at felles normer og tillit mellom enkeltmennesker fremmes gjennom engasjement og mulighet for kollektiv handling. Det kan igjen fungere som en veiviser eller en mal for kulturelt samarbeid (Putnam 2007).

I den norske integreringsdebatten har Putnams forståelse av sosial kapital fått gjennomslag, og denne måten å tenke sosiale nettverk på går godt overens med argumentet om arbeidslinja. Politisk betyr dette at det må legges til rette for at innvandrere kan skaffe seg arbeid og knytte nettverk, noe Introduksjonsprogrammet er ment å tilrettelegge for. Arbeid og nettverk vil virke positivt for enkeltindivid og samfunnet for øvrig. Infrastrukturen tilbys, men integreringsarbeidet hviler også på innvandrere selv. Mot dette bakteppet ønsker vi å rette blikket mot enkeltindivider og utforske hvordan dette «integreringsarbeidet» faktisk gjøres. Her kunne vi ha gått inn i en diskusjon av sosial kapital som forstått av Bourdieu og utforsket hvordan sosial kapital som noe som forvaltes på individnivå, omsettes og brukes i integreringsarbeid på aktørnivå. Han argumenterer med at sosial kapital kan utvikles gjennom nettverk, blant annet gjennom utveksling av tid, tjenester og gaver, som igjen konverteres til kapital gjennom en gjentatt resiprositet (Bourdieu 1986). Slik han ser det, opprettholder de ulike kapitalformene (kulturell, økonomisk og sosial kapital) sosial ulikhet og maktforskjeller, og er ikke nødvendigvis samfunnsbyggende. Når vi i det følgende velger en annen inngang, så er det nettopp med utgangspunkt i at Putnams forståelse står sterkt i den norske integreringsdebatten, og at en diskusjon omkring forståelse av sosial kapital lett kan strande i en kamp om fortolkningsmakt, som ikke nødvendigvis vil ha praktiske implikasjoner.

Derfor, i utforskningen av enkeltindividers eget «integreringsarbeid» anvender vi det antropologiske begrepet *mimesis*, slik det blir brukt av antropologen Ian Walker, for å forstå den prosessen der man gjennom å imitere andre «blir» de andre, men i prosessen også skaper seg selv (Walker 2010). I Boken *Becoming the Other, Being Oneself* (2010) skriver han om identitet og sosial endring i Komorene. Walker diskuterer begrepet *mimesis* som en forhandling av sosial endring og vektlegger individers utvikling av *mimesis* som strategi i møte med folk fra ulike steder og kulturer. Han viser hvordan folk fra Komorene konstruerer sin identitet på en slik måte at de kan tillate seg å imitere og aktivt bruke trekk de finner sympatiske ved «de andre», samtidig som de bevarer elementer av et «oss». Dette betyr at vi kan få et samfunn som fra utsiden likner på andre,

men som også har plass til bevaring av egne interne strukturer, «even if it too, is constituted in the image of the Other» (Walker 2010: 3). Walkers argument er at samfunn og kulturer endrer seg der kulturer influerer hverandre gjennom «performative resembling of Other (or perhaps, what the other is not)». Derfor vil endring ofte karakteriseres som imitasjon eller kopiering. Hans poeng er likevel at når vi imiterer, forandres vi i prosessen. I vår forskning på flyktninger og migranter på Sørlandet ser vi liknende prosesser som de Walker beskriver som *mimesis*. Innvandrere imiterer og praktiserer noen kulturelle elementer og måter å «være i verden på» som er hentet fra det norske. Samtidig bevarer noen kulturelle elementer og praksiser de har med seg fra sitt hjemland. For å forstå hva som skjer i den prosessen, hevder Walker at vi må forbi tanken om *empowerment by similarity*, en idé som for eksempel er godt forankret i hvordan vi tenker og gjør utvikling i det globale Sør, men også i integreringstenkingen. Ved å gå bak likhetstanken og heller fokusere på hva som skjer i møter på tvers av kultur, kan vi utforske mer. Gjennom kulturelle møter, hevder Walker, imiteres «gjøren» og «væren», men i prosessen skjer noe mer enn reproduksjon; det åpnes også for konstruksjon av noe nytt (Walker 2005). Selv om minoriteten eksempelvis imiterer majoriteten, skjer det endring ikke bare for de som imiterer, men også for de som blir imitert. Dette betyr at nye identiteter skapes i sosiale rom som også er gjenstand for endring. Dette kan i siste instans gi endring i praksis og tenkemåter – både for minoritet og majoritet.

Posisjonering, metodiske refleksjoner og etnografisk nedslagsfelt

Fra «ute» til «hjemme» via feltarbeidserfaring

Som utviklingsforskere er det meste av vår forskningserfaring knyttet til kontekster i Sør, fra land i Afrika og Latin-Amerika. Vi har der jobbet med ulike tematikker, men som oftest i berøring med folks hverdagsliv, hvor arbeid og sosiale relasjoner står sentralt, men hvor dette kanskje blir forstått på en litt annen måte enn her hjemme. Det er på denne bakgrunnen vi argumenterer for at den erfaringen som ligger i langvarige etnografiske feltarbeid «ute», kan tas «hjem» og være en ressurs i arbeidet med integreringsproblematikk. I en verden i endring, der de en gang så klare linjene mellom det globale Sør og Nord er i ferd med å bli mer utydelige, bør utviklingsforskerens feltkompetanse og

erfaring tas i betraktning. Mange av de informantene vi har hatt i det globale Sør, har slektninger som er migranter i det globale Nord. De kommuniserer over nett, besøker til og med hverandre noen ganger, og noen av dem lever et translokalt liv knyttet til ulike steder på tvers av Nord-Sør-aksen. Det samme gjør flere av menneskene vi søker å integrere i vårt eget samfunn. De går inn i det norske samfunnet – men lever også et liv helt utenfor eller i en pågående interaksjon med opprinnelseslandet eller hjemsted. Poenget her er nettopp at vi som utviklingsforskere kan bruke en del av vår forståelse av arbeid med mennesker «ute» også her «hjemme». Vi mener helt klart at denne «doble kunnskapen» – å forstå noe om kontekster i det globale Sør og anvende denne i det hjemlige i arbeidet med integreringsdiskusjonene – har noe å tilby integreringsfeltet.

Vi anerkjenner selvsagt at antropologer og sosiologer har vært opptatt av integreringsproblematikk i flere tiår, og at det finnes en stor etnografisk litteratur på dette feltet. Noen av disse bidragene har også hatt et særlig fokus på nettopp frivillighet. Likevel vil vi hevde at når det gjelder forskning på integrering, har det så langt vært få som tydelig har tatt i bruk erfaringer med feltarbeid fra det Globale Sør – med tanke på å belyse integreringsfeltet, eller mer spesifikt, det å forstå ting i en annen kontekst, ha erfaring med «utenforskap», med det å jobbe seg inn en ny hverdag, ha lært seg nytt språk og nye kulturelle koder for samfunnsdeltakelse og samhandling. Her ligger en uutnyttet ressurs som kan gi rom for nye perspektiver, ikke bare på hva som kan oppleves som integreringens dilemmaer og utfordringer sett fra innvandrernes perspektiv, men også på det norske samfunn og måten det er organisert og innrettet på.

Forskerrollen, perspektiv og kontekst

Innenfor utviklingsfeltet har vi som forskere i møte med hegemoniske debatter argumentert for viktigheten av posisjonering og det å være seg bevisst en før-forståelse – samt hvor vanskelig det kan være å kvitte seg med den. I et tverrfaglig felt er vi posisjonert i den antropologiske tilnærmingen til kunnskapsutvikling. Antropologiske studier i en tverrfaglig sammenheng representerer ofte det alternative perspektivet – der hverdagsliv er i fokus. Man leter etter det som rører seg i lokalsamfunnet – det være seg på landsbygd eller i by, i hjem, nabolag, organisasjoner eller på

arbeidsplassen. Spørsmålet «Hva skjer her?» er gjerne et utgangspunkt når man jobber med hverdagslivspraksis, og man tilnærmer seg det levde liv etnografisk. Med en slik tilnærming kan vi gå bak tall, statistikk og gitte sammenhenger, og vi kan utfordre egne forståelsesrammer. Som i andre politisk dominerte diskurser er antropologer oftest i mindretall innen utviklingsdiskursen, og i kampen om fortolkningsmakt (Whitehead et al. 2008) settes ofte agendaen av de som bedre snakker systemets språk, gjerne statsvitere eller økonomer. Det betyr at et fokus på struktur og økonomiske tilnærminger hyppigere danner grunnlaget for politikktutforming enn studier av hverdagsliv med fokus på aktører. Slik er det i utviklingspolitikken – men også i integreringspolitikken (Figenschou og Beyer 2014). Dermed tar diskursen – og dermed også politikktutforming – i mindre grad tak i det normative aspektet.

Mye av forskningen gjort på integreringsfeltet er empirisk og blir ofte et grunnlagsmateriale for politikktutforming. Et sterkt fokus på arbeidslinja og viktigheten av nettverk gjør at enkeltaktørens perspektiv har lett for å forsvinne – selv om disse kan gi oss viktig innsikt i hvorvidt politiske tilnærminger virker eller ikke. En slik tilnærming, myndiggjøring gjennom likhet (*empowerment by similarity*) gjør at vi ikke ser den erfaring og kompetanse innvandrere, flyktninger og migranter har med seg. I denne artikkelen bruker vi etnografisk materiale som illustrerer flyktnings møter med frivillig sektor; på den måten vil vi utforske og diskutere integrering i lys av Putnams begreper om sammenbinding og overbygging, «bonding» og «bridging», i forhold til ulike typer engasjement. Denne koblingen mellom integrering og sosial kapital er utforsket av flere, og kritikken går blant annet på at sosial kapital forstås for snevert med hensyn til hva slags type sosiale nettverk innvandrere inngår i, og at man ikke tar høyde for translokal tilknytning (se for eksempel Fuglerud og Engebriksen 2006).

Som allerede nevnt er ikke formålet med artikkelen å evaluere frivillige aktørers innsats i integreringsprosesser, heller ikke å utforske hvor viktige de blir som integreringsaktører. Derimot ønsker vi å snu blikket for å se ting fra enkeltindividers side og slik prøve å forstå noe av flyktnings erfaringer i møte med frivillighet og «det norske». Vi ønsker å reflektere rundt hva mennesker selv opplever som inngangsporter til et hverdagsliv i Norge, eller eventuelt mangel på sådanne. Det betyr at vi anlegger et aktørperspektiv (Long og Long 1992, 2001).

Etnografien – arbeid og frivillig sektors rolle i integreringsarbeidet

Etnografien denne artikkelen bygger på, er hentet fra to forskningsprosjekter som har gått over lengre tid, begge i små kommuner i Vest-Agder. Det ene er et prosjekt drevet av en kommune på Sørlandet, «Jobbsjansen», et delvis IMDi-finansiert tiltak drevet i regi av NAV. Fokus i tiltaket er å få innvandrerkvinner som ikke faller innunder andre tilskuddsordninger, inn i arbeid. Gjennom etnografisk feltarbeid har vi over tid fulgt noen av kvinnene som deltar i prosjektet. Vi har vært med dem på samlinger, sett dem i møte med ulike kommunale tjenester som Voksenopplæring, NAV, potensielle arbeidsgivere og i sosiale sammenhenger. Vi gikk inn i prosjektet med en idé om å kun rette søkelyset mot «kvinnene selv», men innså raskt at våre informanter var så tett på systemet at vi også måtte snakke med representanter for velferdsapparatet, altså de som jobber i NAV, flyktningtjenesten, voksenopplæring osv. Vi har altså tilbrakt en del tid med våre ulike informanter og diskutert mye med «systemets» representanter. Dette har vært en god inngang, og nettopp det å se våre informanter i ulike kontekster og bygge tillit over tid har gitt oss en del ekstra informasjon og perspektiver som en tradisjonell intervjuutilnærming kanskje ikke hadde gitt oss. Gjennom vårt feltarbeid har vi fått en forståelse av hva «systemet» ofte mener fungerer, og dermed hva som bør være målsettingen med arbeid og arbeidstype. Vi har også fått en forståelse av hvordan ulike kvinner kategoriseres og forstås i «systemet». I tillegg har vi fått viktig kunnskap om informantene selv, hvordan de forstår og handler i en integreringssituasjon, og hvilke målsettinger de har for arbeidsliv, hverdagsliv og egen fremtid. Arbeidslinja og inngang i arbeidslivet er et viktig premiss for integrering inn i det «norske», men i vårt materiale viste det seg at frivillig sektor som integreringsaktør var vel så viktig for de kvinnene vi fulgte. Dette ledet oss til det andre forskningsprosjektet – frivillighetens rolle i integreringsarbeid.

Da vi rettet søkelyset mot frivilligheten, favnet dette prosjektet begge kjønn, og vi har snakket med og fulgt både menn og kvinner over tid i to kommuner i Agder. Fordi vi har vært interessert i innvandrernes (her først og fremst flyktinger) bruk av frivillig sektor, har vi gjennom våre prosjekter spesielt vært i møte med tre ulike typer engasjement:

1. Eksisterende strukturer innen det frivillige Norge, hvor medlemsmassen hovedsakelig består av majoritetsbefolkningen. Dette omfatter alt fra

- lokale hagelag til lokale menigheter, og i vårt materiale spiller kirkelige møteplasser en sentral rolle som inngangsport inn i det norske.
2. Skapte møteplasser består av foreninger og lag som primært er tuftet på ideen om integreringsarbeid, slik som for eksempel *Refugees Welcome*-gruppene.
 3. Egne innvandrersorganisasjoner – i tillegg til uformelle nettverk som drives og dyrkes frem av innvandrere selv – er også svært viktige å forstå. Uformelle nettverk bestående av folk fra samme hjemland er viktige for flyktninger og migranternes tilhørighet når de skal tilpasse seg det norske. I det øyeblikket innvandrersorganisasjoner inviterer majoritetsbefolkning inn, blir de også møteplasser på tvers.

Det er viktig å merke seg at i alle typer engasjement blir Putnams begrep om *linking* interessant. Dette henger sammen med at sivilsamfunnet i Norge, og spesielt i organiserte former, er heftet opp i statlige strukturer, for eksempel gjennom finansiering av aktivitet. Med tanke på at aktører er heftet opp i statlige strukturer, er det også viktig å påpeke at når vi snakker om frivillig sektors rolle i integreringsprosessen, må vi være oppmerksomme på at flyktninger og migranter er i kontakt med det frivillige også på sin vei til Norge. Dette har vi tydelig sett gjennom et pågående prosjekt på Lesvos. Her har vi også sett hvordan nasjonale diskurser og politikk er noe flyktningene diskuterer før de kommer frem til ønsket oppholdssted. Med andre ord er ideen om arbeidslinje og nettverk som vei inn i et fellesskap noe som plukkes opp i møte mellom frivillige og flyktninger på flyktningsens ulike stoppesteder i Europa (Haaland og Wallevik, i arbeid).

Flyktnings møter med det frivillige Norge

Møter med kirkerommet som tradisjonell og skapt møteplass

Armita er en kvinne i 50-årene som har bodd i Norge i fem år. Hun er flyktning og kom til Norge med sin sønn, men fikk senere også familieforening med sin datter. Hennes mann ble drept i hjemlandet, og hun flyktet og fikk opphold på politisk grunnlag. De første årene i Norge var tøffe, og Armita brukte mye av sin tid på bearbeiding av tap, ikke bare tapte mennesker og relasjoner, men også mangel på mulighet for retur til sitt hjemland i overskuelig fremtid.

Fra Norge fortsatte hun sitt politiske engasjement via sosiale medier. På den måten fikk hun opprettholdt viktige relasjoner og bevart en tilknytning til hjemlandet og alt hun måtte flykte fra. Å finne arbeid var vanskelig for henne, til tross for at hun har relevant høyere utdanning. Språkvansker og traumer gjorde at Armita ble hengende i systemet. Hennes bruk av tid på politisk aktivitet i hjemlandet ble av aktørene i «systemet» snakket om som noe som forsinket hennes integreringsprosess. Etter at hun kom inn i «Jobbsjansen», har hun gjennom hardt arbeid fått praksisplass og senere også en jobb. Hun er likevel fast bestemt på at Norge er hennes sted kun så lenge som nødvendig. Hun ønsker seg tilbake til sitt hjemland og sørger over sitt land og sitt folk. Armita er muslim, men bruker den kristne menigheten der hun bor som en sosial og religiøs arena. Hun er skeptisk til måten noen av hennes trosfeller utøver sin religion på, og blir derfor en av dem som møtes i tro, men også på tvers av tro, i den lokale menigheten. Gjennom å oppsøke menigheten har Armita funnet en forankring inn i det norske, samtidig som hun har funnet rom som gir henne mulighet til å utøve religiøsitet.

Sasha, en kvinne i trettiårene, har også bodd i Norge i fem år. Hun har arbeidet målrettet med å bli integrert og snakker stadig om all jobben hun gjør for å «integrere seg». Gjennom jobben har hun fått inngang inn i det norske som arbeidstaker og skattebetaler. Arbeidet er også av en slik type at hun kommer i kontakt med mange mennesker hver dag. Men det er ikke i arbeidslivet at Sasha har bygget opp sitt sosiale nettverk. Også hun har funnet et lokalt kirkesamfunn på Sørlandet som viktig på veien inn i det norske. Sasha er i likhet med Armita muslim og bruker det lokale kirkesamfunnet som en møteplass for å treffe andre troende, men mest kommer hun i menigheten for å finne nye venner og bygge opp en bekjentskapskrets på stedet hun bor. Sasha ble invitert inn i menigheten av frivillige, og hun deltar som frivillig i deres arbeid som rettes mot nettopp integrering av flyktninger. Nå arbeider Sasha målbevisst for å oppfylle andre krav for å kunne regnes som integrert; å få seg et nettverk, delta som aktør i sivilsamfunnet og dermed også bli sett på som en del av lokalsamfunnet. Hennes innsats for egen integrering blir lagt merke til, både innenfor kirkesamfunnet og ellers i lokalsamfunnet. Hun blir derfor også mange ganger løftet frem som et godt eksempel på hvordan god integrering kan og bør finne sted.

I likhet med Sasha har Monif, en mann i førtiårene, også funnet veien til både menighet og kirke. Arbeidet til Monif gir ikke rom for mye sosial omgang

og relasjonsbygging. Nettopp derfor blir de kristne religiøse rom ekstra viktige for ham fordi han her kan få utløp for sine ønsker om et sosialt liv og meningsfylte relasjoner, utenom de han har med kjernefamilien sin. Han begynte i likhet med Sasha som frivillig i en av de lokale menighetene, og mye av hans frivillighet handlet om praktisk arbeid med menighetens nybygg. Monif ønsket å nyttiggjøre seg av sin kunnskap som håndverker, og han ønsket seg et mer aktivt sosialt liv. Gjennom det praktiske arbeidet i menigheten har han blitt kjent med flere norske og dermed blitt invitert inn i norsk familieliv, så vel som i rene mannsfærer. Han deler Armitas og Sashas erfaringer i opplevelsen av de kristne religiøse møteplassene som gode steder å være som troende, også som muslim. Det å være i religiøse rom og møte religiøse mennesker gir en ekstra dimensjon til hverdagslivet hans her i Norge. Monif sier at det gir ham mulighet for å skape seg et nettverk, men også noe mer. Han deltar på bønnemøter, og her får han mulighet til å praktisere språket, samtidig som han kan diskutere religiøse spørsmål. Han sier selv at han gjør det han kan for å få opp diskusjoner som går ut over religiøse tekster, slik som moral, etikk og «væren i verden» mer generelt. Det er på denne måten at Monif får anledning til å være et sosialt engasjert menneske i et lokalsamfunn. Denne type samfunnsdeltakelse gir ham mulighet for å ta frem igjen deler av seg selv og sin livsform før flukten fra hjemlandet.

Dersom vi anvender Putnams begrepsapparat, blir kirkerommet for Armita, Sasha og Monif et sted der både *bonding* og *bridging* foregår, altså både en sammenbinding av de med samme religion, men også en overbygging gjennom et møte mellom ulike trossamfunn på samme sted. Frivillighetens rolle, her representert ved kirkesamfunn, blir å tilrettelegge for at flyktningers nettverk kan etableres og pleies. Her finner både Armita, Sasha og Monif mennesker de kan omgås, de får tilgang til jevnlike treffpunkter der de både kan bidra og forhåpentligvis bygge varige relasjoner. Menighetslivet blir en inngangsport inn i det norske.

Men deres møter med Sørlandets rike menighetsliv sier også noe om hvordan de som enkeltaktører bruker menighetene. Da blir kirkerommet noe utover *bonding* mellom troende – eller *bridging*, der ulike religioner og kulturer møtes. Våre tre informanter manøvrerer seg inn i menighetslivet og fremforhandler dermed muligheter for å skape sosiale rom der de også får dekket egne behov. Bruker vi *mimesis*-begrepet, er det altså ikke slik at lokal bruk av religiøse arenaer bare er gjenstand for imitasjon, men at våre informanter også

bringer inn noe av sitt eget, som også muligens på sikt bidrar til en transformasjon av disse rommene. Det handler med andre ord ikke bare om å inngå i et fellesskap, bygge nettverk og dermed også inngå i lokale sosiale normer, men for enkeltaktørene blir dette også handlinger på individuelt nivå som er viktige for deres hverdagsliv og identitet. Kirkerommet blir et godt sted å være fordi det utøves religiøs aktivitet som er gjenkjennbar fra hverdagslivet de hadde tidligere. For alle tre, men kanskje spesielt for Monif, blir menighetens og kirkas rom noe mer enn et rom for religionsutøvelse og en inngang inn i det norske gjennom nettverksbygging. Det er like mye et sosialt rom, hvor han sakte, men sikkert kan gjenskape seg selv. I våre samtaler med ham får vi et tydelig inntrykk av hvordan han i sitt strev etter å tilpasse seg det norske her finner en mulighet for tilhørighet til noe kjent og kjært som han mistet da han ble tvunget til å forlate sitt hjemland. Menighet og kirkerom blir steder der han skaper seg et hverdagsliv i det norske som likner noe av det han dro fra.

Møteplasser skapt av innvandrere selv

Abdallah er en mann i femtiårene som har bodd i Norge i 15 år. Han har gjennom disse årene hatt mange ulike jobber, men har nå fått en jobb han trives godt i. Gjennom jobben har han knyttet mange kontakter, og han har et stort nettverk. Abdallah snakker godt norsk, og han mener at han gjennom sine år i Norge har fått en god inngang inn i det norske samfunnet. Han har gått gradene, sier han, gjennomført Introduksjonsprogrammet og fått seg jobb. Han er svært engasjert i arbeidet sitt, og han brenner for integreringsspørsmål. Det er likevel i de uformelle nettverkene blant egne landsmenn han trives best. Det var også her det startet. Da han kom til kommunen han nå bor i, ble han godt tatt imot av kommunen, men også av de som hadde kommet som flyktninger før ham. Derfor ble et flyktningmiljø hans sosiale plattform gjennom de tidlige årene. I møte med sine egne kunne han snakke sitt språk, spille musikk, danse og spise mat; alle ting som representerte det kjente og kjære. I dette nettverket av flyktninger fra samme land var det noe som bandt dem sammen. De var alle muslimer og delte tro. I utgangspunktet var dette nok for et samhold, og forskjeller i religiøs praksis ble ikke vektlagt. Innad i gruppen var det likevel store forskjeller i klasse, utdanningsnivå og etnisk tilhørighet. Også disse forskjellene forble lenge uuttalt. På tross av ulikheter ble dette nettverket et hvileskjær for Abdallah gjennom år med tilpasning til det norske. «Her kunne jeg slappe

av», har han ofte gjentatt i sine samtaler med oss som forskere. Nettverket av flyktninger ble også en inngang inn i det norske. De som hadde fartstid, tok seg nemlig av nykommerne. Dette ble tydeligere for Abdallah etter som tiden gikk, og gjennom mange år spilte han selv en avgjørende rolle for nyankomne flyktninger som flyttet til kommunen. Ibrahim og Maryam og deres barn, som også har bodd lenge i Norge, ble for eksempel gjennom Abdallah innlemmet i dette fellesskapet. Også de snakker om det gode ved å kunne kjenne på noe hjemlig gjennom perioden med tilpasning til det nye samfunnet. Gjennom mange år ble nettverket opprettholdt med fokus på nettopp det å føle seg hjemme, samtidig som noe nytt skapes. I alt arbeidet som ble lagt ned for nyankomne, ble det også plass til å skape møteplasser på tvers av flyktninger og lokalbefolkning, for eksempel gjennom kulturelle fester.

I tillegg til det hjelpeapparatet som sto klart fra kommunens side, hadde altså de som kom til kommunen som flyktninger, også mange mennesker som sto klare til å hjelpe nykommere inn. De ble invitert inn i et sosialt fellesskap. Abdallah og Ibrahim forteller at spesielt for kvinnene var det viktig å opprettholde kontakt med folk fra hjemlandet. Maryam bekrefter at hun satte stor pris på at det var folk på plass som tok imot på denne måten. Dette sosiale rommet krevde dog at mange tok del og var frivillig engasjert i opprettholdelse av møteplasser, og med tiden endret nettverket karakter. Folk ble engasjert i arbeid og annet samfunnsliv. Gjennom barna ble de engasjert i norsk hverdagsliv gjennom barnehage, skole og fritidsaktiviteter. Forskjellene internt i nettverket ble også større og uttalte. I tilknytning til arbeidsmarkedet ble klasse- og utdannelsesnivå tydeligere, og for eksempel ble ulike trospraksis tydeligere. Stadig oftere endte sosial aktivitet opp i diskusjoner om politikk og tilhørighet, både i hjemland og i en norsk sammenheng. I dag er den frivillige innsatsen inn i dette nettverket lagt ned. Det arrangeres ikke lenger kulturelle fester slik man en gang gjorde, og bare en sjelden gang møtes noen av dem, og da gjerne de som hadde en tilhørighet utover det at de kom fra samme land og kunne snakke samme språk.

Der Monif må gjenskape noe kjent og hverdagslig i kirkerommet, har Abdallah, Ibrahim og Maryam kunnet støtte seg på et nettverk av landsmenn som skapte rom for å være seg selv fra starten av. Her foregikk *bonding* på tvers av de kulturelle forskjellene de ulike medlemmene representerte. Det var fellesskap som ble dyrket frem, og det ble skapt et rom for en følelse av tilhørighet. Med tiden, da forskjeller ble tydeligere, kunne man sett for seg en omstilling

til en type *bridging*, der man kunne ta høyde for og leve med forskjellighet, ikke bare internt i gruppen mennesker som kom fra samme land, men der de også klarte å innlemme nye medlemmer fra andre land i et fellesskap av flyktninger. På sikt kunne man også tenke seg en mer formalisert organisasjon som ønsket velkommen, ikke bare egne landsmenn, men også majoritetsbefolkningen. Egne innvandrersorganisasjoner samt uformelle nettverk som drives og dyrkes frem av innvandrere selv, har i utgangspunktet et sterkt fokus på *bonding*, men også her kan vi se forsøk på *bridging*. Ved formalisering av innvandrerrinitiativ blir også begrepet om *linking* interessant. Dette henger sammen med at sivilsamfunnet i Norge, og spesielt i organiserte former, er hektet opp i statlige strukturer, for eksempel gjennom finansiering av aktiviteter.

På tross av gode erfaringer med møter på tvers, der også etniske nordmenn hadde deltatt på ulike arrangementer, forvitret etter hvert det frivillige engasjementet. Dette kan forstås ved at man gjennom år tilbrakt i et lokalsamfunn i stadig større grad blir del av den norske overordnede strukturen, der arbeid og organisert fritidsaktivitet tar mer og mer plass. For Abdallah, Ibrahim og Maryam var det heller aldri noe ønske om å skape en parallell struktur. De er alle innstilt på at de nå bor og lever i Norge. Selv om de ofte snakker om en retur til et hjemland, har de tilhørighet til lokalsamfunnet gjennom arbeid og sine barns aktiviteter.

For å forstå dynamikken i det frivillige etniske nettverket til Abdallah og de andre er det nødvendig å løfte frem klasse og utdanningsnivå i gruppen. De første som kom, var høyt utdannede og fra høyere sosiale lag i sitt hjemland. De fant fort en vei inn i arbeidslivet i Norge, der de over tid har hatt flere arbeidsforhold og etter hvert har funnet jobber som åpner for at de kan ta ut mer av seg selv og dermed også være med på å forme arbeidsplassen. Og dette bringer oss tilbake til *mimesis*-begrepet. Gjennom deltakelse i det norske arbeidsliv, og også frivillig arbeid, har Abdallah og de andre imitert og skapt seg selv på nytt. I denne prosessen har de også endret noe. Gjennom sin frivillige innsats har de vært med i sivilsamfunnet, der de har representert mangfoldet og gjort en jobb for lokalsamfunnet. Videre er de gjennom sine jobber og deltakelse i arbeids- og hverdagsliv med på å forme arbeidsplasser og dermed sosiale rom. Våre informanter gir uttrykk for at de over tid har forstått at det finnes mange måter som gjør det mulig å føle seg som del av det norske, og at de nå kanskje i mindre grad jobber med selve integreringsprosessen. De har på mange måter innfridd systemets forventninger og samtidig funnet sine plasser i det norske samfunnet.

Før vi avslutter med en diskusjon om integrering som forventningsinnfrielse, vil vi dvele litt ved hvordan vi forstår det frivillige engasjementet som Abdallah og de andre representerer.

Eksemplene over gir en forståelse av at vi kan snakke om integrering inn i det norske på ulike måter og på ulike plan. Det frivillige engasjementet kan representere veier inn i det norske på individnivå, men på organisasjonsplan kan vi også snakke om en integrering som oppstår ved at man tar del i sivilsamfunnet. Såkalte etniske nordmenn går også gjennom en form for integreringsprosess i samhandling med nye innbyggere, som for eksempel i kirkerommet. Men der kirke- og menighetsrom blir anerkjent som arenaer for møter på tvers, blir det etniske nettverket av den typen som Abdallah og hans landsmenn representerer, noen ganger oppfattet som truende når vi diskuterer integrering. Gruppen til Abdallah og de andre har, i tillegg til å ivareta nykommere, også vært viktige kulturformidlere og brobyggere inn mot majoritetsbefolkningen i sin region, ved å invitere åpent til sine arrangementer. Det betyr at også innen denne type frivillighet finner overbygging sted. Likevel er argumentet ofte at slike etniske grupperinger, og her også med religiøs sammenbinding, kan være en kime til parallellsamfunn. Dette er en stor og kompleks diskusjon som kontinuerlig går i norske medier. Dersom en tenker at organisasjonsliv er en måte å sosialisere innvanderne inn i en demokratisk deltakelse, kan en selvsagt spørre seg om egne innvandrersamfunn lukker medlemmene inne i etniske grupper (Takle 2014). Med utgangspunkt i vårt materiale, og med vårt blikk inn i dette, vil vi argumentere for at dersom vi anerkjenner frivillig sektor, organisasjonsliv og frivillig engasjement som en del av et sivilsamfunns- liv i Norge, kan organisering i etniske grupper også forstås som et tilfang til og ikke en trussel mot den norske frivilligheten. Denne type organisering og frivillig engasjement skaper fellesskap og tilhørighet som mange innvandrere strever med i en integrasjonsprosess. Det blir en arena hvor ikke bare hjemlandets kultur, språk og verdier får spillerom, men også en arena for diskusjon og forhandling av et norsk hverdagsliv mellom aktører med varierende fartstid i det norske samfunn, og det er nettopp her *mimesis*-begrepet gir fruktbare perspektiver.

Å forstå integrering som forventningsinnfrielse

Vi startet denne artikkelen med å vise til den sterke stillingen arbeidslinja har for både teoretisk og praktisk integrering i Norge. I tillegg har troen på frivillig sektor, det å bygge nettverk og derigjennom sosial kapital, blitt stadig mer

fremtredende i den politiske diskusjonen om integrering. Slike diskusjoner ser hovedsakelig ut til å bygge på Putnams forståelse av sosial kapital, en normativ diskurs om deltakelse, fellesskap og solidaritet som har mye til felles med diskusjoner om mangfold og integrasjon (Haglund og Loga 2009). Sosial kapital bygges gjennom deltakelse i et arbeidsliv, men også gjennom deltakelse i frivillig sektor, enten som frivillig eller som bruker av bestemte tilbud. Gjennom arbeid og fritid ser man for seg at flyktninger og migranter gjennom *bonding* og *bridging* skal finne veier inn i det norske. Det legges også til rette for *linking*, for eksempel gjennom finansiering av innvandrerorganisasjoner. Et slikt systemperspektiv skygger imidlertid for forståelsen av enkeltaktørens agens (*agency*). I integreringsprosessen blir vi opptatt av at enkeltmennesker skal sluses inn i noe bestående, og vi tilbyr arbeid og nettverk som verktøy i denne prosessen. Som tidligere nevnt vil vi med en slik tilnærming se bort ifra alt det flyktninger og migranter kommer med av erfaringer og mangfoldkompetanse som kan være viktige bestanddeler i det å skape seg et godt hverdagsliv. Forskning viser at flyktninger er godt kjent med hva som forventes for å oppnå en vellykket integrering sett fra norske myndigheters side. De møter forventninger om hva som bør og må gjøres fra deres side, i mottaksapparatet, i arbeidslivet og i møte med det frivillige. For mange blir den store jobben å finne måter å integrere seg på som svarer til systemets forventninger. I etnografien som presenteres i denne artikkelen, ser vi at informantene våre forstår viktigheten av å få seg en jobb og bygge et sosialt nettverk for å kunne sies å være integrert. Videre kan alle forstås som mer eller mindre integrert i forhold til målbare størrelser som jobb og samfunnsdeltakelse. Mangel på arbeid eller mangel på deltakelse kan således forstås som det motsatte. Armitas engasjement i politisk aktivisme i sitt hjemland blir ofte beskrevet som noe som hemmer hennes integreringsprosess, likeledes kan Abdallah og de andres deltakelse og opprettholdelse av et flyktningmiljø på et lite sted ses på som motstand mot integrering eller i verste fall en parallellstruktur. Ser vi på de samme prosessene fra et aktørperspektiv (Long og Long 1992, Long 2001), vil vi kunne forstå dem på andre måter.

Å anerkjenne mottakerentreprenørskap

Fra pågående forskning på andre forskningsfelt hvor søkelyset er rettet mot nye utviklingsaktører og frivillighet i det globale Sør og på Lesbos, ser vi at

mottakere driver med en type entreprenørskap gjennom posisjonering og bruk av den hjelpen som kommer (Haaland og Wallevik 2017). Mennesker forholder seg sjelden helt passivt som mottakere i et system, heller ikke flyktninger og migranter. De arbeider aktivt og med hele seg for å finne en vei inn i et nytt hverdagsliv i Norge. Dette ser vi også i de etnografiske funnene som er brakt til veie i vår forskning på integrering på Sørlandet og fra våre eksempler. Vi vil likevel helt avslutningsvis gi enda et eksempel på dette:

Natteravnene er en frivillig organisasjon hvor voksne tar ansvar for at byen skal være et trygt sted å ferdes, og for å forebygge vold og skadeverk (www.natteravnene.no). I lang tid har natteravnene vært dominert av etniske nordmenn, men pågående forskning fra Kristiansand viser at tilfanget av innvandrere, både flyktninger og migranter, i den siste tiden har blitt større (Lakhmali i arbeid). Ifølge Lakhmali melder noen innvandrere seg til tjeneste som en del av et integreringsarbeid. Det at Natteravnene etter hvert består av folk fra forskjellige kulturer, gir mulighet for *bridging* mellom nye grupper. Fra et systemperspektiv vil vi kunne forstå Natteravnene som en arena der man gjennom å samles i en felles aktivitet bygger sosial kapital på tvers. Det vil, ifølge Putnam, være et gode for samfunnet. Hvis vi anlegger et aktørperspektiv på innvandrere som velger å bruke Natteravnene som en integreringsarena, kan vi utvide forståelsen av hva som skjer. La oss anta at de som velger å gå inn i Natteravnene, ikke gjør dette bare for å bygge fellesskap med andre i Natteravnene som gruppe, men også fordi man ønsker å beskytte mennesker som ferdes i byen nattetid. Hvis vi tenker oss at noen såkalt etnisk norske valgte å gå som natteravn for å beskytte sine ungdommer fra flerkulturelt bymiljø, så vil det at innvandrere selv går som natteravner, endre noe på det. Det ene kan være at en gruppe bestående av folk med ulik kulturell bakgrunn vil fremstå som enda sterkere når det gjelder å bevare ro i byen, også på tvers av sosiale grupper. En annen forståelse kan være at innvandrere melder seg som natteravner fordi de vil ha kontroll med sine egne ungdommer, og at det ikke bare handler om å trygge by og folk generelt, men også om å utøve sosial kontroll over sine egne. Men det kan også være at innvandrere selv mener det trengs at de går natteravn for å trygge egne ungdommer i et bymiljø preget av for eksempel fyll og bråk iscenesatt av etniske nordmenn. Poenget vi ønsker å få frem, er at deltakelse i frivillig arbeid ikke bare representerer en bevegelse inn i det norske, og dermed en måte å bli mer og mer norsk på, men at det også kan endre aktivitet, oppfatning av aktivitet og sosiale rom og ikke minst det vi tenker på som norsk.

Det er viktig å anerkjenne mottakerentreprenørskap også i integreringsarbeid. Ingen sluses inn i noe som passive mottakere av tilbud. Som mennesker handler vi, og vi bruker tilbud på ulike måter, også i det frivillige. Vi ser i vår pågående forskning at både flyktninger og migranter nærmest shopper i tilbud i det frivillige for posisjonering og manøvrering for å kunne skape noe eget og noe utover det som er forventet fra systemets side. Og det er på denne måten Walker mener vi må forstå kulturelle møter og endring. Ved å imitere de andre skaper en seg selv, og i prosessen endres også de andre.

Hverdagslivets skuespill og imiteringens kunst

I vår forskning på integrering av flyktninger og migranter på Sørlandet har vi ofte støtt på problemstillinger som vekker til live Goffmanns begrepsapparat presentert i boken *Vårt rollespill til daglig: en studie av hverdagslivets dramatik* (1992). Her omtales hverdagslivet som analogt med teaterets scene. Han argumenterer for at det vi tar ut *frontstage*, er noe helt annet enn det vi tar ut *backstage*. Dette er gjenkjennelig for de fleste mennesker. Noe tar vi ut i offentlighet, og andre ting holder vi privat. I samtaler med flyktninger og migranter hører vi at det ofte snakkes om systemets forventninger. Det etnografien vår også viser, er at det er lettere å snakke om det man som flyktning eller migrant gjør som tilfredsstillende systemets krav, enn om det som gjøres av integreringsarbeid for å kunne leve et godt hverdagsliv i Norge. Det betyr at Monifs bruk av kirke- og menighetsrommet – utover det at han er der for å utvide sitt kontaktnett – ikke nødvendigvis omtales i offentligheten. Abdallah og de andres behov for å kjenne på en tilhørighet til hjemlandet snakkes det heller ikke så høyt om. Likeledes vil Armita snakke mindre og mindre om sin politiske aktivitet via sosiale medier jo mer det forstås som en hemske for hennes integrering. Det vi imidlertid hører mye om, og som det særlig blant systemets representanter fortelles høyt om, er Sashas reise inn i det norske samfunnet. Sasha blir ofte trukket frem som et godt eksempel på hvordan god integrering kan skje, både på system- og individnivå. Arbeid og deltakelse i frivillig arbeid fører til godt språk, godt nettverk og et godt liv. Et fokus på Sasha som en suksesshistorie forsterker hennes valg av vei inn, og hun spiller mye på lag med støtteapparatet. Det er vel og bra, men det er viktig å anerkjenne at dette er et valg som tas. Vår innvending er at man gjennom et snevert fokus på det som handler om forventningsinnfrielse, går

glipp av andres valg, og dermed andre forståelser av hvordan en kan leve i Norge som flyktning eller migrant.

I denne artikkelen har vi vist at dersom vi ser på integreringsarbeid fra et aktørperspektiv, vil det kunne gi oss innsikt i integreringsprosesser som er ulik den som genereres på systemnivå. Det å forstå flyktninger og migranter som passive mottakere og måle dem opp mot forventninger i et system gir grobunn for fortolkning i retning av parallellsamfunn og som motstand mot det å bli en del av det norske dersom angitt vei ikke følges. Utfordringen med en slik fortolkning er at vi selv, gjennom våre rigide systemer og snevre forståelser av hva som er god integrering, kan bidra til å skape for trange rom for flyktninger og migranter og deres mulighet for å leve det de opplever som et godt hverdagsliv i Norge. Vi må derfor i økt grad anerkjenne *agens* på aktørnivå og utforske folks evne til å skape noe eget utover det som tilbys. Da klarer vi å se at det er mange veier som leder til integrering.

Litteratur

- Bourdieu, P. (1986). «The forms of capital», i J. Richardson (red.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, s. 241–258. New York: Greenwood.
- Bourdieu, P. og Wacquant, L.J.D. (1992). *An Invitation to Reflexive Sociology*. The University of Chicago: <http://www.public.iastate.edu/~carlos/607/readings/bourdieu2.pdf>
- Brochmann, G., Borchgrevink, T. og Rogstad, J. (2002). *Sand i maskineriet – Makt og demokrati i det flerkulturelle Norge*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag AS.
- Brochmann G. (2003). «Lykksalighetens rike og den nye etniske forstyrrelsen. Innvandring og det flerkulturelle Norge», i L. Kjølørød og I. Frønes (red.), *Det norske samfunn*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Brochmann, G. (2010). «Immigration and the Nordic welfare state – a tense companionship», i Stein Kuhnle (red.), *The Nordic Welfare State – a Basic reader*. Fudan University Press. Kapittel 14, s. 313–334.
- Brochmann, G. og Haglund, A. (2010). *Velferdens grenser*. Innvandringspolitikk og velferdsstat i Skandinavia 1945–2010. Oslo: Universitetsforlaget.
- Brochmann, G. og Djuve, A.B (2013). «Multiculturalism or Assimilation? The Norwegian Welfare State Approach», i Peter Kivisto & Östen Wahlbeck (red.), *Debating multiculturalism in the Nordic welfare states*. Palgrave Macmillan, s. 219–245.
- Cornwall, A mfl. (2008). *Gender myths and feminist fables. The struggle for interpretive power in gender and development*. Blackwell.
- Døving, C.A (2009). Kampen om en «mislykket» integrering. *Samtiden* 4/2009.
- Fangen, K. (2004). *Deltagende observasjon*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Figenschou, T.U. og Beyer, A. (2014). «Elitene, minoritetene og mediene – Definisjonsmakt i norsk innvandringsdebatt». *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 1/2014.

- Fuglerud, O. og Engebrigtsen, A. (2006). «Culture, networks and social capital: Tamil and Somali immigrants in Norway», i *Ethnic and racial studies*. Taylor & Francis.
- Goffmann, E. (1992). *Vårt rollespill til daglig: en studie av hverdagslivets dramatik*. Pax Forlag.
- Gullestad, M. (2002). *Det norske sett med nye øyne*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hancke-Dalseth, M. (2011). En vitenskapsteoretisk problematisering av kunnskapsgrunnlaget til norsk integreringspolitikk. *Notat 2/2011, Møreforskning*.
- Haaland, H. og Wallevik, H. (2016). «From development research to integration research: on the gaze of the researcher and the idea of comparative reflection in applied research», i H.C. Garmann-Johnsen, et al. (red.), *Applied research in the regional knowledge system. Balancing validity, meaning and convenience*. Routledge.
- Haaland, H. og Wallevik, H. (2017). Citizens as Actors in the Development Field: The Case of an Accidental Aid-Agent's Activities in Aid-Land. *Forum for Development Studies*, 2/2017.
- Haaland, H. og Wallevik, H. (i arbeid): *Citizen initiatives in the midst of a refugee crisis: The case of Lesvos*.
- Hagelund, A. og Loga, J. (2009). Frivillighet, innvandring, integrasjon. En kunnskapsoversikt. *Rapport 2009:1*. Oslo/Bergen: Senter for forskning på sivilsamfunn og frivillig sektor.
- Lakhmali, H. (i arbeid). *Exploring the role of the voluntary sector in integration of immigrants in Kristiansand*.
- Long, N. og Long A. (1992). *Battlefields of knowledge: the interlocking of theory and practice in social research and development*. Routledge.
- Long, N. (2001). *Development sociology: actor perspectives*. Routledge.
- Penninx, R. og Garcés-Mascareñas, B. (2016). «The Concept of Integration as an Analytical Tool and as a Policy Concept», i B. Garcés-Mascareñas, og R. Penninx, (red.), *Integration Processes and Policies in Europe. Contexts, Levels and Actors*. IMISCOE Research Series.
- Putnam, R.D. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Putnam, R.D. (2007). E Pluribus Unum: Diversity and Community in the Twenty-first Century The 2006 Johan Skytte Prize Lecture. *Scandinavian Political Studies*, 30: 137–174.
- Rugkaasa, M. (2013). *Likhetens dilemma. Om sivilisering og integrasjon i den velferdsambisiøse norske stat*. Gyldendal.
- Rugkåsa M. mfl. (2015). Kulturalisering og symbolsk mening i barnevernsarbeid. *Tidsskrift for velferdsforskning*. Vol. 18.
- Salamon, L.M og Sokolowski, S.W. (2016). Beyond non-profits: Reconceptualising the Third Sector. *Voluntas* 27: 1515–1545
- Segaard, B. (2011). *Frivillig sektor og innvandrere. Et forskningsbasert notat*. Oslo/Bergen: Senter for forskning på frivillig sektor.

- St.melding nr. 16 (2016). Fra utenforskap til ny sjanse – Samordnet innsats for voksnes læring. (2015–2016) Kunnskapsdepartementet.
- St.melding nr. 39 (2006). Frivillighet for alle. (2006–2007). Kultur- og kirke departementet.
- Takle, M. (2014). *Politisk integrering. Innvandrereorganisasjoner som skoler i demokrati og byråkrati*. Cappelen Damm Akademisk
- Walker, I. (2010). *Becoming the other other, being oneself: constructing identities in a connected world*. Cambridge Scholar Publishing.
- Wollebæk, D. mfl. (2000). *Frivillig innsats. Sosial integrasjon, demokrati og økonomi*. Fagbokforlaget.
- Wollebæk, D. og Sivesind, K. H. (2010). Fra folkebevegelse til filantropi. Frivillig innsats i Norge 1997–2009, *Rapport 2010/3*, Oslo/Bergen: Senter for forskning på frivillig sektor.
- Woolcock, M. (2001). «The place of social capital in understanding social and economic outcomes», *Canadian journal of policy research*, 2(1), 11–17. Chicago: <http://www.oecd.org/innovation/research/1824913.pdf>

KAPITTEL 9

Skolen i det flerkulturelle Norge

Maryann Jortveit

Det norske samfunnet er i dag preget av et mangfold av mennesker med ulike kulturell og språklig bakgrunn. Per 1. januar 2016 var 16,3 prosent av befolkningen innvandrere eller barn av innvandrere (SSB 2017).¹ Alle kommuner i Norge har innvandrere blant sine innbyggere, og det er dermed minoritets-språklige elever på de fleste skoler.² Elever i skolepliktig alder har rett og plikt til grunnskoleopplæring (Lovdata 2017). I opplæringslovas § 2-1 heter det at *Retten til grunnskoleopplæring gjeld når det er sannsynleg at barnet skal vere i Noreg i meir enn tre månader*. Uavhengig av om elevene har opphold i Norge, skal alle barn og unge i skolepliktig alder gå på skolen. Dermed vil lærere, skoleledere og øvrige ansatte på skoler rundt i landet oppleve at skolen der de jobber, har et mangfold av elever, med ulike bakgrunn og ulike morsmål. På en rekke skoler er dette en kjent hverdag, mens andre steder er mangfold, representert ved innvandrere og barn av innvandrere, et nytt fenomen.

Når mangfoldet i samfunnet skal i fokus, er det aktuelt å se på skolen som en flerkulturell arena, fordi skolen er et sted der alle barn og unge mellom seks og seksten år er til stede, uansett bakgrunn. I dette kapitlet er den flerkulturelle skolen tema – hvordan den mangfoldige skolen har vokst fram, hva det innebærer å være en flerkulturell skole og en presentasjon av flerkulturell pedagogikk som tilnærming i opplæringen av språklige minoriteter.

1 Statistisk sentralbyrå inkluderer både de som faktisk har innvandret og norskfødte med innvandrerforeldre i sin statistikk over innvandrerbefolkningen.

2 Dette gjelder sjølsagt også barnehagen, men det er skolen som er temaet i dette kapitlet.

Historikk

I denne sammenhengen vil ikke samer og nasjonale minoriteter være tema. Erfaringer og rettigheter knyttet til opplæringen av disse gruppene er interessante å ta med når en skal presentere undervisningsforholdene for innvandrere og barna deres, men dette temaet lar jeg ligge i denne omgangen.

Større og mindre grupper av innvandrere har kommet til Norge gjennom historien. Dette er først og fremst mennesker fra andre nordiske land, og etter hvert fra utallige steder verden over. Minoritetsbarn i skolepliktig alder har fått opplæring i skolen, men som gruppe er de ikke nevnt i læreplaner før M74 (Mønsterplan for grunnskolen) (KUD 1974). Her var det et nytt fag som het *Norsk som fremmedspråk*. Dette faget var først og fremst beregnet på samiske elever, men også «elever av utenlandsk opprinnelse som i stigende antall søker norsk skole» (s. 5). Likevel var det først læreplanen av 1987, M87, som tok konsekvensen av at det var minoritets elever med innvandrerbakgrunn (Øzerk 1999). Denne planen hadde, i den generelle delen, et eget kapittel om språklige minoriteter (KUD 1987). Her understrekes språkets rolle for barns utvikling, og at et godt utviklet morsmål kan være med på å fremme utviklingen på det intellektuelle, sosiale og følelsesmessige området. Det presiseres at det er viktig at grunnskolen gir elevene mulighet til å bevare og utvikle morsmålet sitt (s. 37). Målet var å opprettholde og styrke kulturtilhørigheten og utvikle funksjonell tospråklighet. Planen anbefaler at elevene får opplæring på morsmålet til de behersker norsk godt nok til å få utbytte av undervisningen til å følge den på norsk (s. 38). Denne læreplanen blir av forskere og fagfolk ofte holdt fram som «et uttrykk for et inkluderende paradigme for minoriteter» (Øzerk 1999 s. 240). Da den nye læreplanen L97 kom, var det ikke noen del i den som omhandlet språklige minoriteter. Imidlertid ble det året etter utgitt læreplan for elever som hadde norsk som andrespråk, som etter hvert har blitt *Læreplan i grunnleggende norsk for språklige minoriteter* (Utdanningsdirektoratet 2007) og *Læreplan i morsmål for språklige minoriteter* (Utdanningsdirektoratet 2017). Planene er nivåbaserte og aldersuavhengige. Med disse planene falt målet om å utvikle funksjonell tospråklighet bort. Det er overgangsplaner som skal brukes til den ordinære læreplanen tas i bruk. «Hovedformålet med (morsmåls)opplæringen er å styrke elevenes forutsetninger for å beherske det norske språket» (Utdanningsdirektoratet 2017, s. 1). Grunnleggende norsk og morsmålsopplæring kan styrke utviklingen av en tospråklig sjøllitt, heter det,

men hovedmålet er altså å lære norsk. Disse læreplanene for språklige minoriteter er fortsatt gjeldende etter at siste læreplan, L06, ble innført. En ny generell del av læreplanen er nå underveis (Kunnskapsdepartementet 2017). Ettersom skolen preges mer og mer av en mangfoldig elevgruppe, er det grunn til å tro at temaer knyttet til mangfold vil bli tydeligere fokusert i denne nye delen av læreplanen.

Lovverket

For elever med et annet morsmål enn norsk og samisk gis det særskilte rettigheter:

Elevar i grunnskolen med anna morsmål enn norsk og samisk har rett til særskild norskopplæring til dei har tilstrekkeleg dugleik i norsk til å følge den vanlege opplæringa i skolen. Om nødvendig har slike elevar også rett til morsmålsopplæring, tospråkleg fagopplæring eller begge delar.

Kommunen skal kartleggje kva dugleik elevane har i norsk før det blir gjort vedtak om særskild språkopplæring. Slik kartlegging skal også utførast undervegs i opplæringa for elevar som får særskild språkopplæring etter føresegna, som grunnlag for å vurdere om elevane har tilstrekkeleg dugleik i norsk til å følge den vanlege opplæringa i skolen (Lovdata 2017 § 2–8).

Det betyr at alle minoritets elever har rett til ekstra opplæring i norsk, morsmålsopplæring og tospråklig opplæring. Særskilt norskopplæring innebærer at minoritets elever får opplæring i norsk ut over den ordinære norskopplæringen, for å øke den norskspråklige kompetansen.³ Denne undervisningen organiseres svært forskjellig fra skole til skole, men ofte i egne grupper. Morsmålsopplæring, som vil si opplæring i morsmålet, praktiseres i liten grad.⁴ Tospråklig opplæring gir elevene en mulighet til å bruke morsmålet for å kunne delta og forstå læringsprosesser (Øzerk 2006). En tospråklig lærer vil gi denne undervisningen. Opplæringen foregår stort sett i klasserommet, og opplæringen på, eller ved hjelp av, morsmålet vil gi eleven støtte når hun eller

3 Dette gjelder ikke bare nyankomne minoritets elever.

4 Denne opplæringen styrker elevens kunnskaper i morsmålet, men hensikten med den særrettigheten som § 2-8 gir, er å styrke norskkunnskapene (Dale 2010).

han er på vei til å lære norsk. Den tospråklige læreren skal være en ressurs for språktilegnelse, og er også en rollemodell i klasserommet.

For å bli tildelt særskilt norskopplæring, morsmålsopplæring eller tospråklig fagopplæring, må det fattes enkeltvedtak. Lovteksten byr på utfordringer fordi den er diffus, og fordi det ikke er noen retningslinjer for hvordan vurderingen for å fatte enkeltvedtak skal praktiseres. Hva er *tilstrekkeleg dugleik*, og hva er den *vanlege opplæringa*? For å presisere det, ble lovparagrafen utvidet med kravet om kartlegging. Det er ikke presisert hvem som skal kartlegge, hvilket kartleggingsverktøy som skal brukes, og det er ikke noe krav om sakkyndig vurdering som anbefaler videre opplæring. Hvem som skal følge opp og ha ansvar for opplæringen, er heller ikke fastlagt. Om man ser på de kravene som stilles når det er elever med spesialpedagogiske behov, vil det her være pedagogisk-psykologisk tjeneste (PPT) som skriver en sakkyndig vurdering, og timer som blir tildelt, skal følges opp av en spesialpedagog.⁵ Når det gjelder språklige minoriteter, er situasjonen helt annerledes. Her kan det se ut som om rettighetene i stor grad er basert på tilfeldigheter. Når en kartlegging skal gjennomføres, er det ikke gitt at det finnes lærer ved skolen som har tilstrekkelig kompetanse og kjennskap til kartleggingsverktøy for å gjøre kartleggingen. Det er heller ikke gitt at læreren som skal undervise eleven, har nok kunnskap til å gjøre bruk av resultatene fra kartleggingen.

Tospråklig opplæring, som er understreket i opplæringsloven, vil ikke komme alle minoritets elevene til gode. Grunnen til det kan være at det ikke finnes noen tospråklig lærer som kan undervise i det aktuelle morsmålet. Enkelte skoler og kommuner prioriterer heller ikke tospråklig opplæring, men satser i større grad på særskilt norskopplæring. Dette kan frata elever en mulighet til å få en hensiktsmessig opplæring (Dale 2010; Pihl 2010).

Tester har på mange måter blitt en indikator på kvaliteten i opplæringen i skolen (Dale 2010). Utdanningsdirektoratet presenterer på sine hjemmesider (Udir 2017a) ulike prøver og tester. De er delt inn i nasjonale prøver, kartleggingsprøver og læringsstøttende og karakterstøttende prøver. Når det gjelder minoritets elevenes deltakelse og fritak fra prøver og undersøkelser, heter det:

For elevar som får spesialundervisning etter kapittel 5 i opplæringslova, og når det dessutan er klart at prøvene ikkje vil ha mykje å seie for opplæringa til eleven, kan

5 Ideelt sett – men det er ikke alltid tilfelle (GSI, 2014).

skolen gjere vedtak om å frita eleven frå å delta i prøvene. Det same gjeld elevar som har enkeltvedtak om særskild språkopplæring etter opplæringslova § 2–8 eller § 3–12, og elevar ved internasjonale eller utanlandske skolar som mottar opplæring etter læreplanen i grunnleggjande norsk for språklege minoritetar eller annan jamgod plan. Eleven sjølv eller foreldra kan likevel bestemme at eleven skal ta prøvene.

Elever som er nyankomne og begynner opplæringen i Norge i siste del av opplæringsåret, er ifølge lovverket fritatt for karakter i fag dette skoleåret, om foreldrene ønsker det. De skal heller ikke ha standpunkt karakter. Dette får følger for opptak til vidaregående skole.⁶

Organisering av undervisningen

For nyankomne barn og unge i skolepliktig alder er det et mål at de så fort som mulig skal komme i gang med opplæringen i skolen. Det vises til fire modeller for hvordan skolegangen for nyankomne elever organiseres (NOU 2010:7, 2010). Det er ikke noen gitte føringer her, og kommunene organiserer tilbudet på ulike måter.

Opplæringstilbud i ordinær klasse

Dette er et tilbud som er mest vanlig i mindre kommuner. Her er ofte antallet minoritetsspråklige elever på skolen lite, og dermed er det få ressurser til å lage egne klasser eller grupper for disse elevene.⁷ Den nyankomne eleven blir da plassert på den lokale skolen, i den klassen hun eller han aldersmessig tilhører. Det gis særskilt norskopplæring, der eleven som regel blir tatt ut av klassen, som oftest når resten av klassen har norsk. I de øvrige fagene følger den minoritetsspråklige eleven klassen. På enkelte skoler gis det i tillegg tospråklig fagopplæring.

Denne organiseringen kan også forekomme i kommuner der det er mange minoritetselever, med den begrunnelsen at disse elevene ikke skal segregeres, men inkluderes fra første stund. Det vises til fellesskolens verdier og mål. Likevel anbefales det fra Østbergutvalget (NOU 2010:7, 2010) og også fra forskere (Danbolt et al. 2010) at nyankomne elever i avgrenset tidsrom gis tilbud i innføringsklasser eller innføringskoler.

6 I dette kapitlet er det grunnskolen som er fokusert, så opptak til, og opplæring i vidaregående skole, ligger utenfor rammene i denne teksten.

7 Ressurser som følger elever.

Opplæringstilbud i innføringsklasser på nærskolen

I svært mange kommuner gis det opplæring i egne innføringsklasser. Da får minoritetslevene undervisning i egne grupper, for så (gradvis) å bli flyttet over i ordinær klasse. Denne måten å organisere opplæringen på forutsetter at det er nok elever til å danne en eller flere egne innføringsklasser. Hvor lenge eleven skal være i innføringsklassen, vurderes i hvert enkelt tilfelle. Hovedfokuset i dette opplæringstilbudet er å lære norsk, men det gis også opplæring i andre fag. Etter hvert som eleven lærer mer norsk, kan hun eller han være til stede i den ordinære klassen. Dette skjer særlig i gyms timene, og gjerne i musikk, kunst og håndverk og mat og helse. Når norskferdighetene er så gode at eleven kan få utbytte av undervisningen, kan eleven også følge andre fag hvis kunnskapene er aldersadekvate.

Opplæringstilbud i innføringsklasser på egen skole

Dette tilbudet er ganske likt tilbudet over, men her er det gjerne én skole i kommunen, altså ikke alle, som har innføringsklasser. Det betyr at minoritetslevene får den første opplæringen på en annen skole enn den de naturlig sokner til.

Innføringskole/mottaksskole

I enkelte byer finnes det egne skoler for nyankomne elever. Dette er tilfelle i Kristiansand, der det er en egen mottaksskole. Begrunnelsen for å organisere opplæringen slik er at kompetansen hos de ansatte på skolen er relevant for denne elevgruppen. De har erfaringer med nettopp minoritetslevere. Det er også tilsatt flere tospråklige lærere som gir elevene en språklig og ofte kulturell gjenkjennelse, noe som skaper trygghet. Disse tospråklige lærerne følger gjerne elevene noen timer i uka også etter at de har flyttet fra mottaksskolen til den nærskolen de naturlig hører hjemme på. Som regel blir elevene ett år på mottaksskolen, men de kan etter faglige vurderinger flytte over tidligere, eller bli lenger enn ett år. Det er et mål å gi et begrenset opphold på mottaksskolen, og at elevene raskest mulig skal begynne på sin nærskole.

Østbergutvalget mener at retningslinjene for opplæringen av nyankomne elever må bli tydeligere. De vurderer både innføringsklasser og innførings-skoler som relevant når elevene ikke har gode nok norskferdigheter, men

påpeker viktigheten av en inkludering i ordinær klasse så raskt som det er faglig forsvarlig, for at eleven skal bli sammensveiset med sine jevnaldrende medelever (NOU 2010:7, 2010).

Hva det innebærer å være en flerkulturell skole

På noen skoler vil det hevdes at det er en flerkulturell skole fordi de har elever som representerer ulik språklig og kulturell bakgrunn. Ifølge Banks (2008) vil skolens *håndtering* av mangfoldet være en indikator på om skolen er flerkulturell eller ikke.⁸ Hvis ikke mangfoldet av elever setter sitt preg på skolen, vil skolen fungere som om minoritetslevnene ikke var til stede. Skolen er ikke nødvendigvis en flerkulturell skole, med Banks forståelse av begrepet, kun ved at det er elever med ulik hudfarge og minoritetsbakgrunn.

En skole der alle får lære og utvikle seg og bruke sine kunnskaper og erfaringer, vil være et opplæringssted som kommer mangfoldet i møte, og som er beriket av det. Ideelt sett vil det si at elevene får bruke sine kunnskaper aktivt. Skolen har en utvidet forståelse og ulike perspektiver som fører til nye holdninger, reduksjon av fordommer og toleranse og forståelse for mangfoldet. Det skjer gjennom en flerkulturell opplæring, der disse elementene er til stede. Banks (2008) presenterer en flerkulturell pedagogikk (*multicultural education*) på en systematisk og helhetlig måte, og elementene i den kan være kjennetegn på om skolen forholder seg til mangfoldet. Elementene i en flerkulturell skole blir her funnet igjen i innholdet i undervisningen, kunnskapssynet som formidles, en likeverdig pedagogikk, reduksjoner av fordommer og fokus på styrking av skolekultur og sosiale strukturer. Elementene vil bli kort presentert i det følgende.

Innholdet i undervisningen

I hvilken grad innholdet i undervisningen gjenspeiler en mangfoldig tilnærming, varierer i stor grad. Banks (2008) rangerer innholdet i nivåer, og det laveste nivået, der det er tatt minst hensyn til minoritets elever, kaller han *et forenklet nivå*. Her arrangerer skolen fester, gjerne på FN-dagen, der

8 Den amerikanske professoren i pedagogikk, James Banks, har gjennom omfattende forskning utviklet en teori om *Multicultural Education*. Hans publiseringer reflekterer nåværende og framvoksende tanke sett i feltet flerkulturell pedagogikk og etniske studier.

mangfoldet blir feiret. Det er mat, dans, sang og andre ulike kulturelle innslag. Foreldre og elever er aktivt med, og det å kunne bidra vil for mange oppleves som en anerkjennelse av deres kunnskaper og erfaringer. Likevel kan denne måten å presentere mangfoldet på forsterke fordommer og annerledeshet, og skape et bilde av kulturelle uttrykk som elever med minoritetsbakgrunn ikke kjenner seg igjen i. Den maten som blir servert, eksotiske innslag, bilder av kameler og afrikanske dyr, er ikke en del av deres hverdag. Flagg som er hengt opp, representerer kanskje deres foreldres hjemland, men ikke deres, fordi de opplever seg som norske. Disse festene og feiringene gjør nødvendigvis ikke noe med skolens eventuelle ensretting av undervisningen, og forandrer muligens heller ikke uheldige holdninger blant lærere og elever.

På den neste nivået, *det additive*, blir det i tillegg til den ordinære tilnærmingen, den ordinære undervisningen og de ordinære læremidlene, tatt med et orientalsk eventyr, en sang fra Spania eller et kapittel i ei bok om en gutt fra Afrika. Dette blir ikke en gjennomgripende del av opplæringen, men *et tillegg* til den tradisjonelle tilnærmingen. Strukturer og perspektiver er ikke forandret, og de innslagene som er lagt til, reflekteres i normer og verdier fra den dominante kulturen.

Det tredje nivået kaller Banks for *transformasjonsnivået*, og her blir perspektivene mer sammensatte. Her blir ulike tilnærminger og innfallsvinkler presentert, og et mangfold av erfaringer, kunnskaper og verdier fokusert. Flerkulturelle perspektiver kan gi en mer demokratisk kunnskapstilegnelse. Erfaringer som minoritetselever har, aktualiseres, og det oppfordres til mer kritisk tenking. Her kommer ikke flerkulturelle perspektiver som et tillegg, men som en naturlig del av formidlingen. De er inkorporert i læremidlene.

På det fjerde og høyeste nivået under *innholdsdimensjonen* vil nye holdninger, toleranse og åpenhet for ulike synspunkter gjøre seg gjeldende. Her vil elever, både minoritet og majoritet, bruke sine kunnskaper aktivt, og skolen vil formidle en utvidet forståelse som fører til reduksjon av fordommer og intoleranse (Banks 2008).

Kunnskapssyn

Den andre dimensjonen Banks (2008) peker på i en flerkulturell pedagogikk, omhandler kunnskapssyn. Formidlingen i skolen er basert på forståelser av samfunnet der kultur, historie og teorier favoriserer noen perspektiver og

grupper. Verdier i samfunnet reflekteres i kunnskapssynet. Kvinneperspektivet og feministisk teori har gitt en mer allsidig tilnærming til kunnskap, og undertrykkelsesmekanismer er brakt fram i lyset. På tilsvarende måte kan et flerkulturelt perspektiv gi et større mangfold av presentasjoner av begreper, teorier og samfunnsforståelser. Generalisering av grupper av mennesker kan skape etnosentrisme og fordommer, og utdanning med vekt på dialog, sympati og innlevelse kan fremme elevers evne til å sette seg inn i andres forståelse og erfaringer. Et kunnskapssyn som favner mangfoldet, vil kunne skape en mer demokratisk utdanning.

Likeverdig pedagogikk

Likeverdig pedagogikk handler om å gi alle elever tilgang til et relevant læringsutbytte, og like muligheter til å dele erfaringer, til motivasjon og til gjenkjenning. Verdiene i en flerkulturell skole bygger blant annet på en fellesskapstenking og deltakelse der disse elementene er gjenkjennelige. For å kunne støtte opp om elevers språklige og kulturelle styrke må lærerne bruke undervisningsmetoder med eksempler og tilnærminger som gir gehør. Tradisjonelle forståelser av systemer og praksiser i skolen må kanskje justeres i møte med elever og foreldre med ulike erfaringer og forståelser. Når ulike stemmer kommer til orde og ulike erfaringer gjøres gjeldende, vil en likeverdig tilgang til læringsutbytte være mer tilgjengelig.

Banks (2008) mener majoritetselvene står i fare for å bli fratatt viktige perspektiver om en kjenner verden bare fra sitt eget kulturelle ståsted. Banks snakker om å være «kulturelt blind». Om en ikke kjenner sin egen kultur godt nok, og ikke har fått et utenfraperspektiv å speile den i, kan det skje en utvikling av stereotypier. Gis det mulighet til komparative perspektiver, og egen kulturforståelse knyttes sammen med andres, kan likeverd og respekt fremmes. Er ikke mangfoldet representert i klassen, må læreplan, pensum og undervisning gjenspeile ulike perspektiver.

I en metastudie av virkningen av tilpasset språkopplæring for minoritetspråklige elever har Bakken (2007) funnet hvilke pedagogiske faktorer som har innflytelse på en likeverdig opplæring. For det første skal det være fokus på læringsprosesser og på at læringsmiljøet er tilpasset elevmassen. De læringsmodellene som blir brukt, må gi godt læringsutbytte for den enkelte elev. Videre har han funnet at vektlegging av eksplisitte ferdigheter i

undervisningen har en positiv effekt. Det vil si at uttalt og implisitte forhold kan skape usikkerhet og lite gjenkjennelse hos noen minoritetselever. Undervisningsstrategier som fremmer forståelse og aktiv deltakelse, er andre faktorer. Bakkes studie viser at mange minoritetselever blir for passive i opplærings situasjonen, og de blir dermed fratatt viktige muligheter til å lære. Elevene må få bruke sin kognitive kapasitet, ikke bare få en «lettere» undervisning. Til sist nevner han bruken av morsmålet, som kan være en hjelp til å oppklare språklige problemer og gi større forståelse for innholdet i undervisningen.

Reduksjon av fordommer

Den fjerde dimensjon i en flerkulturell pedagogikk handler om å redusere fordommer. Banks (2008) knytter det til undervisning og oppdragelse til demokrati. Oppøvelse av toleranse, anerkjennelse og verdsetting er en del av dette. I skolen handler det også om å gi minoritetselever mulighet for å lykkes og få et relevant læringsutbytte. Opplæringen bærer da preg av et bredt kunnskapssyn og en likeverdig pedagogikk. Dette vil kunne skape trygghet og lyst og motivasjon til å lære.

I stor grad handler denne dimensjonen også om å redusere mobbing og hatprat (Nilsen 2014). God klasseledelse med en ansvarlig lærer vil kunne motvirke uønskede ytringer og at utestenging får spre seg. Lærerens undervisning og møte med elevene kan gjøre en forskjell. Drøfting av vanskelige temaer som terror, flyktninger og kultur krever en trygg atmosfære i klassen. Goodlad (1979) refererer til den skjulte læreplanen, som blant annet avslører på hvilke måter elever og tospråklige lærere og foreldre omtales, på lærerværelser og på møter. Bekreftelse og bygging av fellesskap kan være med på å hindre utenfor-skap og styrke fellesskapet for alle elever (Salole 2013).

Styrking av skolekultur og sosiale strukturer

Innarbeidede strukturer og kulturer kan være til hinder for gjennomslag for en flerkulturell pedagogikk. Bakken (2007) peker i sin forskning på hvilke institusjonelle faktorer som har innvirkning på kvaliteten av god læringsutvikling. Her vil kompetanseheving av skolens ledelse og lærere kunne fremme strukturelle forandringer. Et godt samarbeid mellom skole og hjem er et annet viktig punkt. Det pekes også på betydningen av samarbeid i alle ledd i skolen, der

tospråklige lærere og alle faglærere er involvert. Minoritetselevne har ofte vært sett på som problemer, og problemet eies av klasselærer eller læreren som underviser i norsk. Øvrige lærere tilpasser kanskje ikke undervisningen sin til den allsidige gruppen, men underviser som om alle var like. Nettverk utenfor skolen kan også være en kilde til kunnskap og bidra til å utvide perspektiver. Gode rutiner for innlæring og systematisk tilbakemelding til elevene på arbeidet deres blir vesentlig. Dette innebærer også relevant veiledning når det gjelder videre skolevalg og utdanning.

Banks (2008) hevder at skolen representerer en vev av oppfatninger om verden, av verdier, normer, holdninger og praksiser som utgjør den aktuelle kulturen i denne sammenheng. Der skolen er preget av en flerkulturell tilnærming, vil det kunne påvirke holdninger og verdier blant skolens aktører.

Også Schultz, Støre og Hauge (2008) peker på fire elementer som er vesentlig for å kunne fremme en trygg opplærings situasjon, og som kan knyttes til flerkulturell pedagogikk. Disse gjelder uansett hva slags bakgrunn elevene måtte ha.

For det første må eleven kunne forstå det læreren og medelevene sier. Hvis man ikke behersker opplærings språket, vil en ikke kunne se sammenhenger, trekke konklusjoner og arbeide ut fra det som er formidlet. Dette appellerer til at lærere er seg bevisst hva slags språk de bruker – altså hvordan man ordlegger seg. For å sikre at elevene skjønner det som blir sagt, blir samtaler med den enkelte viktig, og også et kritisk blikk på hva slags læremidler som blir brukt.

For det andre må elevene kunne se mening og sammenheng i ulike opplærings situasjoner og i fagstoffet som skal læres. Her er det sammenheng mellom tidligere ervervet kunnskap og det som formidles i skolen, og om elevene opplever en helhetlig læring som bygger på tidligere kunnskap. Også her blir det poengtert at ulike perspektiver må få sette sitt preg på undervisningen. Mange historiske hendelser og dagsaktuelle situasjoner kan benyttes og utnyttes i undervisningen.

For det tredje må elevene få mestringskunnskaper. Helt vesentlig for å bli motivert og for å opparbeide et godt sjølbilde er mestring. Det gir lyst til å lære, mot til lære og tro på egne evner. Dette vil jeg komme tilbake til senere.

Til sist pekes det på hvor viktig det er å oppleve gjenkjennelse og tilhørighet i læringssituasjonene. Å kunne bidra, ha kunnskaper som trengs, og være en del av fellesskapet gir muligheter til gjenkjennelse og tilhørighet.

Behov for å sette minoritetsspråklige elevers opplærings situasjon på dagsordenen

Når det gjelder minoritetselevers læringsutbytte og prestering i skolefaglige aktiviteter, finnes det en opphoping av elever i begge endene av skalaen. Det vil si at forholdsvis mange elever gjør det veldig bra på skolen (Hermansen & Birkelund 2015). Disse elevene tar ofte lange utdannelser og kvalifiserer seg til høystatusyrker (NOU 2010:7, 2010). Samtidig viser studier at minoritetselever også er sterkt representert blant de som har dårligst læringsutbytte i skolen (Dale 2010). De er overrepresentert blant de som mottar spesialundervisning og som dropper ut av videregående skole (Pihl 2010). På bakgrunn av disse tallene er det verdt å sette fokus på skolens møte med denne gruppen og spørre hvorfor skolen delvis mislykkes overfor disse elevene. Tidligere i dette kapitlet er flerkulturell pedagogikk presentert, og mangel på denne typen tilnærming kan være en årsak. Elever som strever med vonde minner fra flukt, som lever med savn etter hjemland, familie, venner og nettverk, og som lever i usikkerhet om de får opphold i landet, kan ha vanskelig for å konsentrere seg, lære og utvikle seg på en sunn måte. Dette kan også ha innvirkning på opplæringen. Om læreren har et nært kjennskap til elevens situasjon og til læringsforutsetningene, vil nødvendige hensyn kunne tas. Den daglige kontakten kan skape en relasjon der elevene gir uttrykk for hvordan hun eller han har det.

Kartlegging og tester vil kunne gi et bilde av elevenes totalsituasjon, men her vises det også til manglende kunnskap om hvordan det skal kartlegges, hvilke kartleggingsverktøy som er aktuelle og bruken av kartleggingsresultatene (Pihl 2010).

Alle elever - alles ansvar

Alle lærere har ansvar for at elevene får et relevant læringsutbytte i de fagene der de underviser. I læreplanens prinsipper for opplæringen heter det: «Lærere og instruktører må også ha flerkulturell kompetanse og kunnskap om elevers ulike utgangspunkt» (Udir 2012). Noen lærere mener at minoriteters læring og framgang er et ansvar for norsklæreren (Jortveit 2017). Da fraskriver de seg egne forpliktelser til å legge til rette i det faget de har undervisning i, om det er matematikk, naturfag eller kroppsøving. Den flerkulturelle kompetansen og kunnskapen som læreplanen løfter fram, er presisert i St. Meld. nr 11

(2008–2009), (2008), hvor toleranse, respekt, anerkjennelse, kulturforståelse og demokratiforståelse er nevnt. Noen av disse områdene blir behandlet i lærerutdanningen, men for lærere som ikke nylig er utdannet, vil kulturforståelse ikke ha vært en del av den teoretiske kompetansen. At læreren skal forholde seg til «ulike forutsetninger» (s. 13), innebærer at lærere i de ulike fagene må være bevisst hvilke begreper hun eller han bruker, og hvilke modeller, forklaringer og referanserammer som ligger til grunn når fagets innhold blir formidlet. Konflikter mellom elever, der fordommer, utestenging og hatprat forekommer, vil ikke begrense seg til timene der norsklæreren er til stede. Her må alle lærere vise handlekraft og skape et læringsmiljø der alle får en trygg og god læringssituasjon. Nyere lærerutdanninger tar nå i mye større grad høyde for mangfoldet i elevmassen, og studentene får undervisning i, og skal reflektere over, undervisning og kommunikasjon i en flerkulturell hverdag. Utdanningsdirektoratet har mellom 2013 og 2018 en satsing på å heve barnehagen, skolen og voksenopplæringens kompetanse på det flerkulturelle området. Denne satsingen, *Kompetanse for mangfold* (Udir 2016), har som mål å styrke kompetansen i skoler og barnehager, slik at de bedre kan håndtere et flerspråklig og flerkulturelt mangfold i barn, unge og voksnes opplæring. Høgskoler og universiteter tilbyr også etter- og videreutdanningsstudier: *Norsk som andrespråk, Interkulturell kommunikasjon, Flerkulturell forståelse* osv. Alle disse tiltakene vil kunne være med på å styrke kompetansen til skolens ansatte, slik at de kan møte mangfoldet blant elevene. Likevel viser det seg at det er mye usikkerhet og manglende kompetanse blant lærere og skoleledere (Jortveit 2017; Vedøy 2006). Dette kan være med å bidra til at minoritets elever ikke får den opplæringen de har krav på.

Engasjementet og elevers motivasjon for å lære henger sammen med skolens kompetanse til å legge til rette, og forventningene lærerne har til dem. Forventningene skolen og lærerne har til majoritets elever og minoritets elever, er forskjellig. Det er ofte lavere forventninger til kunnskap, innsats og prestasjoner fra minoritets elevene (Harlin, Sirota & Bailey 2009). Horst og Gitz-Johansen (2010) viser i sin undersøkelse at minoritets elever og deres foreldre blir sett på som depriverte. Det vil si at de har manglende kulturelle, sosiale og språklige ressurser, og opplæringen må kompensere for dette. Målet er ofte at minoritets elevene skal bli mest mulig lik de øvrige elevene, og ikke at medbrakte kunnskaper og erfaringer kan brukes som en ressurs i opplæringen, både for minoritet og majoritet. Minoritets elevers etniske identitet, kultur og

verdier blir nedvurdert. Dette kan i verste fall føre til at elevene blir underytere, får dårlig sjølbilde og liten motivasjon. Harling mfl. (2009) kaller dette for en institusjonell diskriminering, der eleven ikke får en adekvat opplæring. Et aktuelt spørsmål blir da om mestring kun skal være forbeholdt noen av elevene i skolen.

Inkludering

Inkludering er et sentralt tema i denne sammenhengen. Alle elever har rett til et godt og inkluderende læringsmiljø (Udir 2017b). Inkluderingsbegrepet har ofte vært brukt i sammenheng med elever med spesielle behov i skolen, men det omfatter alle elever uansett bakgrunn, kunnskaper og erfaringer. Det defineres blant annet som en prosess for å identifisere og fjerne barrierer, fremme deltakelse for alle elever og minimalisere ekskludering (Ainscow, Booth & Dyson 2006). Det betyr at elevene skal være både sosialt og faglig aktive, og ha et relevant utbytte av undervisningen. Ofte har den sosiale delen av inkluderingen vært fokusert, mens den faglige har vært mindre framtrødende.

... inkludering i sosialt trivelige fellesskaper hvor ikke skolefaglig utvikling vektlegges, kan bidra til at elever i kunnskapssamfunnet tidlig blir ekskludert fra videre utdanning og arbeidsliv og aktiv samfunnsdeltakelse (Dale 2010, s. 44).

Mange lærere er opptatt av at minoritets elevene skal trives og ha venner, og lærerne føler omsorg for dem. De jobber for å fremme et godt klassemiljø, men mange kjenner at de kommer til kort når det gjelder å legge til rette for et godt faglig læringsutbytte (Jortveit 2017). Det er ikke bare lærerne i skolen som er ansvarlige for at minoritets elever skal lykkes i skolen. Skoleeiere og skoleledere har et ansvar for at den kunnskapen som trengs for å møte mangfoldet av elever, finnes på den aktuelle skolen. Da er kunnskapen om hva som er gode læringsbetingelser, trygge lærings situasjoner, stabilitet og forutsigbarhet, avgjørende. Minoritets elevs rettigheter i skolen, slik det er nedfelt i opplæringsloven og læreplaner, er diffuse og uklare, og garanterer ikke for at de elevene som har behov for særlig tilrettelegging, får det. Flerkulturelle perspektiver kan være med på å åpne for en inkluderende skole, for nye forståelser og gjenkjennelser, både hos minoritets elever og majoritets elever (Allan 2008). Banks (2008) hevder at det er en myte at flerkulturell pedagogikk bare er for «de andre» (s. 8). Denne tankegangen er et hinder for inkludering, hevder han.

Alle skoler, uansett hvor mange minoritets elever som går der, og alle lærere, uansett om de er norsklærere eller kroppsøvingslærere, er delaktige, og alle elever, uansett om de er majoritet eller minoritet, vil profitere på en flerkulturell undervisning.

Det blir stadig flere elever med minoritetsbakgrunn i den norske skolen. Det betyr at flere skoleeiere, skoleledere og øvrige ansatte i stadig større grad må forholde seg til mangfoldet. Forhåpentligvis får de en større interesse for å utvikle sin egen flerkulturelle kompetanse, slik at den forskjellen som finnes i læringsutbytte mellom elevene, kan minimaliseres.

Litteratur

- Ainscow, M., Booth, T. & Dyson, A. (2006). *Improving schools, developing inclusion*. London: Routledge.
- Allan, J. (2008). *Rethinking inclusive education: the philosophers of difference in practice*. Dordrecht: Springer.
- Bakken, A. (2007). *Virksomheter av tilpasset språkopplæring for minoritetsspråklige elever : en kunnskapsoversikt*. Oslo: Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring.
- Banks, J.A. (2008). *An introduction to multicultural education*. Boston: Pearson.
- Dale, E.L. (2010). *Kunnskapsløftet. På vei mot felles kvalitetsansvar?* Oslo: Universitetsforl.
- Danbolt, A.M.V., Engen, T.O., Hagen, A., Kulbrandstad, L.A., Sand, S., Speitz, H., Streitlien, Å. (2010). Opplæringstilbudet til minoritetsspråklige innen barnehage og grunnskole. *Rapport 01/2010*. Telemarkforskning – Notodden.
- Goodlad, J.I. (1979). *Curriculum inquiry: the study of curriculum practice*. New York: McGraw-Hill.
- Harlin, R., Sirota, E. & Bailey, L. (2009). The Impact of Teachers' Expectations on Diverse Learners' Academic Outcomes. *Childhood Education*, 85(4), 253–256.
- Hermansen, A.S. & Birkelund, G.E. (2015). The Impact of Immigrant Classmates on Educational Outcomes. *Social Forces*, 94(2), 615–646.
- Horst, C. & Gitz-Johansen, T. (2010). Education of Ethnic Minority Children in Denmark: Monocultural Hegemony and Counter Positions. *Intercultural Education*, 21(2), 137–151.
- Jortveit, M. (2014). *Inkludering i en flerkulturell skole*. Doktoravhandling, Universitetet i Agder, Kristiansand.
- Jortveit, M. (2017). *Inkludering av minoritetsspråklige elever i skolen*. Kristiansand: Portal Akademisk.
- KUD. (1974). *Mønsterplan for grunnskolen: bokmål*. [Oslo]: Aschehoug.
- KUD. (1987). *Mønsterplan for grunnskolen: M87*. Oslo: Aschehoug.
- Kunnskapsdepartementet (2017). Ny generell del av læreplanen. Hentet fra <http://nygenerelldel.regjeringen.no/>

- Lovdata (2017). Lov om grunnskole og den vidaregåande opplæringa Hentet fra <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1998-07-17-61?q=oppl%C3%A6ringslova>
- Nilsen, A.B. (2014). *Hatprat*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk.
- Nou 2010:7. (2010). *Mangfold og mestring*. Oslo.
- Pihl, J. (2010). *Etnisk mangfold i skolen: det sakkyndige blikket*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Salole, L. (2013). *Krysskulturelle barn og unge: om tilhørighet, anerkjennelse, dilemmaer og ressurser*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Schultz, J.-H., Støre, H. & Hauge, A.-M. (2008). *Ingen ut av rekka går tilpasset opplæring for Shaza og Kristian* (2. utg.). Oslo: Universitetsforlaget.
- SSB. (2017). Innvandrere og norskfødte med innvandrerbakgrunn. Hentet fra <https://www.ssb.no/befolkning/statistikker/innvbef>
- St.meld. Nr. 11 (2008–2009). (2008). Læreren Rollen og utdanningen.
- Udir. (2016). Kompetanse for mangfold. Hentet fra <http://www.udir.no/laring-og-trivsel/kompetanse-for-mangfold/>
- Udir. (2017a). Eksamen og prøver Hentet fra <https://www.udir.no/eksamen-og-prover/prover/>
- Udir. (2017b). Læring og trivsel Hentet fra <https://www.udir.no/laring-og-trivsel/>
- Udir. (2007). Læreplan i grunnleggende norsk for språklige minoriteter Hentet fra <http://www.udir.no/kl06/NOR7-01/Hele/Formaal/>
- Udir. (2012). Prinsipp for opplæringa. Hentet fra <http://www.udir.no/Lareplaner/Kunnskapsloftet/Prinsipp-for-opplaringa/>
- Udir. (2017). *Læreplan i morsmål for språklige minoriteter*. Lastet ned fra <https://www.udir.no/kl06/NOR8-01/>.
- Vedøy, G. (2006). *Skoleledelse i flerkulturelle skoler*. i J. Møller & O.L. Fuglestad (red.): Ledelse i anerkjente skoler. Oslo: Universitetsforlaget.
- Øzerk, K. (1999). *Opplæringsteori og læreplanforståelse*. Vallset: Opplandske Bokforlag.
- Øzerk, K. (2006). *Tospråklig opplæring – utdanningspolitiske og pedagogiske perspektiver*. Vallset: Opplandske Bokforlag.

Bidragstere

Ann Elisabeth Laksfoss Cardozo, født i 1970, er universitetslektor ved Universitetet i Stavanger, der hun underviser internasjonale studenter i norsk språk og samfunn. I tillegg underviser hun i migrasjon på flere nivåer. Hun er i ferd med å levere en avhandling i historie om nordmenn i Alicante. I tillegg forsker hun på sammenhengen mellom språk og mobilitet blant nordiske pensjonister i Spania, som forskerassistent på et EU-finansiert prosjekt (7. rammeprogram) kalt *Mobility and inclusion in a multilingual Europe*.

Hanne Haaland, født i 1974, er førsteamanuensis ved Universitetet i Agder, institutt for global utvikling og samfunnsplanlegging. Hun har en ph.d. fra Norges miljø- og biovitenskapelige universitet på avhandlingen *Narrating history, negotiating rights. A discussion of knowledge, land rights and matters of identity in Madjadjane, Mozambique*. I tillegg til å forske på og skrive om utviklingsproblematikk i det globale sør har hun også vært involvert i forskning på ressursforvaltning i Norge. Hun har også forsket på frivillighet og innbyggerinitiativ i bistand og nødhjelpsarbeid. I de senere årene har hun forsket på og skrevet om integrering i en norsk kontekst.

Berit Eide Johnsen, født i 1955, er professor i historie ved Universitetet i Agder. Hun er dr.art. fra Universitetet i Bergen 1998 på en avhandling om sørlandsk skipsfart (utgitt som bok 2001): *Rederistrategi i endringstid: sørlandsk skipsfart fra seil til damp og motor, fra tre til jern og stål: 1875–1925*. Ved siden av artikler om kulturhistorie og maritim historie har hun skrevet bøkene *Han sad i prisonen -: sjøfolk i engelsk fangenskap 1807–1814* (1993) og *Sørlandsk skipsfart 1600–1920* (2016), den siste sammen med Gustav Sætra. De senere årene har hun forsket på og skrevet om turismens historie på Sørlandet. Hun er for tiden engasjert som forfatter av tre bind av Lillesands historie (1800 til i dag).

Maryann Jortveit, født i 1960, er førsteamanuensis ved Universitetet i Agder. Hennes doktorarbeid innenfor pedagogikk er utgitt i bearbeidet form i boka *Inkludering av minoritetsspråklige elever i skolen* (2017). Forsknings- og undervisningsområdene hennes er innenfor mangfold, flerkulturell pedagogikk og

spesialpedagogikk. Hun er også engasjert i utdanningsdirektoratets kompetansehevingsprosjekt *Kompetanse for mangfold*.

Knut Kjeldstadli, født i 1948, er professor i moderne historie ved Universitetet i Oslo. Han er redaktør av *Norsk innvandringshistorie*, bind 1–3 (2003). Han har blant annet skrevet *Sammensatte samfunn. Innvandring. Inkludering* (2008) og sammen med Grete Brochmann, *Innvandringen til Norge, 900–2010* (2010).

David Mauk, født i 1945, er professor emeritus i nordamerikanske områdestudier ved Universitetet i Oslo. Han har skrevet *The Colony that Rose from the Sea: Norwegian Maritime Migration and Community in Brooklyn* (1997) og mange artikler om amerikansk politikk, immigrasjon og etnisitet, blant annet kapitler i *E Pluribus Unum or E Pluribus Plura? Unity and Diversity in American Culture* (2011), *Norwegian American Women* (2011) og *Norwegian-American Essays* (2014, 2015).

Frans-Arne Hedlund Stylegar, født i 1969, er by- og arealplanlegger for Multiconsult. Han er cand.philol. fra Universitetet i Oslo 1995 med hovedfag i nordisk arkeologi. Tidligere har han vært direktør for Varanger museum IKS og fylkeskonservator i Vest-Agder. Han er fast bidragsyter til den populærvitenskapelige spalten «Kringla heimsins» i Klassekampen. Hans kapittel i denne antologien er basert på hans nyeste bok, *Nieuw Amsterdam – nordmenn i det hollandske Amerika, 1624–1674* (2016). Av tidligere bokutgivelser kan nevnes *Kringla heimsins* (2014) og *Sagaspor* (2010), begge sammen med Bjørn Bandlien, *Håkon Jarl* (2013) og *Fangen på Christiansholm og andre fortellinger fra det gamle Kristiansand* (2013), foruten en rekke fagartikler i inn- og utland med temaer hentet fra jernalder, vikingtid og middelalder.

Kariin Sundsback, født i 1975, er norsk historiker bosatt i Haag, Nederland. Hun har spesialisert seg på tidlig moderne kultur og gender-historie. Hun skrev doktoravhandlingen sin ved European University Institute in Firenze, om emigrasjonen av norske kvinner til de nederlandske byene Amsterdam og Hoorn. I dag jobber hun som frilans historiker og norsklærer, og hun organiserer regelmessig forelesninger, workshops og historiske byvandring med tidlig moderne kulturhistorie som tema.

Øyvind Tønnesson, født i 1963, er førsteamanuensis i internasjonal historie ved Universitetet i Agder. Han har en ph.d. fra Universitetet i Oslo 2013 med avhandlingen *With Christian L. Lange as a Prism: A Study of Transnational Peace Politics, 1899-1919*. Han arbeidet i flere år ved Høgskolen i Lillehammers studieprogrammer i samtidshistorie og internasjonale studier og har skrevet artikler om fredssak og internasjonalisme. Blant tidligere utgivelser er «Nordisk råd 1952–2002» i Enggaard (red.), *50 år. Nordisk Råd 1952–2002. Til nordisk nytte?* (2002) og «Folkeforbundet – en tragedie?» i Waage et al. (red.), *Krig og fred i det lange 20. århundre* (2013).

Hege Wallevik, født i 1971, er førsteamanuensis ved Universitetet i Agder, institutt for global utvikling og samfunnsplanlegging. Hun har sin ph.d. fra Norges miljø- og biovitenskapelige universitet med en avhandling om kjønn, uformell økonomi og hverdagsliv i Zanzibar by, Tanzania. Hun har også forsket på tjenesteyting og sivilsamfunn i Tanzania. De senere årene har hun sammen med Hanne Haaland hatt fokus på frivillig arbeid og innbyggerinitiativer i bistand og nødhjelpsarbeid. Hun har også forsket på og skrevet om integrering i en norsk kontekst.

